

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

Τη φροντίδα για την επιλογή τών κειμένων και την ευθύνη
για την έκδοση της σειράς «Φιλοσοφία - Πηγές» έχει

ο

Νίκος Γιανναδάκης

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

ΝΤΕΚΑΡΤ

(DESCARTES)

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

*ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΗ ΚΑΘΟΔΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΙΚΟΥ ΜΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ*

Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις

ΧΡ. ΧΡΗΣΤΙΔΗ

Β' έκδοση, αναθεωρημένη

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

1976

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στην Εισαγωγή της πρώτης έκδοσης, γραμμένη τον Δεκέμβρη του 1948, ο αναγνώστης θα δει πως η μετάφρασή μου του *Discours de la Méthode* («Λόγου περί της Μεθόδου») του Descartes είχαν ήδη έτοιμη το 1938 — πριν τριάντα οχτώ χρόνια από σήμερα. Είχε όμως χρειαστεί να περάσουν δέκα χρόνια πριν βρεθεί εκδότης. Το ότι δημοσιεύτηκε το 1948, μαζί με το γαλλικό πρωτότυπο, το χρωστώ στον αείμνηστο Οκτάβ Μερλιέ, τότε διευθυντή του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, για τον οποίο έγραφα στο τέλος της Εισαγωγής μου :

«Τέλος, λυπούμαι που δεν μπορώ να προσθέσω όλα όσα θα είχα να πω για τον κ. Octave Merlier. Εκφρασμένοι από τούτη εδώ τη θέση, οι έπαινοί μου θα έχαναν μεγάλο μέρος της σημασίας τους. Είμαι όμως βέβαιος πως ο πνευματικός κόσμος της Ελλάδας θα έχει κάποτε την ευκαιρία να διακηρύξει ομόφωνα το πόσο μόνιμα έχει ευεργετηθεί η ελληνική πνευματική ζωή απ' αυτόν τον Γάλλο».

Την ομόφωνη αυτή εκδήλωση ευγνωμοσύνης προς τον Οκτάβ Μερλιέ, που συνέχισε ως το τέλος ακάματος τη δράση του, την πρόσφερε ο ελληνικός πνευματικός κόσμος πριν από λίγες μέρες, μέσα στο ίδιο κείμενο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, απ' όπου ο Μερλιέ είχε αναπτύξει την πολύχρονη ευεργετική για όλους μας δραστηριότητά του.

Την εκδηλώσαμε όμως αργά, σαν μνημόσυνο, τώρα που εκείνος μάς άφησε (24 Ιουλίου 1976) πλέον για πάντα. Ας μου επιτραπεί ν' αφιερώσω στη μνήμη του τη νέα τούτη έκδοση της εργασίας μου.

Συνάμα, θα είταν σωστό να τονίσω και πόσο πρωτοπορειακή είταν η ώθηση που ο ανιδιοτελέστατος αυτός Γάλλος σοφός έδωσε στη γραμματεία μας.

Καθώς θα προσέξει αμέσως ο αναγνώστης, ο Μερλιέ, που ήξερε περίφημα την ελληνική γλώσσα όλων τών εποχών τής Ιστορίας μας, κι είταν ανεπιφύλακτα Δημοτικιστής, δέχτηκε αδίστακτα να εκδώσει την εργασία μου με απλοποιημένο, μονοτονικό σύστημα. Έχουν περάσει από τότε τρεις δεκαετίες κι οι δικοί μας — Υπουργείο Παιδείας, Ακαδημία, Πανεπιστήμια, κι οι εκδότες μας — εκτός τώρα ο Εκδοτικός Οίκος Παπαζήση — δεν τολμούν ακόμα να κάνουν το απαραίτητο τούτο για την παιδεία και τον γραπτό μας λόγο βήμα: την τονική μεταρρύθμιση.

Και μια που μου δίνεται η ευκαιρία ας προστεθεί για την Ιστορία, πως, χάρη στον ίδιο Οκτάβ Μερλιέ, στην ίδια σειρά τών Εκδόσεων του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών η έκδοση που έκανα ύστερα από τέσσερα χρόνια, το 1952, των *Maximes* (Αξιωματών) ενός άλλου Γάλλου κλασικού, του *La Rochefoucauld* (Λαροϋφουκώ), τυπώθηκε, όχι μόνο με μονοτονικό σύστημα, παρά και με το ελληνικό αλφάβητο συμπληρωμένο με εφτά στοιχεία, που αποδίνουν φθόγγους που δεν υπάρχουν στη γλώσσα μας, και που η έλλειψή τους έχει συνέπεια να παραμορφώνουμε κωμικά και να κάνουμε ακατανόητα τα ξένα, κύρια προπάντων, ονόματα — (προσώπων, τόπων, κλπ.). Τις παραμορφώσεις αυτές μπορούσαν βέβαια να τις κάνουν οι αρχαίοι, συμμορφώνοντας στη δική τους προφορά τις ξένες — βάρβαρες — λέξεις κι ονόματα. Η σημερινή μας όμως κατάσταση δεν σηκώνει ανάλογη συμπεριφορά. Μας ζημιώνει αναμφισβήτητα.

Έτσι, στην έκδοση των « Αξιωματών » τού Λαροϋφουκώ, όπου ορισμένα κεφάλαια του Προλόγου μου είταν γεμάτα ξένα ονόματα, οι γαλλικοί φθόγγοι: e, u, b, g, d, f, ch αποδόθηκαν με τα ελληνικά στοιχεία ü, ë, ß,

γ, δ, ζ και ε, που επιτρέπουν να προφέρονται πολύ πιο σωστά τα ξένα ονόματα και γενικά οι ξένες λέξεις.

Κάποτε θα γενικευτεί βέβαια η συμπλήρωση του αλφαβήτου μας — ένας Θεός όμως ξέρει το πότε, με την αντιδραστική αδράνεια που χαρακτηρίζει την ελληνική ζωή μας. Πάντως, ο αείμνηστος Οκτάβ Μερλιέ κατάλαβε την ανάγκη κι έδωσε το παράδειγμα για τη θεραπεία της ήδη από το 1952.

Οι μεταφράσεις δύσκολων ξένων κειμένων είχαν, κατά την πεποίθησή μου, τη βασική χρησιμότητα να βοηθούν την καλλιέργεια και τον πλουτισμό της Δημοτικής μας. Κι επειδή είναι πιο χρήσιμο να δίνει κανείς το παράδειγμα με πράξεις, κι όχι με κουβέντες κι επιχειρήματα θεωρητικά, επιχείρησα κάμποσες τέτοιες μεταφράσεις. Τη μετάφραση του «Λόγου περί της Μεθόδου» την άρχισα το 1937 επειδή συμπληρώνονταν τότε τριακόσια χρόνια αφότου πρωτοδημοσιεύτηκε γαλλικά από τον Ντεκάρτ, στη Leyde της Ολλανδίας, το σύντομο τούτο έργο που αναστάτωσε τα κοιμισμένα μυαλά της Σχολαστικής φιλοσοφίας. Υπήρχε όμως κι ένας άλλος λόγος πολύ σημαντικός: γράφοντάς τον γαλλικά ο Ντεκάρτ καινοτόμησε — έκανε τότε για τη γλώσσα του, αυτό που προσπαθούμε από εκατό περίπου χρόνια να πετύχουμε για τη δική μας μητρική γλώσσα: τη Δημοτική¹. Παραμέρισε τα Λατινικά, που είχαν η διεθνής καθαρεύουσα του καιρού του.

1. (Στην ίδια Εισαγωγή μου είχα σημειώσει πως έπρεπε, και σχεδίαζα, να μεταφράσω πριν το 1950 — που συμπληρώνονταν τα τριακόσια χρόνια από τον θάνατο του Φιλοσόφου, το τελευταίο μεγάλο έργο του «Les Passions de l' Ame» (Τα Πάθη της Ψυχής) και να συνοδέψω τη μετάφραση με μια γενικότερη ανάλυση του έργου τού Ντεκάρτ. Η μετάφραση του έργου έγινε σε πρώτη διατύπωση εγκαίρως, αλλά η συνολική μελέτη δεν πραγματοποιήθηκε κι έτσι η εργασία μου εκείνη έμεινε ανέκδοτη).

Σχετικά με την καινούργια τούτη έκδοση¹ της εργασίας μου από τον Εκδοτικό Οίκο Παπαζήση, πρέπει να σημειώσω πως, με τη γραπτή συμφωνία μας με τον Διευθυντή τού Γαλλικού Ινστιτούτου, είχα εκχωρήσει σε τούτο τα συγγραφικά μου δικαιώματα για μια δεκαετία, που έληξε το 1958. Χρειάστηκε να περάσουν από τότε άλλα δεκαοχτώ χρόνια πριν μου γίνει η πρόταση να ξαναεκδοθεί η μετάφρασή μου, όχι πλέον σε διγλωσση παρουσίαση, αλλά με όλες τις μελέτες μου που τη συνόδευαν. Δηλαδή: α) την Εισαγωγή, β) τον Πίνακα με τις κυριότερες χρονολογίες τής ζωής τού Ντεκάρτ, γ) το Βιογραφικό Σημείωμα, δ) Σύνοψη παρουσίαση τού όλου Έργου του, ε) Ανάλυση του «Λόγου περί της Μεθόδου», και—στο τέλος στ) Σημειώσεις και ζ) Βιβλιογραφία.

Το Τέταρτο Μέρος τής Εισαγωγής είναι αφιερωμένο στις ελληνικές μεταφράσεις τού «Λόγου», που είχαν δημοσιευτεί πριν από τη δική μου. Είναι: 1) του Νικολάου Πίγκολου (1824) Κέρκυρα· 2) του Δημητρίου Γ. Μοστράτου (1878) Κωνσταντινούπολις· 3) των αδελφών Γ. και Α. Βερβενιώτη (1939) Αθήνα.

Η μετάφραση του Πίγκολου ξαναδημοσιεύτηκε ολόκληρη το 1932 στο περιοδικό «Επιστημολόγος» τής Αθήνας. — Τέλος, το Πρώτο Μέρος από τα έξη τού «Λόγου» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Νέα Ζωή» τής Αθήνας το 1933, μεταφρασμένο στη Δημοτική από τον Θεοφ. Θεοδωρακόπουλο.

Ύστερα από τη δική μου εργασία, δημοσιεύτηκαν, όσο ξέρω, δυό ακόμα μεταφράσεις τού «Λόγου». Είναι:

1. Στη γλωσσική μορφή έκανα κάποια ελαφριά αναθεώρηση του κειμένου και λίγες γραμματικές αλλαγές, σύμφωνα με όσα έχω υιοθετήσει μετά το 1948 στο τυπικό τής Δημοτικής, όπως τη γράφω τώρα.

α) Χρίστου Αναγνώστου, «Ρενάτου Καρτεσίου, Λόγος περί της Μεθόδου», Εκδοτική Εταιρεία ΠΥΘΙΑ, Αθήνα 1972, σελίδες 67. Γλώσσα έντονα μικτή.

β) Janis de Skokko, René Descartes - Καρτεσίου «Ο Λόγος περί της Μεθόδου και Μεταφυσικοί Στοχασμοί», Αθήνα, Εκδόσεις Αναγνωστίδη. Χωρίς χρονολογία. Νομίζω πως οι «Μεταφυσικοί Στοχασμοί» μεταφράστηκαν για πρώτη φορά στα ελληνικά. (Το έργο αυτό του Καρτεσίου είχε δημοσιευτεί πρώτα λατινικά, το 1641, με τον τίτλο «Meditationes de Prima Philosophia in quibus Dei Existentia et Animae Immortalitas demonstrantur» (Στοχασμοί Πρώτης Φιλοσοφίας, στους οποίους αποδείχνονται η Ύπαρξη του Θεού κι η Αθανασία της Ψυχής). Το 1647 δημοσιεύτηκε η γαλλική μετάφραση του έργου, θεωρημένη ενμέρει από τον ίδιο τον Ντεκάρτ).

Με την ευκαιρία της Τριακοσιετηρίδας τού θανάτου τού Ντεκάρτ, του πρωτοπόρου αυτού τής νεότερης Φιλοσοφίας, είδαν το φως, στη Γαλλία κυρίως, αρκετά αξιόλογα συγγράμματα γύρω στον Ντεκάρτ και τον Καρτεσιανισμό. Στο τέλος τής Βιβλιογραφίας (σ. 107) σημειώνω μερικά από τα σημαντικότερα έργα που κυκλοφόρησαν μετά την έκδοση της δικής μου εργασίας. Έτσι ενημερώνεται κάπως η Βιβλιογραφία που είχα περιλάβει στην πρώτη έκδοση.

Νοέμβρης 1976

Χρ. Χρηστίδης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.

Μια εξήγηση: Το τονικό σύστημα του βιβλίου

Το πρώτο ζήτημα που πρέπει να ξεκαθαρίσω αμέσως αφορά το απλοποιημένο τονικό σύστημα που χρησιμοποίησα σε τούτο το βιβλίο και που φυσικά θα ξαφνίσει αρκετούς αναγνώστες. Ελπίζω πως όσοι απ' αυτούς ασυνδυάζουν την ορθογραφосύνη με τη μελέτη, και που είναι οι μόνοι που επιθυμώ να έχω κριτές μου, δεν θ' αρνηθούν να καταλάβουν τους λόγους μου επειδή τους εξηγώ σε λαϊκή γλώσσα—«en langue vulgaire» γράφει στον «Λόγο» του ο Ντεκάρτ (§ 66) — «με απλοποιημένο τονικό σύστημα» λέει ο μεταφραστής του.

Ο Ντεκάρτ γράφει επίσης (§ 59) πως «όσο κι αν είναι αλήθεια ότι κάθε άνθρωπος έχει υποχρέωση να φροντίζει, όσο περνά από το χέρι του, για το καλό των άλλων... είναι ωστόσο επίσης αλήθεια πως οι φροντίδες μας πρέπει ν' απλώνονται πιο πέρα από το σήμερα. Κι είναι—προσθέτει—καλό να παραλείπουμε τα πράγματα που θα έφερναν ίσως κάποιο όφελος σε κείνους που ζουν τώρα, όταν είναι με σκοπό να κάνουμε άλλα, που θ' αποφέρουν περισσότερο όφελος στα εγγόνια μας».

Παραλείποντας κι εγώ μέσα στο βιβλίο αυτό τα πνεύματα και τους περιττούς τόνους, δεν έκανα τίποτα άλλο παρά να συμμορφωθώ με το παράγγελμα του φιλοσόφου μας. Το ξέρω, φυσικά, πως θα ενοχλήσω το μάτι πολλών συγχρόνων μου, που βαρύνονται να κάνουν όση μικρή προσπάθεια χρειάζεται για να εξοικειωθούν με μian απλοποίηση που θα είναι ασυζήτητα πολύτιμη για τα εγγόνια μας. Για να πραγματοποιηθεί όμως μια τέτοια πρόοδος πρέπει να δουλέψουμε από τώρα συστηματικά όλοι, κι όχι να περιμένουμε το απραγματοποίητο θαύμα, που θα την επιβάλει, άκοπα για μάς, από τη μια μέρα στην άλλη.

Και ο πρώτος τίτλος οφειλής μου προς το Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών και τον Διευθυντή του κ. O. Merlier ειδικότερα, είναι που, παραμερίζοντας

τους πολύ ευνόητους δισταγμούς του, σεβάστηκε την επιθυμία μου και σε τούτο, όπως μου άφισε και την ελευθερία και την ευθύνη όλων τών γνωμών μου.

Πρέπει να εξηγηθούμε. Για τον Ελληνισμό μας, η ιστορική παράδοση είναι ασυζήτητα θησαυρός ανεκτίμητος κι αναντικατάστατος. Το γεγονός αυτό μάς επιβάλλει να διατηρήσουμε, αναλλοίωτη στις βασικές γραμμές, την ιστορική ορθογραφία, όσο κι αν, από καθαρά λογική άποψη, αποτελεί ακατανόμαστο εξωφρενισμό, με τους έξι λ.χ. απιθανότατους τρόπους γραφής τού φθόγγου Ι, και μοιάζει σαν καταχθόνια επινόηση κάποιου — γνωστού και στον Ντεκάρτ — «πονηρού πνεύματος», που θέλησε να κατοχυρώσει, ως τη συντέλεια των αιώνων, την Ανορθογραφία «παρά τοῖς Ἑλλησιν».

Δίπλα όμως στην ιστορική παράδοση υπάρχουν κι οι ανάγκες τής Ζωής. Οι αιώνες που περνούν σωρεύουν γεγονότα και γνώσεις, τα πράγματα που πρέπει να μαθαίνουν οι άνθρωποι πολλαπλασιάζονται. Είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε οικονομία στον καιρό μας. Μας είναι αδύνατο ν' απλοποιήσουμε ριζικά την ορθογραφία μας, δεν υπάρχει όμως σοβαρή δικαιολογία, και μόνο η αδράνεια εξηγεί την επιμονή μας να επιδεινώνουμε τις δυσκολίες της, διατηρώντας το αλεξανδρινό τονικό σύστημα — υπόλειμμα ξεπεσμού. Δεν υπάρχει ελαφρυντικό στο να βασανίζουμε τα παιδιά μας για να μάθουν πότε τα *α λ φ α*, τα *υ ψ ι λ ο ν*, τα *γ ι ω τ α* είναι τάχα μακρά, και πότε είναι λέει βραχεία, και ποιές είναι οι εκατόν σαράντα τόσες λέξεις που δασύνονται — ενώ η γλώσσα μας δεν ξέρει ούτε μακρά, ούτε βραχεία, ούτε δασέα κι ούτε φιλά, κι όλος αυτός ο μόχθος σπαταλιέται σε κυνήγι βρυκολάκων.

Η τονική μεταρρύθμιση δεν επιβάλλεται μονάχα για τη δημοτική. Η καθαρεύουσα δεν θα έχανε κανένα από τα θέληγητά της, θ' απαλλασσόταν μονάχα από ένα σπονδαίο βάρος, αν υιοθετούσε την τονική μεταρρύθμιση. Στους βαθυστόχαστους που επικαλούνται την ανάγκη να διευκολυνθεί, με τους τόνους και τα πνεύματα της καθαρεύουσας, το πέρασμα στη μελέτη τής αρχαίας γλώσσας, θα παρατηρήσω με σεβασμό πως στην πραγματικότητα ούτε δυό μέσα στους πενήντα αποφοίτους τών Γυμνασίων μας δεν διαβάζουν, ούτε κι είναι σε θέση να διαβάζουν τους αρχαίους συγγραφείς στο πρωτότυπο. Αφού λοιπόν η αρχαιομάθεια των Ελλήνων είναι περίπου ανύπαρκτη, έχει προπολλού αποδειχτεί πως η διατήρηση των πνευμάτων και των τόνων δεν ωφελεί διόλου για την προαγωγή της. Είναι συνεπώς αυτονόητο πως κι η απλοποίηση δεν μπορεί να τη ζημιώσει. Θα εξοικονομήσει απλώς πάμπολλες ώρες, για να χρησιμοποιούνται από τους Έλληνες πολύ πιο καρποφόρα. Την τονική απλοποίηση επιβάλλει το συμφέρον τής εθνικής μας παιδείας.

Και δεν μπορώ να μη θυμηθώ εδώ όλους εκείνους που αγωνίστηκαν δίνοντας το παράδειγμα για να επικρατήσει αυτή η χρησιμότητα για το έθνος μας αλήθεια : Από τον Βηλαρά ως τον Ψυχάκη και τον Πάλλη, κι από τον

Ελισαίο Γιαννίδη κυρίως, και τον Φώτη Φωτιάδη ως τους σημερινούς, τον Καρθαίο, τον Ι. Κακριδή κι άλλους.

Ελπίζω πως, αν δεν έπεισα ολότελα τους αναγνώστες μου με την κάπως σκόπιμη μακρηγορία μου, βοήθησα πάντως το μάτι των περισσοτέρων τους να συνηθίσει την απλοποιημένη γραφή αρκετά ώστε να προχωρήσουμε τώρα ανεμπόδιστα στο κύριο θέμα μας.

2.

Τί προσφέρει η μετάφραση του «Λόγου»

Ο αυτοβιογραφικός χαρακτήρας τού «Λόγου περί της Μεθόδου», που δίνει τόσο απλότητα κι οικειότητα στο πρωτότυπο, συγχωρεί πιστεύω κάποιον ανάλογο τόνο και σε τούτη μου την Εισαγωγή.

Το 1937, όταν έκλειναν τα τριακόσια χρόνια από την πρώτη εμφάνιση του «Λόγου», που είναι σαν μια διακήρυξη των δικαιωμάτων τής επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης στους νεότερους χρόνους, σχεδίασα να τον μεταφράσω στη δημοτική μας, έχοντας προπάντων υπόψη μου πως, όλοι το ξέρουν, γράφηκε από τον Ντεκάρτ στη δημοτική τού καιρού και του τόπου του, δηλαδή τα γαλλικά, κι αποτελεί για τούτο σπουδαίο σταθμό και για τη γλωσσική ιστορία τής Γαλλίας.

Ήξερε τον κόπο να διαβαστούν από τους Έλληνες, μεταφρασμένες στη δική μας «λαϊκή γλώσσα», φράσεις σαν κι εκείνην που ανάφερα στην αρχή τής Εισαγωγής, ή την ακόλουθη (§ 66) : « *Κι αν γράφω γαλλικά, που είναι η γλώσσα τού τόπου μου, κι όχι λατινικά που είναι η γλώσσα των δασκάλων μου, το κάνω επειδή ελπίζω πως όσοι χρησιμοποιούν αποκλειστικά το φυσικό λογικό τους εντελώς άδολο θα κρίνουν τις γνώμες μου καλύτερα από κείνους που πιστεύουν στα αρχαία βιβλία* ».

Το σχέδιό μου πραγματοποιήθηκε τον επόμενο χρόνο, στα 1938. Επωφελήθηκα από μίαν από τις δυσάρεστες εκείνες περιόδους τής ζωής, όπου ο άνθρωπος καταλαβαίνει πως είναι λιγότερο βασανιστικό γι' αυτόν να καταγίνει με τις σκέψεις των άλλων — όσο περίπλοκες κι αν είναι — παρά να μαλλιοτραβιέται με τις δικές του, όσο απλές κι αν φαίνονται. Το φθινόπωρο κείνου τού χρόνου η μετάφραση είταν έτοιμη. Έτοιμος όμως δεν είταν κανένας εκδότης. Έτσι, ο Ντεκάρτ που, έχοντας ζήσει ολόκληρο τον Τριακονταετή πόλεμο (1618 - 1648), κάτι ήξερε από πανευρωπαϊκούς πολέμους, αναγκάστηκε, όταν ξέσπασε ο Δεύτερος Παγκόσμιος, να περιμένει υπομονετικά το πέρασμα της μπόρας.

Ξαναγύρισα στον Ντεκάρτ πριν από ένα χρόνο περίπου, επειδή θέλησα να κάνω κάποια εργασία κάπως γενικότερα χρήσιμη για τον τόπο μου. Θυμήθηκα πως στις αρχές τού 1950 η πολιτισμένη ανθρωπότητα, αν της απομείνει πολιτισμός, θα μνημονεύει την τριακοσιοστή επέτειο του θανάτου τού μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου. Και σκέφτηκα πως θα είναι θετικός τρόπος για να τιμηθεί στην Ελλάδα η μνήμη τού Ντεκάρτ, το να δοθεί εγκαίρως στο ελληνικό κοινό μια φροντισμένη δυνατότητα να γνωρίσει το έργο του.

Κι ο δεύτερος τίτλος οφειλής όλων μας στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών είναι πως πρωτοστάτησε στην πραγματοποίηση της ιδέας αυτής.

Ομολογώ πως όταν αποφάσιζα να γυρίσω στην Ελλάδα από τον Ο.Η.Ε. ένα έτος νωρίτερα απ' όσο είχε προβλεφτεί, πίστευα πως, στις κρίσιμότητες μέρες που περνούμε, θα μπορούσα να φανώ χρήσιμος σε κανένα τομέα πιο επίκαιρο, κι όπου θα είχα ίσως καλύτερη απόδοση. Γρήγορα κατάλαβα πως αυτό ήταν ευτυχώς περιττό. Όλες οι χρήσιμες θέσεις κατέχονται ήδη από τους κατάλληλους ανθρώπους.

Αν όμως επιμένεις να χρησιμεύεις σε κάτι και συ, τότε τί κάνεις;—Καταγίνεσαι με τον Καρτέσιο κι είσαι ήσυχος. Κανένας δεν θα σε υποβλέπει. Ο Καρτέσιος δεν αμείβει με τον τρόπο που θέλουν οι περισσότεροι. Ας είναι...

Ο Καρτέσιος! Όταν, πριν δέκα χρόνια, έπιασα να μεταφράσω τον «Λόγο», το ενδιαφέρον μου ήταν, το είπα ήδη, κυρίως γλωσσικό. Κι όταν υπερνίκησα, όσο μπορούσα, τις μεταφραστικές δυσκολίες, θεώρησα πως είχα τελειώσει το έργο μου.

Ευλογία Κυρίου υπήρξε για μένα το ότι δεν βρήκα εκδότη στα 1938. Πρώτα, γιατί, χάρη στην αναβολή, δόθηκε η ευκαιρία να πρωτοβγεί η εργασία μου στη σειρά των λαμπρών εκδόσεων του Γαλλικού Ινστιτούτου. Αλλά βρέθηκα τυχερός και για κάποιον πολύ ουσιαστικότερο λόγο. Όταν, ωριμότερος πια τώρα, ξανάρχισα να μελετώ τον «Λόγο», ένοιωσα προπάντων την ουσία του. Χάρηκα πρώτα το ζωντανό ύφος τού έργου, πρόσεξα τον τόνο τής φωνής ενός ανθρώπου που ξομολογιέται την ιστορία τού πνεύματός του και μιλεί φιλικά για τη ζωή του, για τις αναμνήσεις των εφηβικών και των νεανικών του χρόνων. Μέσα από τις γραμμές τού κειμένου, άρχισα να διακρίνω, πρώτα φευγαλέα, κι ύστερα ολοένα καθαρότερα, την προσωπικότητα του ανθρώπου Ντεκάρτ. Γιατί κατάλαβα πως, για να μπει κανένας αληθινά στο νόημα των λίγων δεκάδων σελίδων τού «Λόγου», είναι ανάγκη να ζωντανεύει πρώτα τον ίδιο τον Ντεκάρτ να νοιώσει τον χαρακτήρα του, να γνωριστεί με τους δικούς του και τους φίλους του, ν' ακούσει για τους τόπους όπου έζησε, για τις περιστάσεις που προσδιόρισαν τη μοίρα του. Κάτι περισσότερο : να γνωρίσει την εποχή που έζησε ο Ντεκάρτ, ν' ανασάνει τον αέρα που ανά-

πνεαν οι άνθρωποι τότε. Να μάθει ακόμα και για την εποχή που είχε προηγηθεί και προετοίμασε την εποχή τού Ντεκάρτ.

Περίεργο αλήθεια το πάθος τών θνητών, που λαχταρούν αδιάκοπα να μάθουν, που τσακίζονται να μην αρίσουν άγραφο ούτε τον παραμικρότερο χώρο πάνω στον πίνακα του νου τους. Και σκοτώνονται να καταχωρούν εγγραφές, σαν τον φιλάργυρο που όλο και ψιλογράφει τα κέρδη στα δεφτέρια του. Ενώ το ξέρουν καλά πως όλα αυτά είναι πιο εφήμερα κι από τον μαυροπίνακα των πρώτων συλλαβισμών τους, γιατί δεν θ' αργήσει να περάσει πάνω σ' όλα το αδυσώπητο σουγγάρι τού τέλους, που με μια και μόνη χειριά θ' αποκαταστήσει την άσπιλη μαυρίλα τής ανυπαξίας!

Είταν ωστόσο ένα περίφημο ταξίδι για μένα αυτή η αναζήτηση του Ντεκάρτ και της εποχής του...

3.

Αναζητώντας τον Ντεκάρτ...

Ξεκινάς, και για καιρό θαρρείς πως ταξιδεύεις μέσα στα σύννεφα.

Έτσι, προχωρώντας σιγά-σιγά στη μελέτη, αγωνίζεται κανείς να συλλάβει την ανιγματική κατά βάθος μορφή τού Ντεκάρτ, μέσα στο πλαίσιο της εποχής του. Για να το καταφέρει, πρέπει να καταλάβει καλά πως ο Ντεκάρτ είταν ταυτόχρονα ο άνθρωπος μιας εποχής που ξεψυχούσε κι ο άνθρωπος μιας άλλης που θαμποχάραζε. Αυτό είναι μια κοινοτοπία χιλιοεπωμένη για τους ανθρώπους όλων τών εποχών, αλλά στην περίπτωση του Ντεκάρτ η κοινοτοπία έχει περισσότερο νόημα από κάθε άλλη σχεδόν φορά. Ο Ντεκάρτ είταν ο άνθρωπος δυό εποχών, που, πολεμώντας κάποτε και μ' ένα μέρος τού ίδιου τού εαυτού του, βοήθησε στο να θαφτεί η μια και ν' ανατείλει η άλλη.

Αλλά νά, που σιγά - σιγά η διαπέραστη θολούρα αρχίζει να σκίζεται, χάσματα ανοίγουν, αφίνοντας να διαφανούν εικόνες ζωηρές, που πληθαίνουν και πλαταίνουν. Στην αρχή, μοιάζουν σαν πίνακες παρόνταιροι, αραδιασμένοι στους τοίχους ακατάστατης πινακοθήκης. Κατόπι, αρχίζεις να καταλαβαίνεις πως όλα αυτά είναι ένα, πως αποτελούν όλα μαζί μια πελώρια τοιχογραφία, που τη δούλεψαν ίσως πολλοί τεχνίτες, με διαφορετικές τεχνοτροπίες, αλλά που διατηρεί κάποια βαθύτερη ενότητα και συνοχή.

Όχι, δεν είναι ασυνάρτητοι, χωριστοί πίνακες : Εκείνη η αγροτική εικόνα τού αρρωστιάρικου ορφανού, που μεγαλώνει μέσα στις πρασινάδες τής εξοχής, θρεμμένο με χίλιες χτυπητές εντυπώσεις από την ελεύθερη Φύση, και με στοργή, δεισιδαιμονίες και θρησκευτικότητα από μια γριά γιαγιά και μιαν αγαπημένη παραμάννα, δεν είναι αυτοτελής εικόνα. Αποτελεί κάπως συνέ-

χεια κείνου τού πελώριου πίνακα, όπου εικονίζονται οι φρικαλεότητες εμφύλιων πολέμων, κι όπου σφάζονται άνθρωποι, επισήμως για λόγους ύψιστα δογματικούς, πραγματικά όμως και για χίλιους ταπεινότερα εγκόσμιους. — Κι ο πίνακας αυτός συνεχίζει την άλλη σκοτεινή εικόνα με τους σιωπηλούς συννεφιασμένους καλογέροντες. Τους Θεολόγους. Αυτούς που, βγαίνοντας από τα κελιά των μοναστηριών τους, περνούν μέσα από τις θολωτές αίθουσες θρησκευτικών δικαστηρίων και φημισμένων σχολών, όπου ρασοφορεμένοι σοφοί κλωθοπλέκουν επιχειρήματα εμπνευσμένα από έναν Αριστοτέλη φραγκέμενο, που δεν θ' αναγνώριζε τον εαυτό του. Κι ύστερα — διασχίζοντας πανηγυρικές πλατείες, όπου αλαλάζουν τα φιλοθεάμονα πλήθη των πιστών, ρουφώντας σα λιβάνι την κνίσσα ανθρώπων που καίγονται πάνω στις πυρές, επειδή είναι αιρετικοί ή μάγοι, ίσως επειδή είναι πρωτοπόροι — οι καλόγεροι καταλήγουν, εκστατικοί προσκνηγτές, πεσμένοι μπρος στο 'Αγιο Βήμα των βαθύσκωτων γοθικών ναών τους. — Είναι απλό κομμάτι τής τοιχογραφίας κι αυτός. — Κι οι μάχες που εικονίζονται παραπέρα και μοιάζουν να ζώνουν με τις φλόγες τους όλη την Ευρώπη και να τη ματοκυλούν — ενώ τα πρώτα σκιριτήματα των εθνικισμών ξυπνούν και πάνε να ξεπετάξουν από πάνω τους τη μεσαιωνική Διεθνή τού Καθολικισμού — ούτε αυτές οι μάχες δεν αποτελούν εικόνες πολεμικές ξέχωρες. Περιβάλλουν, σαν πλατύτατο πλαίσιο, τον άλλο κείνο πίνακα που δείχνει ένα «εσωτερικό» γεμάτο αντιθετικές φωτοσκιάσεις : Στον σκοτεινό κοιτώνα ενός Κολλεγίου Ιησουϊτών, ένας χλωμός έφηβος ξαπλωμένος, ρεμβάζει σιωπηλός, ενώ γύρω του, στο τραπέζι, στο άφτιαστο κρεββάτι και χάμω στο πάτωμα σέρνονται σκόρπια βιβλία μικρά και μεγάλα : Τα βιβλία που κλείνουν όλη τη σοφία τού καιρού του. Ο χλωμός έφηβος τα μελέτησε όλα. Χωρίς να βρει τις απαντήσεις που γύρευε.

Όλες αυτές οι εικόνες, και τόσες άλλες — χάσμα και φοίκη των ματιών — δεν είναι παρά μια απέραντη τοιχογραφία, που ζωντανεύει την παρδαλόχρωμη γραφικότητα μιας περασμένης περιόδου, και που επιγράφεται : «Ο Στοχαστής κι η Εποχή του». — Ο Ντεκάρετ μέσα στην Ευρώπη τού τέλους τού 16ου και των αρχών τού 17ου αιώνα. Κυριολεκτικότερα, το είπαμε ήδη, στα σύνορα δυό εποχών, που η δεύτερή τους, εκείνη που αρχίζει, θα φέρνει για πάντα τη σφραγίδα των τολμηρότατων στοχασμών τού μικροκαμωμένου δειλού νέου.

Και τώρα, τί επιτέλους είναι αυτό που ανάδειξε τον Ντεκάρετ αναμορφωτή τής φιλοσοφίας και της επιστήμης; Πριν προχωρήσουμε, ας θυμηθούμε μια στιγμή το αίνιγμα της Σφίγγας. Πόσοι και πόσοι θνητοί, ανίκανοι να της δώσουν την απόκριση που θα τους έσωζε, φαγώθηκαν από το τέρας, ως τη μέρα που στάθηκε μπροστά της ένας αληθινά μεγάλος, και βρήκε τη λύση ! Ύστερα από τον Οιδίποδα, ένα από τα πρώτα πράγματα που μαθαίνουν τα

παιδάκια είναι κι η λύση τού αινίγματος της Σφίγγας : «Την πρωϊαν τετράπους, την μεσημβρίαν δίπους...». — Υπάρχει τάχα ευκολότερο αίνιγμα;... Έτσι είναι και με τα περισσότερα αινίγματα της αληθινής Σφίγγας — της Φύσης. Κι αυτό, από μια μεριά, είναι η άδικη μοίρα τών μεγάλων, των πρωτομαστόρων τής ανθρωπίνης προόδου. Οι μεταγενέστεροί τους, που επωφελούνται από τους άθλους εκείνων, δεν μπορούν να νοιώσουν αληθινά ολόκληρη την αξία τής προσπάθειας ή της μεγαλοφυΐας που χρειάστηκε για να πραγματοποιηθεί αυτό που γίνεται πια κοινόχρηστο χτήμα τής ανθρωπότητας.

Τέτοια, ως ένα βαθμό, κι η μοίρα τού Ντεκάρτ. Δεν θ' ασχοληθούμε εδώ με τη συμβολή τού μαθηματικού Ντεκάρτ στην πρόοδο της μαθηματικής επιστήμης ειδικά. Όσο σπουδαιότερη κι αν είναι η επινοήσή του της Αναλυτικής Γεωμετρίας, η εισφορά του στην Άλγεβρα, κι οι λύσεις που έδωσε σε παμπάλαια άλυτα προβλήματα, δεν λείπουν οι μεγάλοι μαθηματικοί, στους οποίους η ανθρωπότητα χρωστά ισάξιες πραγματοποιήσεις.

Αλλά ο φιλόσοφος Ντεκάρτ έκανε ένα βήμα πιο πέρα, που άλλαξε την πορεία τού πνευματικού κόσμου. Διαπιστώνοντας πως μόνο τα μαθηματικά τού έδιναν την απόλυτη βεβαιότητα, γιατί μονάχα οι μαθηματικές αποδείξεις είταν ακλόνητες, αναζήτησε ποιά είταν τα βασικά γνωρίσματα των μαθηματικών αυτών αποδείξεων, που ανάγκαζαν το πνεύμα του να υποτάσσεται σε τούτες ανεπιφύλακτα, χωρίς αμφιβολίες και δισταγμούς. Κι όταν απομόνωσε τα χαρακτηριστικά που τις έκαναν να ξεχωρίζουν απ' όλες τις άλλες, ο Ντεκάρτ έκανε το μεγάλο βήμα. Αποφάσισε να εφαρμόσει τις μαθηματικές μεθόδους σε όλους τούς άλλους τομείς τών πνευματικών αναζητήσεων του ανθρώπου. — Αυτή είναι η βásiη κι η αφετηρία τής Μεθόδου του.

Για μας, τους μεταγενεστέρους του, που επωφεληθήκαμε από την επίδρασή της, η καινοτομία τού Ντεκάρτ αποτελεί κοινοτοπία. Πρέπει όμως να έχουμε αναστήσει κάπως μέσα μας τη δική του εποχή, την πνευματική και ψυχολογική της ατμόσφαιρα, να έχουμε νοιώσει το δέος που ένοιωθαν οι τότε άνθρωποι μπρος στην ιεραρχία τών αξιών, την καθιερωμένη μέσα στις συνειδήσεις τους, όχι μονάχα από τα ήθη τών συγχρόνων και τις παραδόσεις τών παλαιότερων, παρά από αυτή τούτη τη «θεία Αποκάλυψη», για να μπούμε κάπως στο νόημα του τεράστιου άθλου που αποτέλεσε η διακρήρυξη των κανόνων τής Μεθόδου τού Ντεκάρτ. (Βλ. σελ. 18 επ.).

Πρόκειται κυρίως για τον πρώτο κανόνα. Οι τρεις άλλοι είναι τεχνικοί, πρακτικοί κανόνες, που έχουν βέβαια τη χρησιμότητά τους : «Να διαιρώ τις δυσκολίες...» — «Να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, περνώντας από τα απλά στα συνθετότερα...» — «Να κάνω απαριθμήσεις κι ανασκοπήσεις... τέτοιες που να είμαι βέβαιος πως δεν θα παραλεί-

ψω τίποτα...)). Είναι αναμφίβολο πως οι νοικοκυρεμένες αυτές σκέψεις, έστω κι αν δεν είχαν ακόμα διατυπωθεί σε κανόνες μεθοδολογίας, εφαρμόζονταν ήδη από πολλούς ανθρώπους προικισμένους με τη στοιχειώδη ορθοφροσύνη.

Δεν είναι μ' αυτούς που ο Ντεκάρτ άλλαξε τον ρυθμό τού κόσμου. Αυτοί μοιάζουν να τοποθετήθηκαν εκεί για να καλύψουν με την άκακη μετριότητά τους την ανυπολόγιστη εκρηκτικότητα που έκρηβε τότε μέσα του ο πρώτος από τους τέσσερις κανόνες. Αυτός είναι που περικλείνει ολόκληρο τον Ντεκάρτ, κι αυτό θα πει πως περικλείνει «εν δυνάμει» όλη την καταπληκτική ανάπτυξη του επιστημονικού πνεύματος των Νεότερων Χρόνων. Όμως, πόσο εύκολα μπορεί κανείς να τον αφήσει κι αυτόν να περάσει απαρατήρητος αν δεν τον προσέξει καλά, για να δει τί κρυβόταν την εποχή εκείνη κάτω από το ταπεινό σχήμα που είχε ντυθεί ο πρώτος του κανόνας!

«Να μην παραδέχομαι τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό... Ν'αποφεύγω τη βιασύνη και την προκατάληψη... Να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στον νου μου τόσο καθαρά και τόσο διακριτά ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν'αμφιβάλλω γι' αυτό».

Ας σταθούμε μια στιγμή, ας κλείσουμε τα μάτια, ας μεταφερθούμε πίσω στα χρόνια κείνα, κι ας προσπαθήσουμε να δώσουμε ένα συγκεκριμένο, το αληθινό τους όνομα στα πράγματα που περιγράφονται τόσο αόριστα και συγκαλυμένα.

Στο εξής, όταν ερευνώ τη Φύση και τα προβλήματά της, τίποτα δεν θα το δέχομαι για αληθινό, αν το λογικό μου δεν το ελέγξει και δεν το αναγνωρίσει για αληθινό. Οποιοσδήποτε κι αν είναι κείνος που μου το βεβαιώνει, εγώ δεν θα τον πιστέψω. Δεν θα παρασυρθώ από καμιά βιασύνη, τη βιασύνη που δίνει η αποκτημένη συνήθεια — που κι αυτή μου τη δίνει η διαπαιδαγώγησή μου. Ούτε θα παρασυρθώ από καμιά προκατάληψη — προκατάληψη είναι οτιδήποτε έχει μπει μέσα στην ψυχή μου, βαλμένο από οποιονδήποτε άλλον εκτός από το λογικό μου.

Πού καταλήγαν όλα αυτά στην εποχή τού Ντεκάρτ; Καταλήγαν στο να διακηρύζουν πως, για να κατακτήσει την αλήθεια και να θεμελιώσει την επιστήμη, ο άνθρωπος πρέπει να παραμερίσει οποιονδήποτε άλλον εκτός από το λογικό του. Δηλαδή, γνώσεις, αισθήματα. Και την πίστη τον ακόμα!

Μέσα σε μιαν ανθρωπότητα, όπου τα πάντα ήταν ρυθμισμένα κι εξουσιασμένα από την Εκκλησία, όπου η σκοπιμότητα του δόγματος παρεμβалλόταν παντού, κι όριζε πορεία κι όρια στη δράση τής ανθρώπινης σκέψης,

όπου κάθε απειθαρχία, τί λέω; ακόμα κι η απλή εκφρασμένη απορία αποτελούσε αίρεση ή μαρτυρούσε αθεϊσμό, βγήκε μια μέρα κάποιος, πιστός, αφοσιωμένος καθολικός, που τόλμησε να πει — ω, πόσο σκεπασμένα! α λ λ ά τ ο ε ί π ε — πως δεν θα θεμελιωθεί ποτέ επιστήμη ικανή να βρει τη λύση των προβλημάτων που ορθώνει μπροστά στον άνθρωπο η Φύση, αν ο νους τού ανθρώπου δεν κλείσει έξω από το επιστημονικό του εργαστήριο τη Θρησκεία. Ο Ντεκάρτ δεν ήταν ούτε άθεος, ούτε άθρησκος. Απεναντίας! Δεν έπαψε ποτέ να εκκλησιάζεται, να προσεύχεται, να πιστεύει. Όμως, χωρίς να θυσιάσει τίποτα από την αφοσίωσή του στη θρησκεία των πατέρων, των δασκάλων, — «της παραμάννας μου» θα πει ο ίδιος — διακήρυξε την απόλυτη ανάγκη τού χωρισμού τής επιστήμης από τη θεολογία. Της ηθικής σκοπιμότητας από τη φυσική αναγκαιότητα. Φαινομενικά, ο πόλεμός του ήταν πόλεμος κατά της Σχολαστικής φιλοσοφίας. Στην πραγματικότητα, ο Ντεκάρτ πολεμούσε κείνο που είχε νοθέψει και τη φιλοσοφική και την επιστημονική σκέψη — τη θεολογία με τις σκοπιμότητές της. Με τη ζωή του και το παράδειγμά του ο Ντεκάρτ διακήρυξε ουσιαστικά πως οι επιστήμονες δεν πρέπει να πάφουν να πηγαίνουν στην εκκλησία. Δεν πρέπει όμως η Εκκλησία να θεωρεί το επιστημονικό εργαστήριο μετόχι της. Ούτε κι οι θελήσεις της να διέπουν την επιστημονική έρευνα.

Όλα τ' άλλα είναι απλές συνέπειες της βασικής αυτής καινοτομίας. Όλα : κι η Μεταφυσική κι η Φυσική του. Κι η καρτεσιανή μεθοδική αμφιβολία, κι ο ρασιοναλισμός του. Κι η υπαγωγή τών πάντων, ακόμα και της Ιατρικής, στον μαθηματικό λογισμό· και το περίφημο «Σ κ έ π τ ο μ α ι, ά ρ α υ π ά ρ χ ω»· κι ο τονισμός τής ενότητας της επιστημονικής σκέψης· κι η κοσμογονία του· κι η θεωρία τών στροβίλων· κι η ανάλυση της ύλης σε έκταση και κίνηση· κι η παράδοση θεωρία τού αυτοματισμού τών ζώων, που δεν έχουν ψυχή· κι ο δυϊσμός τού ανθρώπου, που είναι φύση σύνθετη, γιατί είναι ψυχή, με ουσία της τη νόηση, και σώμα, με ουσία του την ύλη. Κι όλα τ' άλλα, τα σωστά και τα στραβά, οι καταπληκτικοί προοδεασμοί κι οι πλανημένες φαντασιοπληξίες, όλα αυτά δίνουν το μέτρο τής προσωπικότητας και του έργου του, δίνουν τα όρια των δυνατοτήτων του. Αλλά δεν αποτελούν την πεμπτουσία τής πραγματικής εισφοράς τού Ντεκάρτ. Αυτή περιλαμβάνεται στην όσο το δυνατόν πιο συγκαλυμένη, πιο ταπεινόφρωνη αλλά κατηγορηματική διακήρυξη μιας ανατρεπτικής, αλλά γονιμότητας αλήθειας : Αυτής που ορίζει πως, για να κάνει δική του, για να κατακτήσει την Αλήθεια μέσα στη Φύση, ο άνθρωπος πρέπει να μην αναζητήσει το μέσο πουνθενά αλλού — ούτε και στους υπερφυσικούς ουρανούς τής θρησκείας. Θα το βρει αποκλειστικά μέσα στον νου του!

Αυτή την επανάσταση δεν την έκανε ο Ντεκάρτ με ελαφριά καρδιά. Απεναντίας. Καθώς ο αναγνώστης μπορεί να δει διεξοδικότερα στο βιογραφικό

σημείωμα, ο Ντεκάρτ χρόνια βασανίστηκε πριν το πάρει απόφαση να υπεριν-
κήσει τους δισταγμούς του και να δημοσιεύει τους κανόνες τής Μεθόδου του.
Τολμηρότατος όταν βρισκόταν αποτραβηγμένος μέσα στον κόσμο τών στοχα-
σμών του, ο Ντεκάρτ δεν είχε μαχητική ιδιοσυγκρασία. Πάντα προσπάθησε
ν' αποφύγει τις συγκρούσεις με όλους. Αγωνίστηκε να εξευμενίζει την Καθο-
λική Εκκλησία, πολλαπλασιάζοντας τις εκδηλώσεις τής νομιμοφροσύνης του
και βάζοντας, για να την εξυπηρετήσει, τις ικανότητες του ορθολογισμού του
στην υπηρεσία μιας ορθόδοξης, συμμορφωμένης μεταφυσικής.

Αυτά όμως όλα αφορούσαν αποκλειστικά την προσωπική του θέση.
Παρ' όλες τις προφυλάξεις και τα προσχήματα, η ιδέα του, η γόνιμη ιδέα που
ο Ντεκάρτ εξαπόλυσε στον κόσμο, δεν μπορούσε να μην κάνει τον δρόμο της.
Το ελεύθερο πνεύμα, χειραφετημένο, τράβηξε κι αυτό τον δρόμο του, και δεν
πρόκειται πια να σταματήσει.

Αυτή είναι — μοιραία απλοποιημένη στο έπακρο — η σημασία τού Ντε-
κάρτ. Κι είναι φυσικό να ρωτήσει κανένας αν ο άνθρωπος αυτός πρόβαλε άξα-
φνα στον ορίζοντα μιας ανέτοιμης ανθρωπότητας, σαν ένα εξαιρετικό, μοναδικό
μετέωρο. Όχι, βέβαια! Όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές, ο ερχομός
τής μεγαλοφυΐας προαναγγέλληκε από μian ακαθόριστη, αλλά σημαντική προ-
ετοιμασία τών πνευμάτων. Στο επιστημονικό πεδίο, διάφοροι μεγάλοι και μι-
κροί επιστήμονες είχαν ήδη ξεπροβάλει λίγο πριν, ή και ταυτόχρονα με τον
Ντεκάρτ. Ο Κοπέρνικος, ο Κέπλερ, ο Γαλιλαίος, ο Τορριτσέλι. Το πνευματικό
κλίμα ήταν προετοιμασμένο για τον ερχομό τής Μεθόδου.

Αλλά και στο καθαρά φιλοσοφικό, ο Ντεκάρτ είχε έναν ισάξιο — σύγ-
χρονο, κάπως προγενέστερο — συναγωνιστή : τον Φρ. Βάκωνα, που άλλωστε
διατύπωσε κι αυτός, ήδη από τα 1620, πέντε κανόνες που μοιάζουν αισθητά
με τους τέσσερις του Ντεκάρτ.

Όμως, του Ντεκάρτ η επίδραση υπήρξε μεγαλύτερη. Αν αναζητήσουμε
το γιατί, θα βρούμε πρώτα την πολύ μεγαλύτερη σαφήνεια του κηρύγματός
του. Πολύ όμως περισσότερο θα τη βρούμε στο ότι ο Ντεκάρτ, έχοντας από-
λυτη συναίσθηση της σημασίας τού κινήματός του, δεν περιορίστηκε στο
να προσπαθήσει να πείσει τους λίγους σοφούς τής εποχής του. Με την πε-
ποίθηση πως η υπόθεση ενδιέφερε ζωτικότερα όλους τούς ανθρώπους, απευ-
θύνθηκε στην πλατύτερη κοινή γνώμη τής πατρίδας του, προσπαθώντας
να την κάνει να ενδιαφερθεί. Αυτό εξηγεί τη μεγάλη καινοτομία του : να
γράφει ένα τέτοιο φιλοσοφικό έργο, όχι στα Λατινικά, παρά στη γλώσσα
τού Λαού — τα Γαλλικά. Και ξέρουμε πως η άποψή του ήταν σωστή, γιατί
ο «Λόγος περί της Μεθόδου» είχε πλατύτετη απήχηση στη Γαλλία και την
Ευρώπη ολόκληρη.

4.

Προγενέστερες μεταφράσεις τού «Λόγου»

Την εποχή που πρωτοόρχισα τη μετάφραση, είχα την ιδέα πως είμουν ο πρώτος που την επιχειρούσε. Λίγους μήνες αφού την τέλειωσα, είχα μια μέρα τη δυσάρεστη έκπληξη ν' αντικρίσω στην προθήκη ενός βιβλιοπωλείου, κάτω από ένα («Άρτι εξεδόθη») μια μετάφραση του «Λόγου» από τους Γ. και Α. Βερβενιώτη. Την αγόρασα αμέσως, και παρηγορήθηκα, γιατί η μετάφραση ήταν στην καθαρεύουσα κι επομένως δεν μείωνε τη χρησιμότητα της δικής μου.

Μεταγενέστερες έρευνες με πληροφορήσαν πως υπήρχαν κι άλλες, παλιότερες, μεταφράσεις τού «Λόγου». Φρόντισα να τις βρω και να συντάξω τον ακόλουθο κατάλογο των «μεταφραστών» συναδέλφων μου :

1.— Ο πρώτος — απ' όσους μπόρεσα να βρω — μεταφραστής τού Ντεκάρτ ήταν ο Νικόλαος Πίκκολος. Η μετάφρασή του : Ρενάτου Καρτεσιού «Λόγος περί μεθόδου τού 'Οδηγεῖν καλῶς τὸν νοῦν καὶ ζητεῖν τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰς ἐπιστῆμας» δημοσιεύτηκε στην Κέρκυρα στα 1824. Το βιβλίο, σχ. 16ο, είναι τυπωμένο με επιμέλεια στο «Τυπογραφείο τῆς Διοικήσεως». Περιλαμβάνει: Προοίμιο από τον μεταφραστή, σελ. ζ - ' ια', μετάφραση της βιογραφίας τού Ντεκάρτ, των Biot και Feuillel, παρμένης από την Biographie Universelle, σελ. ιγ' - μδ'. Ακολουθεί η μετάφραση του «Λόγου», σελ. 1 - 75. Επιπλέον, σε παράρτημα, η μετάφραση ενός αποσπάσματος από τη «Λογική Τέχνη» τών περίφημων Γιανσενιστών Arnauld και Nicole, σελ. 77 - 91· έπειτα σημειώσεις τού Ν. Πίκκολου, που αναφέρονται κυρίως στον «Βίον τού Συγγραφέως» σελ. 92 - 101. Το βιβλίο τελειώνει με τον κατάλογο των συνδρομητῶν, που δείχνει πως για ένα τέτοιο έργο είχαν προεγγραφεί στα Ιόνια και την επαναστατημένη Ελλάδα τετρακόσιοι περίπου συνδρομητές.

Η μετάφραση του 1824 είναι η επιστημονικότερη ὡς σήμερα. Ο μεταφραστής κατέχει τα γαλλικά και τα ελληνικά, κι είναι μορφωμένος. Έχει ύφος. Ο Πίκκολος είχε γεννηθεί στα 1792, από γονεῖς Θεσσαλούς, στον Τύρναβο της Βουλγαρίας. Σπούδασε στο Βουκουρέστι και Ιατρική στο Παρίσι, υπήρξε φίλος τού Κοραή, έκανε δάσκαλος στην Κέρκυρα, στην Ιόνιο Σχολή, γιατρός στο Βουκουρέστι, και τέλος εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, όπου και πέθανε στα 1866. Αν οι πληροφορίες μου είναι σωστές, ο Ν. Πίκκολος, ύστερα από μια ζωή αφιερωμένη στην υπηρεσία τῆς ελληνικής παιδείας, ανακάλυψε προς το τέλος τῆς ζωῆς του πως ήταν Βούλγαρος, κι η διαθήκη του φαίνεται πως εκδηλώνει αυτό του το αίσθημα.

2.— Δεύτερος μεταφραστής τού Ντεκάρτ, ήταν ο Δημήτριος Γ. Μοστράτος, του οποίου το έργο έχει τον τίτλο «René Descartes, Λόγος περί Μεθόδου

πρὸς καθοδήγησιν τοῦ Λογικοῦ καὶ ἀναζητήσιν τῆς Ἀληθείας ἐν ταῖς Ἐπιστήμαις» *Κων/πολις, Τύποις Βουτυρά καὶ Σας, 1878. Το βιβλίο, σχ. 32ον* δεν ὑπάρχει στις ἐδῶ δημόσιες Βιβλιοθήκες καὶ θα μου ἔμενε ἀγνωστο χωρὶς τὴν ευγένεια τοῦ κ. Κ. Παπαδοπούλου, τοῦ Δήμου Ἀθηναίων. Πρόκειται γιὰ ἐργασία νεανική — ο Α. Γ. Μοστράτος γεννήθηκε στα 1853 καὶ ἔκανε τὴ μετάφραση στα 1876, ἐπηρασμένη ἀπο τὸν παροξυσμὸ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ εὐσυνείδητη. Ο Μοστράτος, πὺν ἀφίσε φήμη λαμπροῦ καθηγητῆ στα Γυμνάσια τῆς Πόλης, ὅπου δίδαξε ὡς στὸν θάνατό του, στα 1909, ἐξηγεῖ στὸν Πρόλόγὸ του — σελ. ζ' - ι' — πὺς ἀρχικὸς σκοπὸς τοῦ εἶταν νὰ συνοδέψῃ τὴ μετάφραση « δι' ἐκτενῶν καὶ ἀκριβῶν, ἐν γένει μὲν περὶ τοῦ ἀνδρός, ἰδίᾳ δὲ περὶ τοῦ “ Περὶ Μεθόδου Λόγου ” κρίσεων καὶ ἀναλύσεων τῶν μετ' αὐτὸν φιλοσόφων ». Ἀναγκάστηκε ὁμῶς ν' ἀναγνωρίσῃ πὺς « ἡ ἐπιχειρήσεις αὕτη ἦν ὄντως μεγάλη, ὑπερτέρα δηλονότι τῶν μικρῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ στοιχειωδῶν γνώσεων ». . . . Κι ἐξάλλου, τὰ οικονομικά τοῦ μέσα δεν τοῦ ἐπιτρέψαν νὰ κάνει ἄλλο παρὰ νὰ δημοσιέψῃ ἀπλῶς τὴ μετάφραση, πὺν περιλαμβάνεται στις σελ. 29 - 118 τοῦ βιβλίου. Καὶ προσθέτει ὁ μεταφραστῆς τοῦ 1876 : « Ἄγνωστον μὲν ἂν νῦν τὸ πρῶτον ἢ ἂν προπολλοῦ χρόνου ὑπ' ἄλλου τινὸς μετηνέχθη ὁ παρὼν λόγος εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν. Ὁ δυνάμενος νὰ πληροφορηθῇ ἡμῶς θέλει ἔχει εἰλικρινεῖς τὰς ἐπὶ τούτῳ εὐχαριστίας ἡμῶν. . . »). Εἶναι κάπως ἀργὰ πλέον σήμερα. Ἀλλὰ νομίζω πὺς καὶ οἱ μεταγενέστεροι μεταφραστῆς εἶχαν τὴν ἰδία ἐλλειψὴ πληροφοριῶν. Καὶ θα εἶταν δύσκολο νὰ μὴ συμβεῖ αὐτὸ με τὴν ἐλλειψὴ βοηθημάτων πὺν ὑπάρχει.

3.— Τρίτοι κατὰ σειρά στὴν ἐπετηρίδα τῶν μεταφραστῶν τοῦ Καρτεσιῶν ἐρχονται οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Ἀντώνιος Βερβενιώτης, καθηγητῆς. Το βιβλίο τοὺς ἔχει τὸν τίτλο « Ρενὲ Ντεκάρτ (Καρτεσιῶν) — Λόγος περὶ τῆς Μεθόδου » — Ἐκδ. Ἀντανοπούλου, Ἀθήναι 1939, Σχ. 16ο, σελ. 98. Περιλαμβάνει Πρόλογον, σελ. 5 - 6, Βιογραφικὰς σημειώσεις, Κατάλογον τῶν Ἔργων τοῦ Ρενὲ Ντεκάρτ, σελ. 7 - 8, καὶ τὴ μετάφραση τοῦ « Λόγου », σελ. 9 - 97, πὺν εἶναι σε ἀπλή καθαρεύουσα, με ἀρκετὰς ἐλευθερίες στὴν ἀπόδοση, κάποτε περβολικὰς. Λεῖπει ἡ εἰσαγωγικὴ σημείωση τοῦ Ντεκάρτ. Εἰς ἄλλου, δίδονται ἀρκετὰς σημειώσεις, λακωνικὰς, πάντως χρήσιμες.

Αὐτὰς εἶναι οἱ γνωστὰς μου μεταφράσεις ὁλόκληρον τοῦ « Λόγου περὶ τῆς Μεθόδου ». Πρέπει τῶρα νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι :

4.— Ἡ μετάφραση τοῦ Ν. Πίγκολον ἀναδημοσιεύτηκε ὁλόκληρη στὸ περιοδικὸ « Ἐπιστημολόγος », τῆς Ἀθήνας, Φύλλα 6 - 10, Ἰουλίου - Οκτωβρίου 1932.

5.— Τέλος, στο βραχύβιο περιοδικό «Νέα Ζωή», τής Αθήνας, του οποίου κυκλοφόρησαν έξη φύλλα μεταξύ Ιουλίου 1933 και Μαρτίου 1934, δημοσιεύτηκε στο φύλλο αρ. 3, του Οκτωβρίου 1933, σελ. 176 - 181, με τον τίτλο Descartes — «Μεθοδολογία», το πρώτο μέρος τού «Λόγου», μεταφρασμένο στη δημοτική από τον Θεοφ. Θεοδωρακόπουλο. Η συνέχεια, που προαναγγέλλεται στο τέλος, δεν δημοσιεύτηκε στα τρία μόνο φύλλα που ακολούθησαν.

Έχω χρέος να τονίσω εδώ την οφειλή μου σε όλους τούς προγενέστερους μεταφραστές τού «Λόγου». Με βοήθησαν, και με τις αρετές, αλλά και με τις αδυναμίες τών έργων τους. Αν η εργασία μου σημειώνει κάποια πρόοδο πάνω στις δικές τους, θα το χρωστά σχεδόν αποκλειστικά στο ότι επωφεληθήκα από την εισφορά τους. Κι αν πρέπει να επαινεθεί για κάτι, αυτό είναι πως δεν αποσιώπησε ελληνοπρεπώς τις προγενέστερες προσπάθειες άλλων.

5.

Παρατηρήσεις σχετικές με το βιβλίο

Και τώρα μερικές τεχνικές λεπτομέρειες σχετικές με την εργασία μου :

Α) — Το βιβλίο εκδίδεται δίγλωσσο, με το γαλλικό πρωτότυπο αριστερά και την ελληνική μετάφραση δεξιά*.

Β) — Πήρα την πρωτοβουλία μιας μικρής καινοτομίας. Αρίθμησα τα εξηνταεφτά εδάφια του «Λόγου». Η πείρα με έπεισε πως η αρίθμηση αυτή, που δεν υπάρχει στις άλλες εκδόσεις, είναι πολύ χρήσιμη. Είναι πρακτικότερη από το σύστημα μερικών κριτικών εκδόσεων, που αριθμούν τους στίχους τής κάθε σελίδας. Και δεν αποτελεί ασέβεια.

Γ) — Για το γαλλικό κείμενο ακολούθησα τη μεγάλη έκδοση του Et. Gilson, René Descartes - Discours de la Méthode, Texte et Commentaire, 2ème Édition J. Vrin, Paris 1920, με πολύ μικρές μεταβολές στο λεκτικό, αλλά σημαντικές στη στίξη. Ο Gilson μοιάζει να σεβάστηκε απόλυτα την πρωτότυπη έκδοση, αλλά η στίξη της δεν συμφωνεί διόλου με τους καθιερωμένους πια στα γαλλικά κανόνες και δυσκολεύει συχνά την κατανόηση.

Δ) — Για τη μετάφραση, χρωστώ πρώτα μιαν εξήγηση σχετικά με τον τίτλο. Θα μπορούσα να τον μεταφράσω : «Λόγος για τη Μέθοδο», αλλά υπάρχει κι η συνέχεια : «για την καλή καθοδήγηση του Λογικού μας και για... κλπ». Τα τρία αλληπάλληλα για θα έκαναν τον τίτλο αφόρητο. Έτσι, κράτησα τον καθιερωμένο τύπο «Λόγος περί της Μεθόδου».

* (Πρόκειται για την πρώτη έκδοση).

Ε) — Για τη μετάφραση του κειμένου, το πρόβλημά μου δεν ήταν απλό, κι έγινε δυσκολότερο από τις περιστάσεις. Στην αρχή, σκόπευα να εκδώσω τον «Λόγο» αποκλειστικά ελληνικά κι ένοιωθα έτσι μεγαλύτερη ελευθερία στην απόδοση. Όταν όμως αποφασίσαμε τελικά να μπει το γαλλικό πρωτότυπο δίπλα στη μετάφραση, θεώρησα χρέος μου ν' αναθεωρήσω όλη την εργασία, για να προσέξω, όχι μόνο στην πιστή απόδοση της έννοιας, παρά και στην όσο το δυνατόν κυριολεκτικότερη μετάφραση του κειμένου. Θέλησα δηλαδή να κάνω την εργασία μου χρήσιμη και για τη μελέτη τών γαλλικών. Ελπίζω πως δεν ζήτησε πολύ η καθαρότητα της δημοτικής μου.

Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση. Δεν το παραδέχομαι πως, για να είναι ένα κείμενο γραμμένο σε καθάρια δημοτική, πρέπει να έχει τη φρεσκάδα και τη γραφικότητα της λαϊκής κουβέντας — και να μυρίζει θυμάρι, αν είναι δυνατόν. — Νομίζω πως υπάρχει σ' αυτό κάποιος καθυστερημένος ρομαντισμός. Φυσικά, η μορφή τής εθνικής μας γραπτής γλώσσας θα προσδιοριστεί βασικά από το τυπικό και το συντακτικό τής λαϊκής ομιλίας. Υπάρχει όμως πια ένα ύφος, κοινό σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες, που έχει διαμορφωθεί από την αδιάκοπη επικοινωνία, και τον κοινό χειρισμό ορισμένων θεμάτων. Οι λέξεις και το τυπικό αλλάζουν φυσικά από μιαν ευρωπαϊκή γλώσσα στην άλλη, αλλά το ύφος ενός επιστημονικού κειμένου, μένει σχεδόν अपαράλλακτο — χωρίς να μπορεί πια κανείς να το χαρακτηρίσει ειδικό για καμιά γλώσσα. Ας πάρουμε ακόμα και τον «Λόγο περί της Μεθόδου». Η σύγκριση του πρωτότυπου γαλλικού κειμένου με την αντίστοιχη καλή αγγλική μετάφρασή του από τον J. Veitch δείχνει καθαρά αυτή την αλήθεια. Υπάρχει πια ένα διεθνικό ύφος, με πλήθος κοινών εκφράσεων — καθώς και μια κοινή ορολογία — για την ανάπτυξη και μελέτη ορισμένων επιστημονικών και φιλοσοφικών θεμάτων. Αυτό το «δυτικο-ευρωπαϊκό» ύφος, είμαστε υποχρεωμένοι να το υιοθετήσουμε κι εμείς — μέσα πάντα σε ορισμένα όρια — για την επιστημονική δημοτική γλώσσα μας.

Εδώ ο σωβινισμός δεν έχει θέση. Θα μαρτυρούσε έλλειψη θετικής, πρακτικής πείρας. Το να ζητούμε ντόπιο πολιτισμό, απαλλαγμένο από ξενικές επιδράσεις, δείχνει έλλειψη ρεαλισμού. Πρέπει να προσγειωθούμε. Να θυμηθούμε πως, ύστερα από πολλών αιώνων ισόπαλο περίπου ανταγωνισμό μεταξύ τού ελληνικού πολιτισμού και τον δυτικού κόσμου, στην εποχή τού Βυζαντίου, η πάλη έληξε κάποτε με την ήττα τού Ελληνισμού, που προτίμησε ουσιαστικά, ίσως φρόνιμα, τον ασιάτη εισβολέα. Έτσι, το ελληνικό πνεύμα, κατηφορίζοντας ολοένα, βρέθηκε από το ξενίθ τού Ε' αιώνα π.Χ. στα τάραρα της ραγιαδικής αμάθειας του ΙΣΤ' αι. μ.Χ. — Στο μεταξύ, από τα βάθη τής βάρβαρης, δυναμικής αμάθειας της Δύσης, άρχισε να ξεφυτρώνει και να φουντώνει το ρωμαλέο δέντρο τού δυτικού πολιτισμού.

Ύστερα από δυό περίπου αιώνων εξουθένωση και μαρτύριο, ο Ελληνισμός άρχισε να συνέρχεται. Κατάλαβε πως δεν μπορούσε πια να υπάρξει γι' αυτόν ζήτημα ανταγωνισμού με το δυτικό - ευρωπαϊκό πνεύμα· έπρεπε ν' αναγνωρίσει το προβάδισμα του δευτέρου. Σ' αυτή την αναγνώριση χρωστούμε κατά πολύ την προετοιμασία τού Εικοσιένα. Ο καθυστερημένος πνευματικός σωβινισμός, που δείχνουν μερικοί, φοβούμαι πως είναι προσπάθεια να προβιάσουμε την αμάθειά μας σε κοσμοθεωρία. Δεν μπορεί ν' αποδώσει τίποτα το καλό. Ο σπόρος τού ελληνικού δαιμονίου, που διατηρήσαμε και πρέπει να τον αξιοποιήσουμε, θα γονιμοποιηθεί και θα δώσει πρωτότυπους καρπούς μονάχα αν αφομοιώσουμε πρώτα τούς πνευματικούς θησαυρούς που συσώρεψε η Δύση την εποχή που εμείς χαροπαλεύαμε ή χασομερούσαμε.

ΣΤ) — Μετά την Εισαγωγή, υπάρχει ένα αρκετά διεξοδικό σημείωμα για τη ζωή κυρίως και τα έργα τού Ντεκάρτ. Ακολουθεί μια συνοπτική ανάλυση του «Λόγου». Μια ανάλυση ολόκληρου του έργου τού Ντεκάρτ πρέπει σίγουρα να δοθεί στο ελληνικό κοινό, αλλά για την ώρα μάς λείπουν μερικά απαραίτητα βοηθήματα. Αν μπορέσω να δώσω, πριν το 1950, μια μετάφραση, που χρειάζεται επίσης, του τελευταίου μεγάλου έργου τού Ντεκάρτ : «Τα Πάθη τής Ψυχής», ελπίζω να προτάξω μια τέτοια γενική μελέτη.

Ζ) — Στο τέλος τού βιβλίου, ο αναγνώστης θα βρει ένα Ευρετήριο του κειμένου και των σημειώσεων. Προσπάθησα να το κάνω όσο το δυνατόν λεπτομερέστερο, και πιστεύω πως θα είναι χρήσιμο.

Η) — Για το τονικό σύστημα, θα σημειώσω πως ξεκίνησα με βασικό κανόνα τον περιορισμό τών τόνων στο κατά τη γνώμη μου ελάχιστο απαραίτητο. Πέρα όμως απ' ορισμένο σημείο τού βιβλίου, για ν' αποφύγω συγχύσεις άρθρων κι αντωνυμιών, αύξησα τις περιπτώσεις τονισμού τών άρθρων.

Μου μένει να ξεπληρώσω ένα ευχάριστο χρέος. Να ευχαριστήσω μερικούς φίλους που με βοήθησαν με τις πολύτιμες συμβουλές τους. Είναι οι κ.κ. Κ. Θ. Δημαράς, Νικ. Κριτικός, Ξ. Λευκοπαρίδης και Ε. Π. Παπανούτσος.

Τέλος, λυπούμαι που δεν μπορώ να προσθέσω όλα όσα θα είχα να πω για τον κ. Octave Merlier. Εκφρασμένοι από τούτη εδώ τη θέση, οι έπαινοί μου θα έχαναν μεγάλο μέρος τής σημασίας τους. Είμαι όμως βέβαιος πως ο πνευματικός κόσμος τής Ελλάδας θα έχει κάποτε την ευκαιρία να διακηρύξει ομόφωνα το πόσο μόνιμα έχει ενεργητηθεί η ελληνική πνευματική ζωή απ' αυτόν τον Γάλλο.

Δεκέμβριος 1948.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ Ρ. ΝΤΕΚΑΡΤ *

- 31-3-1596 - 1606 Γέννηση και διαμονή στη La Haye (Τουραίνη).
1606 - 1614 Κολλέγιο τής La Flèche.
- 10 N/βρίου 1616 Δίπλωμα Νομικής τού Πανεπιστημίου τού Πουατιέ.
1616 - 1618 Απραξία. Παρίσι κλπ.
1618 Στρατιωτικός εθελοντής στην Ολλανδία.
- 10 N/βρίου 1618 Γνωριμία με τον Ισαάκ Μπέεκμαν.
1619 Στρατιωτικός στη Γερμανία.
- 10 N/βρίου 1619 Ανακάλυψη : «Οι βάσεις θαυμαστής έπιστήμης».
1620 - 1621 Παρίσι. Μελέτες Φυσικής.
- 11 N/βρίου 1620 «Θαυμαστή εφεύρεση»
1621 - 1628 Ταξίδια. Γερμανία, Ιταλία, Παρίσι κλπ.
1628 - 1649 Μόνιμη εγκατάσταση στην Ολλανδία.
1628 «Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος». (Αδημοσίευτο).
1629 Μελέτες μεταφυσικής.
- 1629 - 1633 «Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός». (Αδημοσίευτο).
1637 «Λόγος περί της Μεθόδου. Διοπτρική. Μετέωρα. Γεωμετρία».
1641 «Μεταφυσικοί Στοχασμοί».
1644 «Αρχές τής Φιλοσοφίας».
- 1644, 1647, 1648 Θερινά ταξίδια στη Γαλλία.
1649 «Τα πάθη τής Ψυχής».
- Ώκτώβρης 1649 Μετάβαση στη Στοκχόλμη.
11-2-1650 Θάνατος.

* Το «Καρτέσιος» — Cartesius — είναι εκλατινισμός τού πραγματικού ονόματος του φιλοσόφου. Ο ίδιος δεν το χρησιμοποίησε ποτέ.

I. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

(1596 - 1650)

Τα παιδικά χρόνια (1596 - 1606)

Ο Ρενέ Ντεκάρτ — René Descartes ή Des Cartes — γεννήθηκε στη La Haye τής Τουραίνης την 31 Μαρτίου 1596, τρίτο παιδί και δευτερότοκος γιός τού Ιωακείμ Ντεκάρτ, μέλους τού Parlement της Βρετάνης, δηλαδή ανώτερου δικαστού. Τέτοια ανώτερα δικαστήρια υπήρχαν καμιά δεκαριά στις κυριότερες επαρχίες τής Γαλλίας. Η οικογένειά του ανήκε στη μικροαριστοκρατία. Στα νιάτα του, και κυρίως όταν πρωτοπήγε στρατιωτικός στην Ολλανδία, ο Ρενέ πρόθυμα συστηνόταν ως «Άρχοντας του Περόν» — Seigneur du Perron. Perron είταν ένα μικρό τιμάριο που ο Ρενέ το είχε κληρονομήσει από μια μεγαλοθειά του. Αργότερα, όταν τ' όνομα Ντεκάρτ θ' αποτελέσει πια τίτλο ανυπέρβλητο, ο φιλόσοφος θα πει πως απεχθάνεται όλους τούς τίτλους.

Ο Ρενέ δεν γνώρισε τη μάνα του Ιωάννα Μπροσάρ — Brochart. Σ' ένα του γράμμα στην Πριγκήπισσα Ελισάβετ τού Παλατινάτου, που είναι η γυναίκα στην οποία εμπιστεύτηκε τις περισσότερες λεπτομέρειες της ιδιωτικής του ζωής, ο Ντεκάρτ αφηγήθηκε πως η μητέρα του πέθανε λίγες μέρες μετά τη γέννησή του. Στην πραγματικότητα είχε πεθάνει δεκατέσσερις μήνες αργότερα, στη γέννα ενός άλλου παιδιού, που δεν έζησε.

Η μητέρα του είχε πεθάνει από τις συνέπειες μιας αρρώστιας που τα συμπτώματά της μάς κάνουν εύκολη τη διάγνωση: ξερόβηχας κι ύπουλος πυρετός. Την ίδια κλονισμένη υγεία, τον ίδιο βήχα και τον ύπουλο πυρετάκο, κληρονόμησε από τη μάνα του ο Ρενέ. Οι γιατροί τον θεωρούσαν χαμένο και σύστησαν ν' απαλλαχτεί το παιδί από κάθε αυστηρή πειθαρχία. Έτσι, τον άφισαν να ζήσει όπως ήθελε, και το παιδί μεγάλωσε στη La Haye και σε όλη του τη ζωή κράτησε τις αναμνήσεις τών εξοχικών του εντυπώσεων. Είταν παρατηρητικός και στοχαστικός, κι ο πατέρας του τον ονόμαζε τότε «ο μικρός μου φιλόσοφος». Αυτή η αδύνατη κράση βάσταξε όλη την παιδική κι εφηβική ηλικία τού Ντεκάρτ, κι η υγεία του στερεώθηκε μόνο στα είκοσί του χρόνια. Αλλά θα μείνει κοντός κι αδύνατος.

Ο Ρενέ μεγάλωσε στα χέρια τής από μάννα γιαγιάς του και μιας παραμάννας, για την οποία φύλαξε μεγάλη στοργή ως το τέλος τής ζωής του. Αυτές οι απλές γυναίκες, μιας εποχής όπου το θρησκευτικό αίσθημα είχε παροξυνθεί μέσα στους πολέμους, έδωσαν στον μικρό Ρενέ τις πρώτες του πεποιθήσεις. Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς με τί ευσέβεια, και δεισιδαιμονίες τού καιρού τους συνάμα, πότισαν την παιδιάτικη ψυχή του. Αυτές οι πρώτες παραστάσεις άφισαν σίγουρα ίχνη που εξηγούν κάποια χαρακτηριστικά τής προσωπικότητας του φιλοσόφου.

Για την πρώτη αυτή εποχή τής ζωής του δεν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες. Περιώθηκε μονάχα μια αισθηματική ανάμνηση του Ντεκάρτ. Όταν είταν οκτώ - εννιά ετών, αγάπησε τη Φρανσουάζ, μια μικρή συνομήλική του, και δεν τη λησμόνησε ποτέ. Όταν, στην Ολλανδία, σαραντάρης περίπου, απόκτησε μια κορούλα, της έδωσε το όνομα Φρανσίν. Και προς το τέλος τής ζωής του εκμυστηρεύτηκε σ' ένα φίλο του πως εκείνη η πρώτη αγάπη τον έκανε να προτιμά σε όλη του τη ζωή τις γυναίκες που είχαν το ίδιο με τη Φρανσουάζ χαρακτηριστικό στο βλέμμα: η μικρή είταν αλλοίθωρη. Ας σημειωθεί από τώρα πως ελάχιστες γυναίκες, έστω και μη αλλοίθωρες, βρέθηκαν στον δρόμο τής ζωής τού Ντεκάρτ.

Το Κολλέγιο και το Πανεπιστήμιο (1606 - 1616)

Όταν ο μικρός Ρενέ έγινε δέκα χρονώ έπρεπε πια να μάθει γράμματα. Οι Ιησουίτες είχαν πετύχει στα 1603 απο τον βασιλιά Henri IV την άδεια ν' ανοίξουν σχολεία στη Γαλλία. Ο Ερρίκος πήρε μάλιστα υπό την υψηλή προστασία του το Κολλέγιο της La Flèche, κάπου στα ΒΔ τής Τουρ. Εκεί έστειλαν τον Ρενέ και τον μεγαλύτερο αδελφό του Πέτρο, στα 1606. Οι σπουδές διαρκούσαν εννιά χρόνια. Ο Ρενέ θα μείνει μονάχα οκτώ. Φαίνεται πως όσοι σκόπευαν να σπουδάσουν Ιατρική ή Νομικά παρατούσαν το Κολλέγιο ένα χρόνο πριν το τέλος και περνούσαν στο Πανεπιστήμιο.

Ο Ρενέ έδειξε αμέσως την εξαιρετική του επίδοση στα μαθηματικά, σε βαθμό που να φέρνει κάποτε σε δύσκολη θέση τούς δασκάλους με τις ερωτήσεις του.

Τα χρόνια τού σχολείου είναι τα μόνα όπου ο Ντεκάρτ αφοσιώθηκε πραγματικά στην ανάγνωση. Καταβρόχθισε όλα τα σχολικά βιβλία, αλλά κι όσα άλλα τού έπεφταν στα χέρια, ακόμα και κείμενα που πραγματευόνταν τις «απόκρυφες» επιστήμες. Είχε άλλωστε άφθονο καιρό για διάβασμα. Του είχαν επιτρέψει να μη παρακολουθεί τα πρωϊνά μαθήματα και να μένει στο κρεβάτι

πολύ αργότερα από τους άλλους. Πρώτα, επειδή η υγεία του ήταν ασθενική. Κι έπειτα — παντού τα πάντα — είχε κάπως και τα μέσα. Ο διευθυντής τού Κολλεγίου ήταν μακρινός συγγενής του.— Ο Ρενέ φερνόταν και με τα βιβλία του εξίσου πρωτότυπα όσο και με τους δασκάλους του. Προσπαθούσε από τον τίτλο — είναι αλήθεια πως οι τίτλοι έπιαναν τότε συνήθως μισή σελίδα — να μαντέψει το περιεχόμενο και το συμπέρασμα, στο οποίο θα κατάληγε ο συγγραφέας. Κι έγραφε ότι, εξετάζοντας αργότερα πώς το κάτφερε, έβγαλε σιγά-σιγά τους κανόνες τής μεθόδου του. Θα υπάρχει κάποια υπερβολή σ' αυτό. Οι κανόνες του οφείλονται κυρίως στο μαθηματικό πνεύμα του.

Οπωσδήποτε, ο Ρενέ έμαθε λατινικά, λαμπρά, όχι όμως τόσα που να μην έχει ανάγκη να δίνει να του διορθώνουν τα έργα του, όταν τα έγραφε λατινικά. Έμαθε και λίγα ελληνικά, αλλά δεν τα συμπάθησε. Οι αρχαίοι συγγραφείς δεν συγκινούσαν το μαθηματικό του μυαλό. Πολύ αργότερα, θα πει για τη Βασίλισσα Χρηστίνα πως του ήταν ακατανόητο το να χάνει τον καιρό της διαβάζοντας ελληνικά. Το ίδιο είπε και σε κάποιαν άλλη που μελετούσε εβραϊκά για να διαβάσει τη Βίβλο στο πρωτότυπο.

Πάντως, ο Ντεκάρτ διαβάζει τότε όλα τα βιβλία που βρίσκει, αλλά μένει ανικανοποίητος. Χωρίς να επηρεάζεται από την κατάνυξη, με την οποία οι δάσκαλοι κι οι συμμαθητές του ρουφούν την καθιερωμένη σοφία τού Σχολαστικισμού, αυτός δεν θαμπώνεται. Ακούει, κρίνει και διατηρεί τις επιφυλάξεις του. Ολάκερος ο μεγάλος Ντεκάρτ βρίσκεται ήδη στη στάση που ο Ρενέ κρατεί στα μαθητικά θρανία. Έτσι, σύντομα ο Ντεκάρτ θα κόψει τις σχέσεις με τα βιβλία. Μόνο ελάχιστα διατηρεί. Κι ελάχιστα διαβάζει. Μερικά μυθιστορήματα, από τα λιγοστά κι αξιοδάκρυτα που υπήρχαν τότε, «Ο *Άμαδις της Γαλατίας*» λ.χ., του αρέσουν κάπως. Για τ' άλλα βιβλία ρίζωσε νωρίς μέσα του η πεποίθηση πως δεν είχε να μάθει τίποτα από την έντυπη σοφία που δίνουν. Σε λίγο, θ' αποφασίσει να μελετήσει μονάχα το «μεγάλο βιβλίο τού Κόσμου», της Ζωής, ώσπου να το βαρεθεί κι αυτό και να βρει τον δρόμο του σπουδάζοντας το μόνο αποκαλυπτικό — το βιβλίο τού ν ο υ του.

Ο Ντεκάρτ έφυγε από το Κολλέγιο πιθανότατα στα 1614. Δεν είναι ακριβώς γνωστό τί έκανε τα δυό χρόνια που ακολούθησαν. Πάντως ανακηρύχτηκε προλύτης — *licencié* — τής Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ τη 10 Νοεμβρίου 1616. — Άς συγκρατήσουμε αυτή την ημερομηνία.

Χρόνια νεανικής απραξίας (1616 - 1618)

1616. Ο Ρενέ είναι τώρα είκοσι χρονώ. Η υγεία του έχει πια σταθεροποιηθεί. Ο νέος έχει και καλούτσικη περιουσία. Του ήλθαν τρεις κληρο-

νομιές από τη μητρική του πλευρά, κι έχει έτσι εξασφαλισμένη για ώς το τέλος τής ζωής του την οικονομική του ανεξαρτησία, που θα τον απαλλάξει από την ανάγκη ν' ασκήσει ποτέ βιοποριστικό επάγγελμα. Έχει και το «χαρτί» του, το δίπλωμα της Νομικής, που ευτυχώς για την ανθρωπότητα δεν το πήρε ποτέ στα σοβαρά. Σχέδια δεν έχει ακόμα. Συνήθισε ν' αφίνει τον εαυτό του να ζει. Τον ενδιαφέρουν τα ζητήματα της Φυσικής κι έχει πάντα εξαιρετική κλίση στα μαθηματικά. Είναι φιλοπερίεργος, αγαπά τα θεάματα. Έχει τα μάτια ανοιχτά στον έξω κόσμο και του αρέσει να χασομερά σεργιανώντας. Ο πατέρας του παντρεύτηκε για δεύτερη φορά πριν πέντε-έξη χρόνια κι απέκτησε κι άλλα παιδιά, χωρίς όμως να πάψει διόλου να ενδιαφέρεται για τον Ρενέ του.

Επιθυμεί να τον αποκαταστήσει, να του αγοράσει μια θέση στη Διοίκηση ή στον Δικαστικό κλάδο, όπως το έκανε ήδη για τον μεγαλύτερο γιό του, τον Πέτρο. Θα ήθελε και να τον παντρέψει, να τον κάνει άνθρωπο υπολογίσιμο στην κοινωνία. Ο Ρενέ όμως δεν συμμορφώνεται. Είναι ατίθασσος και ντροπαλός. Φοβάται τις γυναίκες και καμώνεται πως δεν τις λογαριάζει. Μια μέρα, σε κύκλο μικτό, όπου συζητούν, ο Ρενέ εκφράζει την κατάπληξή του για τον αριθμό τών αντρών που δέχονται να γίνουν κοροΐδα των γυναικών. Αυτός, που θα έπρεπε να βρίσκεται στον βρασμό τής πρώτης του νύχτας, λέει πως είναι δυσκολότατο να βρεθεί όμορφη γυναίκα: 'Όσο σπάνιο κι ένα καλό βιβλίο — ξέρουμε τί σημαίνει αυτό στο στόμα τού Ντεκάρτ — κι όσο σπάνιος ένας καλός... ιεροκήρυκας. Πάντως, προσθέτει, καμιάς γυναίκας η ομορφιά δεν μπορεί να συγκριθεί στα μάτια του με την ομορφιά τής Αλήθειας.

Ωστόσο, για να μη λείψει ολότελα από τη ζωή του και το ιπποτικό στοιχείο, κάποτε στα χρόνια κείνα, ο Ρενέ θα μονομαχήσει για τα ωραία μάτια μιας κοπέλλας με κάποιον που έκανε το λάθος να τον προκαλέσει. Ο Ρενέ, που είταν λαμπρός ξιφομάχος — οι Ιησουΐτες φρόντιζαν καλὰ για την ανατροφή τών νέων που τους εμπιστεύονταν οι αριστοκρατικές οικογένειες — αφόπλισε τον αντίπαλό του κάτω από τα ωραία μάτια της και του χάρισε τη ζωή. Οπωσδήποτε, έλεγε η ίδια, που ονομάστηκε αργότερα Mme du Rosay, ο Ντεκάρτ την παράτησε τελικά, προτιμώντας την Αλήθεια.

Γενικά, θα επιδείξει κάποια σαρκαστική διάθεση για τη γυναίκα. Στο τελευταίο βιβλίο του, *«Τα Πάθη τής Ψυχής»*, που γράφθηκε ωστόσο για την Πριγκίπισσα Ελισάβετ τού Παλατινάτου, θα γράψει: «Όταν ένας σύζυγος κλαίει την πεθαμένη του γυναίκα, που όμως—καθώς συμβαίνει κάποτε—θα στενοχωριόταν πολύ αν την έβλεπε ν' αναστηθεί...»).

Και για τον *«Λόγο περί της Μεθόδου»* είπε κάτι που βέβαια δεν είταν φιλοφρόνηση προς τις γυναίκες. Είπε πως τον έγραψε με τρόπο που να τον

καταλάβουν κι οι γυναίκες ακόμα.—Είναι πάντως σωστό να σημειωθεί από τώρα, πως μια-δυό γυναίκες, και κυρίως η Πριγκήπισσα Ελισάβετ, έπαιξαν με το ενδιαφέρον τους, σημαντικό ρόλο στο έργο τού Ντεκάρτ.

*Πρώτο ταξίδι στην Ολλανδία.— Ο Ντεκάρτ εθελοντής στρατιωτικός.
Γνωριμία με τον Isaac Beeckman (1618 - 1619)*

Τα δυό χρόνια περνούν γρήγορα. 1618. Ο Ντεκάρτ, στα είκοσιδυό του χρόνια, «νοιώθει έναν ερεθισμό στο συκώτι». Έτσι θα εξηγήσει αργότερα την απόφασή του ν' ακολουθήσει το στρατιωτικό στάδιο. Θα πάει να καταταχτεί εθελοντής χωρίς πληρωμή—πράμα που του εξασφαλίζει σχετική ελευθερία—στον Ολλανδό πρίγκηπα Μαυρίκιο του Νασσάου, που διατηρεί στρατό ετοιμοπόλεμο, επειδή προβλέπει πως κάποτε θα ξαναρχίσει ο πόλεμος με τους Ισπανούς. Πώς εξηγείται όμως το να πάει ο καθολικός Ντεκάρτ στον στρατό τού προτεστάντη πρίγκηπα; Είπαν για εξήγηση πως ο Βασιλιάς τής Γαλλίας υποστήριζε τον Νασσάου. Αυτό δεν ήταν αρκετό. Δεν ήταν τότε οι καθολικοί συνηθισμένοι να παραμερίζουν τόσο εύκολα τις θρησκευτικές τους ευτιξίες. Η εξήγηση είναι αλλού: Ο στρατός τού Μαυρικίου τού Νασσάου ήταν ο πιο συγχρονισμένος τής εποχής του. Ο Μαυρίκιος είχε συγκεντρώσει γύρω του πλήθος μαθηματικών και μηχανικών. Αυτό είναι που τραβούσε τον Ντεκάρτ. Ενώ λοιπόν ταξιδεύει προς την Ολλανδία, με συνοδεία τον υπηρέτη του, ας ρίξουμε μια γοργή ματιά στον κόσμο γύρω του και στον νεαρό φίλο μας.

1618. Στη Γαλλία, που ο Ντεκάρτ αφήνει τώρα, βασιλεύει από το 1610 ο Λουδοβίκος ο 13ος. Ουσιαστικά, ως πέρσι — 1617—κυβέρνησε τη χώρα η μάννα του, η Μαρία τών Μεδίκων· και τα θαλάσσωσε. Τότε, μ' ένα πραξικόπημα, ο Λουδοβίκος, δεκάξη μόλις ετών, την παραμέρισε· και τώρα κυβερνά με τον ευνοούμενό του, τον de Luynes. Θα χρειαστεί να περάσουν έξη χρόνια ακόμα πριν πάρει στα χέρια του την εξουσία ο Καρδινάλιος Richelieu, που θα κάνει μέσα σε δεκαοχτώ χρόνια τη Γαλλία δυνατή.—Στην Ολλανδία, όπου ο Ρενέ πηγαίνει, επικρατεί από κάμποσα ήδη χρόνια ησυχία κι ευμάρεια. Αλλά η δωδεκάχρονη ανακωχή, που οι Ολλανδοί εξανάγκασαν τους Ισπανούς να υπογράψουν στα 1609, φτάνει στο τέλος της.—'Αλλωστε, στην άλλη άκρη τής Ευρώπης, στην Πράγα, θα δοθεί σε λίγο, με την περίφημη «εκπαράθρωση», το σύνθημα των πολέμων που θα βασταξούν ως τα 1648 και θα μείνουν για τους μεταγενεστέρους γνωστοί σαν ένας μόνο πόλεμος—ο Τριακονταετής.

Έτσι, από τώρα κι ύστερα, όλη σχεδόν η ζωή τού Ντεκάρτ θα περάσει μέσα σε μιαν Ευρώπη εμπόλεμη.

Ο Ντεκάρτ έφτασε στην Breda. Τα στρατιωτικά του καθήκοντα τον απασχολούν ελάχιστα, αλλά η επαφή του με τη νοοτροπία, τα ήθη και τη ζωή των στρατιωτικών τής εποχής εκείνης τού είναι χρησιμότητα: τον θεραπεύει γρήγορα, και για όλη την υπόλοιπη ζωή του, από τον «ερεθισμό τού συκωτιού του».

Χαζεύει στους δρόμους τής Μπρέντα. Τί να'ναι και κάτω ο συνωστισμός των ανθρώπων που διαβάζουν μια τοιχοκόλληση; Σιμώνει περίεργος. Κρίμα, η ανακοίνωση είναι γραμμένη φλαμανδικά. Ευτυχώς, βρίσκεται δίπλα του ένας γαλλομαθής, πρόθυμος να του κάνει τον διερμηνέα: Είναι μια προκήρυξη διαγωνισμού για τη λύση ενός δύσκολου μαθηματικού προβλήματος. Έτσι διασκεδάζουν την ανία τους οι μαθηματικοί τού στρατού τού Νασσάου, συγκεντρωμένοι στη Μπρέντα.

Μ' ελαφριά ειρωνία, ο συνομιλητής τού Ντεκάρτ τον ρωτά αν θέλει να σημειώσει τη διεύθυνσή του. Θα φροντίσει να διαβιβάσει τη λύση τού προβλήματος, ανίσως τη λάβει από τον Ντεκάρτ.

—«Ευχαρίστως κύριε, θα σας τη στείλω». Και πραγματικά, η λύση θα σταλεί πολύ γρήγορα από τον Ντεκάρτ στον άλλον. Χρήσιμο να συγκρατήσουμε την ημερομηνία. Η μέρα που ο Ντεκάρτ γνωρίστηκε έτσι, τυχαία, με τον Isaac Beeckman, νέο γιατρό τότε, κι αργότερα διευθυντή τού Κολλεγίου τής Ντόρτρεχτ, είναι η 10 Νοεμβρίου 1618.

Ο Ισαάκ Μπέεκμαν, λίγα χρόνια μεγαλύτερος από τον Ντεκάρτ, πρόκειται να παίξει σπουδαίο ρόλο στη μελλοντική εξέλιξη του νέου. Γοητευμένος από το εξάίρετο μαθηματικό του μυαλό, τον παρότρυνε θερμά ν' αφοσιωθεί στη μελέτη. Ο Ντεκάρτ συμμορφώθηκε, κι η γνωριμία του με τον Μπέεκμαν εξελίχτηκε σε γόνιμη συνεργασία και—παρά λίγες παρεξηγήσεις αργότερα—σε στενή φιλία. Την παραμονή τής Πρωτοχρονιάς τού 1619, ο Ντεκάρτ έστειλε στον Μπέεκμαν ως δώρο το χειρόγραφο μιας πραγματείας περί Μουσικής, που βρέθηκε στα χαρτιά τού δευτέρου, που είναι πολύτιμος για τα βιογραφικά τού Ντεκάρτ. Γιατί, μεθοδικός και τακτικός Φλαμανδός καθώς είταν, κρατούσε ημερολόγιο της ζωής του, που ανακαλύφτηκε μόλις στα 1905, κι αποτελεί χρησιμότητα ντοκουμέντο για τη ζωή και τις μελέτες τού Ντεκάρτ στα χρόνια κείνα τής πρώτης διαμονής του στις Κάτω Χώρες. Ο Μπέεκμαν πέθανε στα 1637, δεκατρία χρόνια πριν τον Καρτέσιο.

Αλλαγή στρατού.— Ο Ντεκάρτ στη Γερμανία.

Η νύχτα τής 10-11 Νοεμβρίου 1619

Ο Ντεκάρτ δεν έμεινε πολύ στον στρατό τού Μαυρικίου τού Νασσάου. Αποχώρησε και πέρασε στον στρατό τού καθολικού Μαξιμιλιανού τής

Βαυαρίας, που σκόπευε να πολεμήσει τους Βοημούς. Ούτε όμως κι εκεί μοιάζει ν' ανάπτυξε μεγάλη πολεμική δράση. Ξέρουμε μονάχα, πως, από τις 28 Ιουλίου ως στις 9 Σεπτεμβρίου 1619, ο νεαρός Ντεκάρτ βρισκόταν στη Φραγκφούρτη, όπου παρακολούθησε τις γιορτές για τη στέψη του Αυτοκράτορα Φερδινάνδου του Β'. Εξακολουθεί ν' αγαπά τα θεάματα.

Κοντεύει όμως ο χειμώνας, που θά φέρει την αποφασιστική στιγμή τής ζωής του Ντεκάρτ. Ο στρατός του Μαξιμιλιανού έχει εγκατασταθεί σε διάφορους καταυλισμούς για να ξεχειμωνιάσει. Ο εθελοντής Ντεκάρτ, αρκετά ανεξάρτητος στις κινήσεις του, εγκαταστάθηκε κι αυτός στο Neuburg, πάνω στον Δούναβη, κοντά στο Ουλμ. Εκεί, καθώς το λέει ο ίδιος στον «Λόγο» του, έμενε ολημερίς μονάχος, κλεισμένος σ' ένα καλοθερμασμένο δωμάτιο, όπου κανένας δεν τον ενοχλούσε. Είταν ελεύθερος να καταγίνεται με τις σκέψεις του.

Η απομόνωση του φέρνει ψυχική διέγερση. Και τη νύχτα τής 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, βλέπει τρία αλληπάλληλα όνειρα, πάρα πολύ ζωηρά, θυμάται ένα στίχο κάποιου Λατίνου που ρωτά ποιά δρόμο τής ζωής ν' ακολουθήσει, και τότε, μεταξύ ύπνου και ξύπνου, «ανακαλύπτει», λέει ο Ντεκάρτ, «τις βάσεις μιας θαυμαστής επιστήμης». Όλη αυτή η περιπέτεια τον συγκλονίζει. Πείθεται πως η Θεία Πρόνοια τού έχει προκαθορίσει ρητά την αποστολή του στη ζωή. Κάνει τάμα να πάει να προσκυνήσει την Παναγιά τού Λορέττε, στην Ιταλία, όπου, καθώς είναι γνωστό, οι Άγγελοι Κυρίου έχουν μεταφέρει από τη Ναζαρέτ τής Ιουδαίας το σπίτι που είχε κατοικήσει η Αγία Οικογένεια.

Ποιές να είταν άραγε οι βάσεις αυτής τής «θαυμαστής επιστήμης»; Το ζήτημα δεν είναι φυσικά εντελώς ξεκαθαρισμένο. Οι περισσότεροι συμφωνούν πως πρόκειται ουσιαστικά για τη βασική ιδέα τού Ντεκάρτ, την ενοποίηση όλων τών επιστημών, στηριγμένη στις μαθηματικές μεθόδους.

Εδώ χρειάζεται μια μικρή παρέκβαση. Τρεις φορές ως τώρα συναντήσαμε στη ζωή τού Ντεκάρτ την ημερεμηνία τής 10 Νοεμβρίου. Μια φορά, στα 1616, όταν ο φοιτητής Ντεκάρτ πήρε το πτυχίο του της Νομικής στο Πουατιέ. Μιαν άλλη, στα 1618, όταν ο ευπατρίδης εθελοντής στον στρατό τού Νασσάου, Ντεκάρτ, γνωρίστηκε με τον Μπέεκμαν. Τώρα, στα 1619, έχουμε τη νύχτα τής 10 προς την 11 Νοεμβρίου, που παίρνει πια τον χαρακτήρα υπερφυσικού γεγονότος. Και δεν σταματούμε εδώ. Στο ίδιο χειρόγραφο, όπου βρίσκεται σημειωμένη λατινικά η τρίτη περίπτωση, υπάρχει στο περιθώριο κι άλλη μια, ιδιόγραφη επίσης εγγραφή: «11 Νοεμβρίου 1620, άρχισα να διανοούμαι το θεμέλιο μιας θαυμαστής εφεύρεσης». Οι σχολιαστές συμφωνούν περίπου πως

πρόκειται για μιαν επιστημονική μέθοδο κατασκευής φακών για τηλεσκόπια. Το κάπως τελειοποιημένο τηλεσκόπιο ήταν εφεύρεση σχετικά πρόσφατη (1608), κι όπως συμβαίνει συνήθως, κι όπως θα την πάθει κι ο Ντεκάρτ ο ίδιος με τις δικές του επινοήσεις, οι φαντασίες είχαν φλογιστεί, κι οι άνθρωποι περιμέναν από τα τηλεσκόπια πολύ περισσότερα απ' όσα—πολύ σημαντικά άλλωστε—αυτά μπορούσαν να δώσουν.

Τί να σημαίνει όμως αυτή η τετραπλή επανάληψη της ίδιας περίπου ημερομηνίας τής 10 - 11 Νοεμβρίου; Οι δυό πρώτες μάς είναι βεβαιωμένες από πηγές ξένες προς τον Ντεκάρτ. Από το μητρώο τού Πανεπιστημίου τού Πουατιέ η πρώτη, από το ημερολόγιο του Μπέεκμαν η δεύτερη. Οι δυό άλλες μάς είναι γνωστές από τον Ντεκάρτ τον ίδιο. Να ήταν άραγε συμπτώσεις, αρκετά εκπληκτικές, ή να πρόκειται, στην τρίτη και την τέταρτη περίπτωση, για την αυθυποβολή ενός ανθρώπου που είχε προσέξει τις δυό πρώτες και του οποίου οι δεισιδαιμονίες δεν είχαν ακόμα σβήσει; Το δεύτερο δεν μοιάζει απίθανο, αν λάβουμε υπ' όψη και την αντίδραση του Ντεκάρτ, που έταξε να πάει στο Λορέττο. Την εποχή κείνη δεν είχαν ακόμα ξεχαστεί απ' αυτόν όλα όσα είχε ακούσει στα παιδιάτα του από τις γυναίκες που τον ανάθρεψαν. Αλλά η κρίση τού πέρασε γρήγορα. Αλλιώς δεν εξηγείται πώς αμέλησε το τάμα του να πάει προσκυνητής στο Λορέττο. Κι αν το ξόφλησε ποτέ, ήταν αρκετά χρόνια αργότερα, με την ευκαιρία ενός περιηγητικού του ταξιδιού στην Ιταλία.

Ο Ντεκάρτ είχε χαράξει πια τον δρόμο του. Αποφασισμένος ν' αποσιωθεί στις μελέτες του, φεύγει από τον στρατό για νά μελετήσει αποκλειστικά το «μεγάλο βιβλίο τού Κόσμου», και πριν περάσει ο χειμώνας ξαναρχίζει να ταξιδεύει. Είμαστε στις αρχές τού 1620. Ο Ντεκάρτ είναι 24 ετών. Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου τον βρίσκει στο Παρίσι. Μολονότι δεν παύει να έχει επαφές με επιστήμονες της εποχής, έχει τύψεις που δεν κάνει τίποτα. Όπως όλοι οι άνθρωποι, τάζει στον εαυτό του προθεσμίες: πρέπει το δίχως άλλο να δημοσιέψει κάτι πριν το ερχόμενο Πάσχα—του 1621. Παρεμβάλλεται τότε η άλλη ημερομηνία, που αναφέραμε ήδη, της 11 Νοεμβρίου 1620.

Ταξίδια στην Ευρώπη (1621 - 1628)

Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες, σχετικά με τις κινήσεις του τα πρώτα χρόνια που ακολουθούν. Πάντως, αποφασισμένος να έχει την ελευθερία τών κινήσεών του, ξεπουλά μέρος από τα κτήματα που έχει κληρονομήσει.

Άλλο σημαντικό γεγονός τής ζωής του κείνη την εποχή είναι ο σύνδεσμος του με τον Πατέρα Martin Mersenne, οκτώ χρόνια μεγαλύτερό του,

που είχε σπουδάσει στο ίδιο κολλέγιο. Ο Μερσέν θα μείνει ως τον θάνατό του (1588 - 1648) ο πιστότερος φίλος, ο πολυτιμότερος πληροφοριοδότης τού Ντεκάρτ για όλα τα ζητήματα που τον ενδιαφέρον, κι ε ενδιαμέσός του με τους σοφούς τής εποχής του. Η αλληλογραφία τών δύο φίλων έχει ανεκτίμητη αξία για τη μελέτη τού φιλοσόφου μας.

Τον ξαναβρίσκουμε στα 1623, στην Ιταλία. Είναι πάντα περίεργος. Αγαπά να κοιτάζει τον κόσμο γύρω του. Στη Μπρέντα, όταν είδε το πλήθος μαζεμένο, χώθηκε να δει τί συμβαίνει.—Δεν έλειψε από τη στέψη τού Αυτοκράτορα στη Φραγκφούρτη.—Τώρα τον βρίσκουμε στη Βενετία, στην ετήσια τελετή τού συμβολικού γάμου τού Δόγη με την Αδριατική θάλασσα.—Κατόπι παρευρίσκεται στις γιορτές τού Ιωβηλαίου τού Πάπα Ουρβανού Η' κατά το τέλος τού 1624. Η Παναγία τού Λορέττο είναι από τα πιο πολυσύχναστα προσκυνήματα της Χριστιανοσύνης. Είταν λοιπόν φυσικό πως, και χωρίς το τάμα του, θα πήγαινε ο Ντεκάρτ να δει το Λορέττο.

Στη Γαλλία γύρισε την άνοιξη του 1626—κι έμεινε εκεί περίπου δυό χρόνια—ως το φθινόπωρο του 1628. Ο Ντεκάρτ ήταν τότε στα τριάντα του χρόνια. Με την άνεση που του δίνει η κοινωνική του θέση κι η οικονομική ανεξαρτησία του, κυκλοφορεί πολύ, και σε ποικίλα περιβάλλοντα. Βρίσκει τον μεγάλο φίλο του Mersenne και σχετίζεται μ' επιστήμονες σαν τον μαθηματικό Mydorge (1585 - 1647).

Συναναστρέφεται όμως και λιγότερο σοβαρούς ανθρώπους: αθέους, ποιητές, χαρτοπαίχτες· και διαβάζει μυθιστορήματα και ποιήματα μάλλον πικάντικα. Τα διαβάζει με αρκετή επιμέλεια, ώστε να θυμάται ακόμα τέτοιους στίχους είκοσι χρόνια αργότερα.

Τέλος, ο Ντεκάρτ συναντά τον τρίτο από τους ανθρώπους που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη ζωή του.

Πρώτος ήταν ο Μπέεκμαν. Δεύτερος ο Μερσέν. Τώρα πρόκειται για τον Καρδινάλιο de Bérulle. Έστερα, θα υπάρξουν δυό γυναίκες: η Πριγκίπισσα Ελισάβετ τού Παλατινάτου κι η Βασίλισσα Χρηστίνα τής Σουηδίας, που θα γίνει, αθελά της βέβαια, αιτία να πεθάνει πρόωρα ο Ντεκάρτ. Όπως και με τον Beeckman, έτσι και με τον Καρδινάλιο, η γνωριμία οφείλεται σε σχεδόν τυχαίο περιστατικό.

Τον Οκτώβρη τού 1627 ο Ντεκάρτ έτυχε να παρευρεθεί σε μια διάλεξη κάποιου ευπατρίδη, του κυρίου de Chandoux, στο μέγαρο του νούντσιου τού Πάπα. Είναι περίεργη αυτή η διασταύρωση των τροχιών τής ζωής δυό αν-

θρώπων που η τυχαία συνάντησή τους επηρέασε τόσο πολύ τη ζωή τού ενός: Ο ντε Σαντού, άνθρωπος με καινούργιες ιδέες, ικανότατος στο να εντυπωσιάζει, καθώς μαρτυρεί και το ότι τον φιλοξένησε ο αντιπρόσωπος του Πάπα. Ο Ντεκάρτ αδύνατος, μικροκαμωμένος και περιπλανώμενος ντιλετάντες. Συναντήθηκαν μια στιγμή. Τις ιδέες που ανέπτυξε ο πρώτος, σηκώθηκε και τις αντέκρουσε μια-μια ο Ντεκάρτ. Ύστερα, οι δρόμοι τους χώρισαν πάλι. Τον Chandoux οι ιδέες του τον οδήγησαν στην κρεμάλα. Είχε φαίνεται νεωτεριστικές απόψεις και για το νόμισμα. Καταδικάστηκε σε θάνατο για την κατασκευή κίβδηλων νομισμάτων. Του Ντεκάρτ η επέμβαση στη συζήτηση έκανε εντύπωση.—Τον πρόσεξε ο Καρδινάλιος de Bérulle, ο περίφημος αναμορφωτής της Γαλλικής Εκκλησίας, διέκρινε τις φιλοσοφικές ικανότητες του νέου και τον παρότρυνε να το θεωρήσει «υποχρέωση συνειδήσεως» ν' ασχοληθεί με την αναμόρφωση της φιλοσοφίας...

Η συμβουλή τού Καρδιναλίου βρήκε άμεση απήχηση στην ψυχή τού Ντεκάρτ. Τα χρόνια τής ζωής του στο Παρίσι τον είχαν πείσει πως σπαταλούσε τον καιρό και τις ικανότητές του. Είχε την πεποίθηση πως για ν' αποδώσει όσα ήξερε πως μπορούσε να δώσει τού χρειαζόταν ψυχική γαλήνη και μοναξιά, μακριά από τ' αδιάκοπα κι αναπόφευκτα χασομέρια που του δημιουργούσε η διαμονή του στη μεγαλούπολη.

*Οριστική εγκατάσταση στην Ολλανδία.— Πρώτη περίοδος (1628-1640).
Η δίκη τού Γαλιλαίου.— Η Φρανσίν.— Ο «Λόγος».*

Τον Οκτώβρη τού 1628 ο Ντεκάρτ βρισκόταν στην Ολλανδία. Γιατί τάχα στην Ολλανδία; Αν ζητούσε μόνο την ησυχία τής μοναξιάς, θα την έβρισκε κι αλλού. Μήπως καμιά αισθηματική υπόθεση; Δεν υπάρχουν τέτοια.—Στην Ολλανδία, εκτός από τις βιοτικές ανέσεις—οι Κάτω Χώρες ήταν τότε, τηρουμένων τών αναλογιών, ό,τι είναι για τον σημερινό κόσμο η Ελβετία—ο Ντεκάρτ έβρισκε την ησυχία και την ελευθερία του. Ησυχία: δεν είχε κοινωνικές υποχρεώσεις, κι ούτε ζούσε σε γνωστό του περιβάλλον. Ελευθερία: Οι Ολλανδοί, που είχαν πρόσφατα αποτινάξει τον Ισπανικό ζυγό, έδειχναν φιλελευθερισμό κι ανεκτικότητα, που έκαναν τη χώρα τους όαση, όπου καταφεύγαν οι κατατρεγμένοι.—Στη Γαλλία, ελευθερία τής σκέψης δεν υπήρχε τότε.

Ο Ντεκάρτ κατατρεγμένος δεν ήταν—γιατί ποτέ του δεν είχε επαναστατήσει, όπως άλλοι. Η πολιτική δεν τον ενδιέφερε. Αυτός, που γινόταν ατρόμητος ανατροπέας σαν αποτραβιόταν στον κόσμο τών θεωρητικών στοχασμών του, αυτός που δεν τον τρόμαζε κανένα άπειρο, δεν είχε καμιά διάθεση να τσακωθεί με τα καθεστώτα—τα κατεστημένα. Ο επαναστάτης στη Μετα-

φυσική και τη Φυσική, ήθελε απαραίτητα να τα έχει καλά με την Εξουσία. Εξουσία είχαν βέβαια ο Βασιλιάς της Γαλλίας, αλλά πλιότερο ακόμα η Καθολική Εκκλησία κι οι παντοδύναμοι Ιησουΐτες. Ο Ντεκάρτ θα προσπαθήσει, σε όλη του τη ζωή, όχι μόνο να μη συγκρουστεί μαζί τους, παρά και να τους πείσει πως τα όσα γράφει και διδάσκει εξυπηρετούν την Εκκλησία καλύτερα από την επίσημη φιλοσοφία.

Αυτό θα γίνει περισσότερο αισθητό μετά το 1633. Για την ώρα είμαστε στα 1629. Ο Ντεκάρτ θα μείνει στις Κάτω Χώρες ως στα 1649, με σύντομες απουσίες τα τελευταία ιδίως χρόνια. Τα είκοσι αυτά έτη ήταν τα γονιμότερά του από συγγραφική άποψη. Τονίζω το «συγγραφική» γιατί—και τούτο είναι το χαρακτηριστικό τού Ντεκάρτ—ο φιλόσοφός μας αποκρυστάλλωσε τις κύριες βάσεις τής Μεταφυσικής και της Φυσικής του σχεδόν απαρχής. Αργότερα, δεν κάνει παρά να διατυπώνει, να επεξεργάζεται και να υπερασπίζει τις βασικές αυτές ιδέες του.

Ας τον παρακολουθήσουμε συστηματικότερα. Δεν είναι εύκολο: Οι μετακινήσεις του μέσα στην Ολλανδία, προπάντων τα δεκατρία πρώτα χρόνια, είναι συχνότατες. Δεν οφείλονταν πάντα στον πόθο του να μείνει μόνος με τους στοχασμούς και τις μελέτες του. Ο Ντεκάρτ δεν έπασχε από ανθρωποφοβία. Είχαν όμως από κείνους που θέλουν να είναι απόλυτοι κύριοι του εαυτού τους. Εκείνο που είπαν για ένα σύγχρονό του, τον πρώτο Balzac, εφαρμζόταν και σ' αυτόν: Δεν μπορούσε ν' ανεχτεί ούτε τις καλτσοδέτες του. Ο Ντεκάρτ ήθελε να βλέπει ανθρώπους, να συναναστρέφεται κοινωνία, αλλά ως ένα ήριο. Αποκεί και πέρα είχε την αξίωση να τον αφήνουν ήσυχο, κι έπαιρνε τα μέτρα του αναλόγως. Έτσι, οι μετακινήσεις του ήταν προς τις δυό κατευθύνσεις: και προς τη μοναξιά, αλλά και προς τους ανθρώπους. Ας τον παρακολουθήσουμε: 1629, στο Φράνκερ ο Ντεκάρτ γράφεται στο Πανεπιστήμιο: Gallus, philosophus. Τον επόμενο χρόνο γράφεται στο Πανεπιστήμιο της Leyde: Mathematicus. Το 1631 - 1632 είναι στο Άμστερνταμ, όπου καταγίνεται με ανατομικές μελέτες πάνω σε ζώα.—Θα μελετήσει κάποτε σε κλωσσημένα αυγά, και σε κοιλιές σφαγμένων έγκυων αγελάδων την ανάπτυξη των εμβρύων.—Στο μεταξύ, αποκτά φίλους μέσα στους επιστήμονες. Ένας τους διορίζεται στα 1632 καθηγητής στο Deventer. Είναι οπαδός του, πρόκειται να διδάξει τις θεωρίες του. Ο Ντεκάρτ διαμένει στο Ντέβεντερ για να τον παρακολουθήσει.

Ύστερα, γυρνά στο Άμστερνταμ. Τότε σημειώνεται η μεγάλη του κρίση. Από το 1629 είχε καταγίνει να γράψει ένα μεγάλο έργο, όπου συγκέντρωσε όλες τις φιλοσοφικές, κι επιστημονικές κυρίως, θεωρίες του. Ο τίτλος του ήταν: «Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός». Είχαν έτοιμη το καλοκαίρι

τού 1633. Τον Νοέμβρη όμως ο Ντεκάρτ μαθαίνει πως πριν λίγους μήνες ο μεγάλος Γαλιλαίος δικάστηκε στη Ρώμη κι εξαναγκάστηκε ν' αποκηρύξει τις σωστές θεωρίες τού Κοπέρνικου. Ο Ντεκάρτ ζαλίζεται. Όλα όσα έγραψε στο σύγγραμμά του στηρίζονται λίγο ή πολύ στην ίδια βάση.

Αποφασίζει να μην το δημοσιέψει. Να μη γράψει πια τίποτα. Το δεύτερο θα του περάσει βέβαια, μα το ηθικό πλήγμα ήταν ανεπανόρθωτο. Ο Ντεκάρτ κλείστηκε ακόμα περισσότερο στον εαυτό του. Αγωνίστηκε να συγκαλύπτει τη βαθύτερη σκέψη του. Έκανε αφάνταστες προσπάθειες για να πείσει τους πάντες πως η ορθοδοξία του ήταν ανεπίληπτη. Αυτός, που λέει κάπου πως ο άνθρωπος πρέπει ν' ασχολείται με τα μαθηματικά μερικές ώρες τη μέρα, και να δίνει στη μεταφυσική μόνο μερικές ώρες τ ο ν χ ρ ό ν ο, γράφει ακούραστα μεταφυσικές πραγματείες, αντικρούσεις κι αλληλογραφία. Συνάμα, εμμένει με πάθος στην εκτέλεση των υποχρεώσεών του σαν πιστού Καθολικού. Στον Revius, προτεστάντη θεολόγο και πάστορα, που προσπαθεί να τον προσηλυτίσει, απαντά: «Μένω πιστός στη θρησκεία τού Βασιλιά μου».. Κι όταν ο άλλος επιμένει, ο Ντεκάρτ τον ξεφορτώνεται οριστικά: «Μένω πιστός στη θρησκεία τής παραμάννας μου». Ο λόγος αυτός, ειπωμένος από τον άνθρωπο που αντιμετώπισε τα πάντα με την αδυσώπητη αμφιβολία του, είναι συγκλονιστικός. Εξίσου συγκλονιστικό είναι αυτό που θα εκμυστηρευτεί κάποτε, με την κάπως υπεροπτική ταπεινοφροσύνη του: «Μολονότι έχω την απόφαση να πιστεύω, και θαρρώ μάλιστα πως πιστεύω πολύ σταθερά όλα όσα μου διδάσκει η θρησκεία, τα πράγματα για τα οποία πείθομαι με φυσικούς λόγους μ' επηρεάζουν πολύ περισσότερο από κείνα που μου διδάσκει μόνη η πίστη».

Ωστόσο, θα εμμένει ως το τέλος. Φυσικά, συνηγορεί σ' αυτό η σκοπιμότητα, τέτοια που τη βλέπει ο χαρακτήρας του. Ο Ντεκάρτ δεν ξέχασε ποτέ πως αν μπόρεσε να διαψεύσει τους γιατρούς και να σταθεροποιήσει την υγεία του, το κατόρθωσε «μονάχα επειδή—καθώς έγραψε—είχε μάθει να παίρνει όλα τα πράγματα από τη βολικότερη πλευρά τους».

Σίγουρα, συμβάλλει στην εμμονή του στη θρησκεία και το συναισθηματικό υπόστρωμα που του έμεινε από τα παιδικά του χρόνια. Τα λόγια τής γιαγιάς του και της παραμάννας του: Μένει πιστός στη θρησκεία τους. Υπάρχει κάποτε ένα είδος περηφάνειας στο να μένει κανείς πιστός σε ιδέες που δεν τις πιστεύει πια απόλυτα.

Ακολουθεί η μεγάλη ιδιωτική περιπέτεια του Ντεκάρτ. Αποκτά «ένα σύνδεσμο». Μιαν απλή γυναίκα τού λαού, μιαν υπηρέτρια. Την έλεγαν Ελένη.

Το 1635, τους γεννιέται ένα παιδί. Ο Ντεκάρτ γνωρίζει, αλίμονο, ακριβέστατα όχι μόνο πότε γεννήθηκε το παιδί, αλλά και πότε—την Κυριακή 15 Οκτωβρίου 1634—το παιδί άρχισε να ετοιμάζεται. Ο αγαθός παλιός βιογράφος του, ο A. Baillet, βγάζει έτσι το συμπέρασμα πως το γεγονός πρέπει να ήταν εντελώς εξαιρετικό για τον φιλόσοφο, και πως αυτό αποδείχνει «ότι δεν είχαν παντρεμένους».

Ας τελειώσουμε μ' αυτή την ιστορία. Μετά τα παιδιάτα του, ο Ντεκάρτ δεν είχε πια γνωρίσει τη θαλπωρή οικογενειακής τρυφερότητας. Αγάπησε εξαιρετικά το παιδί του. Για να είναι πιο ήσυχος μαζί του και με την Ελένη τραβήχτηκε από το 1637 ως το 1640 σ' ένα κτήμα ακόμα πιο μοναχικό από τ' άλλα. Το 1640, η Φρανσίν πεθαίνει, κι ο θάνατός της ήταν πολύ μεγάλος καημός για τον Ντεκάρτ.—Αυτή θα μείνει η μεγάλη περιπέτεια της ζωής του. 'Όταν αργότερα μερικοί καθηγητές Πανεπιστημίων άρχισαν πολεμική εναντίον του, ανακάτωσαν—καθώς φαίνεται πως συνέβαινε κάποτε και στη μακρινή εκείνη εποχή—στις ακαδημαϊκές συζητήσεις τους και την ιδιωτική του ζωή. Τον κατηγορήσαν για Ντον Ζουάν που διάλεγε απομονωμένα σπίτια στην εξοχή για να επιδίδεται ανενόχλητος στα όργιά του, και πως είχε γεμίσει την Ολλανδία με νόθα αγόρια. Κάποια μελαγχολία γεννά στον αναγνώστη ο τρόπος με τον οποίο ο Ντεκάρτ, διαψεύδοντας τις συκοφαντίες, αφήνει να διαφαίνεται πως είναι και κάπως κολακευμένος: «δεν έχω νόθους γιους», απαντά—η Φρανσίν ήταν άλλωστε πεθαμένη πια.—*Είμαι όμως άντρας και δεν έχω κάνει όρκο αγνείας . . .*).

Η ιστορία τής Φανσίν μάς έφερε από το 1634 στο 1640. Στο μεταξύ όμως ο Ντεκάρτ έχει αποκτήσει ένα πιο αθάνατο παιδί. Στα 1637, τον τόμο με τον «Λόγο περί της Μεθόδου» και τις τρεις γνωστές πραγματείες*. Κι έχει γράψει τους «Μεταφυσικούς Στοχασμούς» του, που θα εκδοθούν στα 1641.

Στα χρόνια που περνούν ως το τέλος τής διαμονής του στις Κάτω Χώρες ακολουθούν τ' άλλα του συγγράμματα. Στις «Αρχές τής Φιλοσοφίας», που αποτελεί μια σύνθεση όλων σχεδόν των πορισμάτων τών ερευνών του, δίνει τη μορφή διδακτικού βιβλίου, με την ψευδαίσθηση πως θα καταφέρει στο τέλος τούς Ιησουίτες να υιοθετήσουν τη διδασκαλία του στα σχολεία τους. Το μόνο που θα κατορθώσει με την πολιτικότητά του είναι, παρ' όλες τις πολεμικές που μοιραία σηκώνουν οι ιδέες του, να μην τον ενοχλούν πάρα πολύ οι Καθολικοί ενόσο ζούσε. Γιατί, μετά τον θάνατό του, τόσο η Λουθηρανή όσο κι η Καθολική Εκκλησία, αλλά κι ο Βασιλιάς τής Γαλλίας, καταδίκασαν κι απαγόρεψαν τη διδασκαλία του.

* Διοπτρική, Μετέωρα, Γεωμετρία.

Δεύτερη περίοδος στην Ολλανδία. — Δύσκολοι καιροί. (1640 - 1649)

Μέσα στα είκοσι χρόνια που ο Ντεκάρτ έζησε στην Ολλανδία, τα γεγονότα εξελίχτηκαν σημαντικά, τόσο σχετικά με το άτομό του, όσο και σχετικά με το περιβάλλον όπου ζούσε.

Όταν, νέος ακόμα, τριάντα-δυό μόλις χρονώ, και φυσικά σχεδόν άγνωστος, ο Ντεκάρτ είχε φτάσει στην Ολλανδία, η χώρα αυτή έβγαινε από έναν επαναστατικό αγώνα για την κατάρκτηση της ανεξαρτησίας της και την απαλλαγή της από τους μισημένους Ισπανούς και την Ιερή Εξέτασή τους. Κι όπως συμβαίνει συνήθως σε ανάλογες περιστάσεις, ήταν διάχυτη στην ατμόσφαιρα μια διάθεση φιλελευθερισμού κι ανοχής, έστω και για τις ιδέες που δεν είχαν ίσως εντελώς σύμφωνες με τις ιδέες τού τόπου.

Με τον καιρό όμως το νέο καθεστώς στερεώθηκε, έγινε συντηρητικό, μισαλλοδοξία άρχισε να καλλιεργείται μέσα στα Πανεπιστήμια. Πρέπει να θυμηθούμε πως οι διαμαρτυρόμενοι ήταν ένα είδος αποστάτες, κι ο Καθολικισμός τούς είχε χαρακτηρίσει αιρετικούς. Οι αιρετικοί γίνονται συνήθως φανατικότεροι, για ν' αποδείξουν ακριβώς πως αυτοί αντιπροσωπεύουν τη σωστή πίστη.

Εξάλλου, τα προσωπικά κι ο φθόνος έπαιξαν τον αναπόφευκτο, σημαντικό τους ρόλο. Τα χρόνια είχαν περάσει, ο Ντεκάρτ δεν ήταν πια ο λαμπρά προικισμένος νέος με τις πρωτότυπες ιδέες. Τώρα πια, ήταν ξακούστος φιλόσοφος, που είχε αποκτήσει οπαδούς, και που το σύστημά του είχε αρχίσει να διδάσκεται κι από πανεπιστημιακές έδρες. Ήδη ο τόμος με τον «Λόγο περί της Μεθόδου» και τις πραγματείες, που δημοσιεύτηκε στα 1637, είχε δημιουργήσει τεράστιο, για την εποχή του, πάταγο, παρ' όλο που δεν είχε αποτελέσει βιβλιοπωλική επιτυχία, κάθε άλλο. Αλλά κυρίως μετά τη δημοσίεψη των «Μεταφυσικών Στοχασμών», στα 1641, είχε κορώσει στους κύκλους τών θεολόγων και των φιλοσόφων πρωτοφανής σάλος, κι οι πολεμικές είχαν συνεχιστεί επί χρόνια. Είταν πλέον πασίγνωστο πως ο Ντεκάρτ, διάσημος σε όλη την Ευρώπη, είχε δικό του φιλοσοφικό σύστημα, ολόκληρη κοσμοθεωρία, που φιλοδοξούσε ν' αντικαταστήσει όλα όσα ήταν καθιερωμένα ως τότε και στη φιλοσοφία και την επιστήμη.

Από το σημείο αυτό ως το ν' αρχίσουν να κατηγορούν τον Ντεκάρτ για υπονόμηση της θρησκείας και για αθεϊσμό, η απόσταση δεν ήταν μεγάλη. Και το παιχνίδι τών ξένων αντιπάλων τού Ντεκάρτ διευκολύνεται από την αντίδραση που συναντά η διδασκαλία του και στην πατρίδα του ακόμα. Τον

αποδοκιμάζουν οι Ιησουίτες κι οι σοφοί τής Σορβόνης. Χαρακτηριστικά εξ-
 άλλου είναι όσα έχουν περισωθεί στο έργο του Πασκάλ, κυρίως το απόσπασμα
 77: «Δεν μπορώ να συγχωρέσω τον Ντεκάρτ. Πολύ θα το επιθυμούσε, μέσα
 σε όλη τη φιλοσοφία του, να κάνει δίχως τον Θεό...». Ο φλογερός μυστικι-
 σμός του Πασκάλ δεν ανεχόταν τον επιστημονικό ορθολογισμό του Ντεκάρτ:
 «Να χτυπήσω εκείνους που εμβαθύνουν τις επιστήμες: τον Ντεκάρτ». (απόσπ.
 76). Και μαθηματικοί, σαν τους Roberval και Fermat, τον χτυπούν επίσης.

Στην Ολλανδία, όπου βρίσκεται, ο Ντεκάρτ ακούει και χειρότερα από
 διαμαρτυρομένους θεολόγους και πανεπιστημιακούς. Και παρ' όλη την απέχθειά
 του για τους καβγάδες, παρασύρεται σε πολεμικές, όπου δύσκολα κρύβει την
 περιφρόνησή του για τους αντιπάλους του.

Είταν λοιπόν φυσικό πως η Ολλανδική ατμόσφαιρα γύρω του δεν παρου-
 σίαζε κανένα από τα παλιά πλεονεκτήματα που τον είχαν αρχικά γοητέψει.
 Είχε γίνει αποπνικτική, από την αντίδραση, τις μνησικακίες και τις κατηγο-
 ρίες διάφορων ισχυρών πνευματικών παραγόντων του τόπου, που του έστησαν
 ανοιχτό πόλεμο. Σημαντικότερος απ' όλους ήταν ο Gisbert Voët, πάστορας
 και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης. Μ' αυτόν καταλήξαν στους
 λιβέλλους. Η «Epistola ad Celeberrimum Virum Gisbertum Voetium»
 (1643) είναι από τα δηκτικότερα γράμματα που έγραψε ο φιλόσοφός μας.
 Άλλος εχθρός του ήταν ο Revius, θεολόγος και καθηγητής στη Λάυντε,
 που δεν μπορούσε να ξεχάσει την τσουχτερή απάντησή του Ντεκάρτ στις
 προσπάθειές του να τον κάνει διαμαρτυρόμενο: «Μένω πιστός στη θρησκεία
 τής παραμάννας μου».

Παρ' όλες τις ισχυρές φιλίες που είχε στο περιβάλλον του πρίγκηπα
 της Οράγγης, και την υποστήριξη της Γαλλικής Πρεσβείας, ο Ντεκάρτ
 ένοιωθε πια ξένος κι απομονωμένος. Οι αντίπαλοί του ήταν ντόπιοι, εί-
 χαν μαζί τους και μέρος των Πανεπιστημιακών Σχολών. Μερικές—καθώς
 συμβαίνει κάποτε, όταν το ηθικό επίπεδο των πανεπιστημιακών είναι χαμηλό—
 δεν δίσταζαν να κινητοποιήσουν και την πολιτική εξουσία για να ενισχύσουν
 τη θέση τους στον επιστημονικό τάχα πόλεμο που έκαναν κατά του Ντεκάρτ.
 Επανειλημμένα οι πολιτικές αρχές, και στην Ουτρέχτη και στη Λάυντε, απα-
 γόρευαν να διδάσκονται οι θεωρίες του Ντεκάρτ: «Να μη δημοσιεύεται τίποτα
 ούτε υπέρ, ούτε κατά των ιδεών του Ντεκάρτ». Οι συζητήσεις προκαλούσαν
 επεισόδια μεταξύ των φοιτητών. Δεν δίστασαν να εγκалέσουν τον Ντεκάρτ
 στα ποινικά δικαστήρια, με την κατηγορία τής βλασφημίας, που συνεπαγόταν
 ποινή βαρύτατη. Οι συκοφαντίες για την ιδιωτική του ζωή άρχισαν να ξεπερ-
 νούν κάθε όριο. Η πριγκιπική παρέμβαση αποσόβησε κάθε φορά τον κίνδυνο,

αλλά φυσικά όλα αυτά είχαν κουράσει τον Ντεκάρτ. 'Ενοιωθε πως στην Ολλανδία ο τόπος δεν τον σήκωνε πια. 'Επρεπε να βρει αλλού καταφύγιο. Τα ταξίδια του στη Γαλλία, για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, κι η τελική υπερνίκηση των δισταγμών του κι η απόφαση να πάει στη Σουηδία επηρεάστηκαν αναμφίβολα από την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί γι' αυτόν στην Ολλανδία μετά το 1640.

Η Πριγκήπισσα Ελισάβετ

Φωτεινή εξαίρεση για τον Ντεκάρτ στις στενοχώριες αυτής τής περιόδου ήταν η φίλια του—εντελώς πλατωνική κι επιστολογραφική—με την Πριγκήπισσα Ελισάβετ τού Παλατινάτου, κόρη τού Φρειδερίκου Ε', που είχαν διαμαρτυρόμενος, έκανε ένα φεγγάρι, το 1618, βασιλιάς τής Βοημίας και διώχτηκε από τους Καθολικούς. Η οικογένειά του είχε καταφύγει στην Ολλανδία. 'Όταν γνωρίστηκαν, στα 1642, ο Ντεκάρτ ήταν πάνω από σαράντα έξη ετών κι η Ελισάβετ είκοσι-τεσσάρων. Το πνεύμα της ήταν όμως εντελώς εξαιρετικό, κι η Πριγκήπισσα είχε αληθινά σπάνια μόρφωση.

Οι σχέσεις τους άρχισαν να διαμορφώνονται και συνεχίστηκαν στο πεδίο τής αλληλογραφίας: ξεκίνησε από ένα θέμα μεταφυσικής, συνεχίστηκε κατόπι γύρω σε μαθηματικά προβλήματα κι απλώθηκε—ευτυχώς για τους μεταγενεστέρους—στο ζήτημα της Ηθικής. Στην επιμονή τής Ελισάβετ χρωστούμε το ότι ο Ντεκάρτ έδωσε, σε μια σειρά επτά γραμμάτων του, στα 1645, τις βασικές γραμμές τής οριστικής Ηθικής του.

Και κάτι ακόμα: η Ελισάβετ στάθηκε αυτό που είναι κάποτε απαραίτητο στους μοναχικούς ανθρώπους—ο φίλος, στον οποίο εμπιστευόταν ανεπιφύλακτα—όσο το ανεπιφύλακτο μπορούσε να υπάρξει στον Ντεκάρτ. 'Ετσι, η αλληλογραφία τους, που βρέθηκε κυρίως στα 1879, φώτισε μιαν άγνωστη—την οικειότερη πλευρά τής προσωπικότητάς του φιλοσόφου μας.

Το τί αντιπροσώπευε γι' αυτόν η Ελισάβετ, μας το δείχνει το γεγονός πως από τα δυό τελευταία έργα του, ο Ντεκάρτ τής αφιέρωσε τη γαλλική μετάφραση των «*Αρχών τής Φιλοσοφίας*» του—το λατινικό πρωτότυπο είχε ήδη εκδοθεί στα 1641. 'Όσο για το εντελώς τελευταίο, «*Τα Πάθη τής Ψυχής*», μπορεί να ειπωθεί πως ο Ντεκάρτ το έγραψε σχεδόν αποκλειστικά για την Ελισάβετ.

Χάρη σ' αυτήν κυρίως πήρε κάποια σημασία ο ρόλος τής γυναίκας στο δράμα τής ζωής τού φιλοσόφου.

Ταξίδια στη Γαλλία. (1644, 1647, 1648)

Από το 1628, που έφυγε από τη Γαλλία, ο Ντεκάρτ δεν σκέφτηκε διόλου να γυρίσει στην πατρίδα του, μολονότι δεν έπαψε να είναι σε καλές σχέσεις με την οικογένειά του. Όταν έχει κανέναν υπόψη το πόσο αγαπούσε τα ταξίδια ο Ντεκάρτ, είναι εύκολο και να καταλάβει πως ο φιλόσοφός μας δεν είχε όρεξη να βρεθεί μέσα στο περιβάλλον τής χώρας του. Έμοιαζε να έχει ρίξει πέτρα πίσω του.

Μονάχα δώδεκα χρόνια αργότερα, τη χρονιά που πέθανε η Φρανσίν, το 1640, ο Ντεκάρτ θυμήθηκε πως ο πατέρας του ήταν πια πολύ γέρος—εβδομήντα εφτά χρονών—κι ένοιωσε την επιθυμία να πάει να τον ξαναδεί. Του έγραψε μάλιστα για να του αναγγείλει τον ερχομό του. Είταν αργά. Όταν το γράμμα αυτό γραφόταν ο πατέρας του είχε ήδη πεθάνει, κι ο αδελφός του είχε αμελήσει να του το αναγγείλει—ή το γράμμα του είχε χαθεί. Έτσι, το ταξίδι τού 1640 ματαιώθηκε.

Το καλοκαίρι τού 1644, ο Ντεκάρτ πραγματοποίησε το πρώτο, μετά δεκαπέντε χρόνια περίπου, ταξίδι στην πατρίδα του. Επισκέφτηκε τους συγγενείς του, κανόνισε κληρονομικές εκκρεμότητες, ξαναείδε τα μέρη όπου είχε ζήσει, συνάντησε μερικούς φίλους του, κι έμεινε στο Παρίσι αρκετές εβδομάδες.

Το δεύτερο ταξίδι του στη Γαλλία έγινε τρία χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι τού 1647. Το σημαντικότερο γεγονός αυτού τού ταξιδιού ήταν η συνάντησή του με τον άλλο δαιμόνιο Γάλλο, τον επιστήμονα και μυστικιστή Πασκάλ. Ο Πασκάλ δεν ήταν ακόμα εικοσιπέντε χρονών, ήταν όμως ήδη μια από τις δόξες τής Γαλλίας. Είταν άρρωστος. Ο Ντεκάρτ τον επισκέφτηκε δυό φορές· και χάρη στην αδελφή τού Πασκάλ έχουμε μιαν αφήγηση των όσων ειπώθηκαν στην πρώτη τους συνάντηση. Τα θέματα των συζητήσεών τους δεν ήταν βέβαια εξαιρετικά ενδιαφέροντα για τους κοινούς θνητούς. Μίλησαν για την αριθμομηχανή, για το κενό, για τη λεπτή ύλη (*matière subtile*). Τη δεύτερη φορά, ο Ντεκάρτ επισκέφτηκε τον Πασκάλ για να γνωματέψει για την αρρώστια του. Μολονότι δεν είχε κάνει τακτικές σπουδές Ιατρικής, ο Ντεκάρτ είχε καταγίνει με τη μελέτη τού ανθρώπινου σώματος κι είχε δικές του ιδέες για την Ιατρική. Δεν έκρυβε την περιφρόνησή του για τη σοφία τών επαγγελματιών γιατρών, κι έδινε πρόθυμα συμβουλές ιατρικές στους γνωστούς του. Καθώς θα δούμε, το κακό είναι πως στο τέλος πήγε να κάνει τον γιατρό και στον εαυτό του.

Για τη δεύτερη συνάντηση των δυό μεγάλων σοφών δεν υπάρχει γραπτή εξιστόρηση. Σε κείνη τους όμως τη συνάντηση πρέπει να έδωσε ο Ντεκάρτ

στον Πασκάλ τη συμβουλή για το περίφημο πείραμα, το σχετικό με την ατμοσφαιρική πίεση, που το έκανε πραγματικά ο Πασκάλ κατόπι στο Puy-de-Dôme. Πρόκειται για το γνωστό πείραμα της αντιπαραβολής τού ύψους που δείχνει μια υδραργυρική στήλη στους πρόποδες και στην κορφή ενός βουνού, χάρη στο οποίο αποδείχτηκε πως, όσο ψηλότερα ανεβαίνουμε η ατμοσφαιρική πίεση γίνεται μικρότερη. Σημειώνουμε το περιστατικό, γιατί ο μεν Ντεκάρτ ανέφερε πως δική του ήταν η ιδέα, ενώ ο Πασκάλ δεν θεώρησε πως έπρεπε να σημειώσει τη συμβολή τού πρώτου στο πείραμά του.

Το τρίτο και τελευταίο ταξίδι τού Ντεκάρτ στη Γαλλία έγινε το καλοκαίρι τού 1648. Ο Ντεκάρτ έφυγε από την Ολλανδία στις αρχές Μαΐου και γύρισε στο Άμστερνταμ στις αρχές Σεπτεμβρίου τού ίδιου χρόνου, νωρίτερα από τις δυό προηγούμενες φορές.

Το ταξίδι αυτό δεν το έκανε από δική του πρωτοβουλία. Είταν ταξίδι παραγγελλμένο από τον Βασιλιά—δηλαδή στην πραγματικότητα από τον Καρδινάλιο Mazarin, γιατί ο Λουδοβίκος ο ΙΔ' ήταν μόλις δέκα χρονών τότε. Ύστερα από ενέργειες θαυμαστών τού Ντεκάρτ, είχε χορηγηθεί στον φιλόσοφο σημαντική για την εποχή επιχορήγηση, τριών χιλιάδων λιβρών τον χρόνο. Ο Ντεκάρτ ήταν πια τότε φυσιογνωμία ένδοξη σε όλη την Ευρώπη, κι αρκετοί Γάλλοι δυσφορούσαν που επέμενε να ζει στο εξωτερικό, σαν να ήταν εξόριστος από την πατρίδα του. Κι η επιχορήγηση τού δόθηκε για να τον δελεάσει και να γυρίσει πίσω.

Ο Ντεκάρτ δεν είχε πια βασικές αντιρρήσεις. Είδαμε πώς η διαμονή του στην Ολλανδία είχε καταντήσει αδύνατη, ύστερα από τις επιθέσεις που του έκαναν ορισμένοι πανεπιστημιακοί κύκλοι.

Δυστυχώς, τα πράγματα δεν του ήλθαν βολικά. Μόλις σχεδόν πάτησε το πόδι του στη Γαλλία, ξέσπασαν οι ταραχές κι ο εμφύλιος πόλεμος της Fronde. Εκείνοι που είχαν αγωνιστεί για να τον φέρουν πίσω είχαν τώρα σκοτούρες πολύ μεγαλύτερες, και δεν τους έμενε καιρός ν' ασχοληθούν με τον φιλόσοφο, όσο αυτός φυσικά περίμενε. Σ' ένα του γράμμα τής εποχής, ο Ντεκάρτ γράφει πως αισθάνεται σαν ένας καλεσμένος σε γεύμα, που φτάνοντας στο σπίτι βρίσκει το μαγειρείο ανάστατο και την κατσαρόλα αναποδογυρισμένη. Δεν του μένει παρά να φύγει άναυλα. «Και μήπως, προσθέτει, ενδιαφέρονται τάχα για τη φιλοσοφία μου; Δεν το πιστεύω. Με θέλουν μάλλον να βρισκομαι εδώ στη Γαλλία σαν ένα σπάνιο ζώο, σαν έναν ελέφαντα ή πάνθηρα—από περιέργεια».

Έτσι ο Ντεκάρτ σηκώθηκε κι έφυγε δίχως ποτέ να εισπράξει την επι-

χορήγηση που του είχαν τάξει.—Αυτή ήταν η τελευταία φορά που ήταν γραφτό του να δει την πατρίδα του. Άλλωστε, πλησίαζε πια η ώρα τού ταξιδιού του στη Σουηδία, που θα ήταν και το μεγάλο, το στερνό του ταξίδι.

Ο Ντεκάρτ στη Σουηδία (1649). - Ο θάνατός του. (11.2.1650)

Το ταξίδι τού Ντεκάρτ στη Σουηδία ήταν μια απ' αυτές τις παγίδες που στήνει κάποτε στους ανθρώπους η Μοίρα. Όργανό της χρησιμοποίησε τη Βασίλισσα Χρηστίνα. Η Χρηστίνα είχε γεννηθεί στα 1626 και σε ηλικία έξη ετών διαδέχτηκε, στα 1632, τον πατέρα της, τον μεγάλο Στρατηλάτη-Βασιλιά Γουσταύο Αδόλφο, που σκοτώθηκε στη μάχη τού Lützen.

Η Χρηστίνα, γεμάτη ζωτικότητα, και φαντασιοπληξία που έφτανε στα σύνορα της ανισορροπίας, ανάλαβε την πραγματική διακυβέρνηση στα 1644, κι άρχισε με μεγάλα όνειρα. Στα 1646, έλεγε στον Γάλλο πρέσβη, τον Chanut: «Πριν είκοσι χρόνια, κανένας, έξω από τις χώρες τού Βορρά, δεν γνώριζε τίποτα για τη Σουηδία. Πρέπει να κάνουμε κάτι μεγάλο για να επιβάλουμε μακροχρόνια τη φήμη της». Ύστερα από τον πατέρα, που είχε δοξάσει τη Σουηδία στρατιωτικά, η θυγατέρα ήθελε να την κάνει κέντρο πολιτισμού. Άρχισε να καλεί στην αυλή της σοφούς από διάφορες χώρες τής Ευρώπης—τη Γερμανία, τις Κάτω Χώρες. Τότε ο Chanut είχε τη μοιραία έμπνευση να σκεφτεί τον φίλο του Ντεκάρτ. Σκέφτηκε πως η Χρηστίνα θα κολακευόταν να έχει τον μεγάλο φιλόσοφο και πως αυτό θα εξυπηρετούσε και τη θέση τής Γαλλίας, αλλά και τον Ντεκάρτ τον ίδιο. Άρχισε λοιπόν να καλλιεργεί το ενδιαφέρον τής Χρηστίνας. Προκάλεσε μια πρώτη επαφή αλληλογραφίας, με απορίες τής Χρηστίνας σχετικές με τίς μεταφυσικές αντιλήψεις τού φιλοσόφου. Της γεννούσαν κυρίως δισταγμούς οι θεωρίες τού Ντεκάρτ για το ά π ε ι ρ ο. Το άπειρο στον χρόνο. Στα περασμένα: πώς μπορούσε το άπειρο να συμβιβαστεί με τη δημιουργία τού κόσμου σύμφωνα με την Αγία Γραφή; Στο μέλλον: πώς συμβιβάζοταν με το τέλος τού κόσμου σύμφωνα με τα Ευαγγέλια; Και τέλος, τί γίνεται με το δόγμα που διδάσκει πως το Σύμπαν δημιουργήθηκε μόνο για τον Άνθρωπο;

Είναι φανερό πως η Χρηστίνα δεν ήταν κοινός άνθρωπος. Ο Ντεκάρτ τής απαντά και δίνει εξηγήσεις. Κατόπι το θέμα αλλάζει, η Βασίλισσα ενδιαφέρεται για ζητήματα Η θ ι κ ή ς.—Τέλος, τον Φεβρουάριο του 1649, ο Chanut διαβιβάζει στον Ντεκάρτ μια πρώτη πρόσκληση της Χρηστίνας. Προσπαθεί να του παρουσιάσει το ταξίδι εύκολο κι άνετο. Ο Ντεκάρτ ζητεί προθεσμία, διστάζει να πάει να ζήσει στη χώρα τών αρκουδιών, καθώς λέει.

Η Χρηστίνα δεν ήταν συνηθισμένη να δέχεται αρνήσεις. Ύστερα από μια δεύτερη και μια τρίτη πρόσκληση, στέλνει στην Ολλανδία, τον Απρίλη

τού 1649, μ' ένα ειδικό καράβι, έναν ναύαρχο για να παραλάβει τον Ντεκάρτ. Ο Ντεκάρτ δεν καλοκατάλαβε στην αρχή πως επρόκειτο για ναύαρχο, τον ξαπόστειλε κι αρνήθηκε ν' αφήσει το ερημητήριό του. Τέλος όμως το πήρε απόφαση. Ίσως να τον ξεγέλασε η ελπίδα πως θα έβρισκε στη Σουηδία την ησυχία που δεν του έδινε πια η Ολλανδία. Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1649, ντύθηκε σαν αυλικός κι επιβιβάστηκε. Το ταξίδι βάσταξε ένα μήνα. Όταν έφτασαν στη Στοκχόλμη, στις αρχές Οκτωβρίου, ο καπετάνιος, που μοιάζει να ήταν και καλός αυλικός, ανέφερε στη Βασίλισσα πως ο επιβάτης που της είχε φέρει δεν ήταν άνθρωπος, ήταν ημίθεος. Τόση κατάπληξη του είχαν κάνει οι γνώσεις τού Ντεκάρτ.

Η Βασίλισσα τον δέχτηκε αμέσως σε δυό ακροάσεις. Ύστερα όμως τον άφισε ήσυχο επί έξι εβδομάδες. Τώρα που τον είχε στην αυλή της δεν ήταν πια τόσο βιαστική.

Από τις δυό συναντήσεις τους ο Ντεκάρτ διαπίστωσε πως η Χρηστίνα δεν είχε ιδέα από φιλοσοφία. Απεναντίας αγαπούσε την κλασσική φιλολογία. Μελετούσε αρχαία ελληνικά, κι αυτό ο Ντεκάρτ το θεωρούσε ίσα-πέρα σπατάλη καιρού.

Ήρχισε να πλήττει. Ο τόπος δεν του άρεσε, και δεν είχε και κανέναν να σχετιστεί, εκτός από την οικογένεια του Πρέσβη, και τον καθολικό εφημέριο, που ήταν Γάλλος. Περιμένοντας να ευκαιρήσει η Μεγαλειότητά της, τον έβαλαν κι έγραψε στίχους για μπαλέτο, που δεν πρόσθεσαν βέβαια τίποτα στη δόξα του. Επιγράφονταν «Η Γέννηση της Ειρήνης» κι υμνούσαν ταυτόχρονα τη Συνθήκη τής Βεσφαλίας και τα γενέθλια της Χρηστίνας. Έγραψε κι ένα αγροτικό ειδύλλιο για το θέατρο...

Έκανε όμως και μια σοβαρότερη εργασία, που του ζητήθηκε από τη Βασίλισσα. Ένα σχέδιο καταστατικού Ακαδημίας. Φρόντισε μάλιστα να περιλάβει και μια «προσωπική διάταξη», που εξυπηρετούσε τον εαυτό του: Ρητή απαγόρευση να γίνεται μέλος τής Ακαδημίας, οποιοσδήποτε αλλοδαπός. Ο Ντεκάρτ ήθελε ν' αποφύγει να προκαλέσει αντιπάθειες γεννώντας τον φθόνο τών γηγενών. Εξάλλου, και προπάντων, η Σουηδία δεν του είχε αρέσει και δεν είχε καμιά διάθεση να δεθεί οπωσδήποτε.

Κατόπι, η Χρηστίνα έφυγε για να περάσει τις γιορτές στην Ούψαλα, απ' όπου δεν γύρισε παρά κατά τις 15 Ιανουαρίου. Ο χειμώνας στο μεταξύ ήταν αφόρητος για τον Ντεκάρτ, που έγραψε: «Σ' αυτόν τον τόπο παγώνουν κι οι σκέψεις τών ανθρώπων, σαν τα νερά».

Τέλος, η Χρηστίνα ευδόκησε ν' αρχίσει μαθήματα φιλοσοφίας: Τρεις φορές την εβδομάδα, στο Γραφείο της, στις πέντε το πρωί. Είχε ίσως την ιδέα

πως εκείνη την ώρα το μυαλό της θα καταλάβαινε καλύτερα τα μυστήρια της φιλοσοφίας.

Κι όταν ακόμα ζούσε στα πολύ ηπιότερα κλίματα της Γαλλίας και της Ολλανδίας, ο Ντεκάρτ είταν συνηθισμένος να μη σηκώνεται από το κρεβάτι του πριν το μεσημέρι περίπου. Γι αυτόν, τα μαθήματα, τέτοια ώρα, μέσα στη νύχτα, στα χιόνια, στην παγωνιά, είταν βραχνάς. Είταν κυριολεκτικά θάνατος: Τις πρώτες μέρες τού Φεβρουαρίου, ο Ντεκάρτ έπεσε άρρωστος. Ο Γάλλος γιατρός τής Αυλής έλειπε, και στην αρχή ο φιλόσοφος αρνήθηκε να δεχτεί άλλον. Έλλωστε, είχε, δυστυχώς σ' αυτή την περίσταση, και τις προσωπικές του ιδέες σχετικά με την Ιατρική.

Σύντομα εκδηλώθηκε πνευμονία. Χρειάστηκε ειδική διαταγή τής Βασίλισσας για ν' αφίσει ο Ντεκάρτ να τον εξετάσει ένας Γερμανός γιατρός. Αυτός είπε να του γίνει αφαίμαξη. Ο άρρωστος αρνήθηκε: «Φεισθείτε το γαλλικό αίμα», είπε στον Γερμανό. Όταν η κατάσταση του χειρότερεψε κι αναγκάστηκε να δεχτεί την αφαίμαξη, είταν πια πολύ αργά. Πάνω στις εννιά μέρες, τα ξημερώματα της 11 Φεβρουαρίου 1650, ο Ντεκάρτ βγήκε μια στιγμή από το βύθος όπου βρισκόταν.—«Τί ώρα είναι;» ρώτησε.—«Τέσσερις το πρωί» τού αποκρίθηκαν. Έκανε ν' ανασηκωθεί τρομαγμένος:—«Πρέπει να φύγω, είπε, η Βασίλισσα περιμένει». Ός την τελευταία στιγμή τον βασάνιζε αυτός ο εφιάλτης τού πρωινού σηκωμού. Οι δυνάμεις του τον εγκατάλειψαν. Έπεσε στο προσκέφαλο ψιθυρίζοντας: «Ça, mon âme, il faut partir» —«Ψυχή μου, πρέπει να φύγεις». Είταν οι τελευταίες του λέξεις.

Ο Γερμανός γιατρός έκανε μια ξερή έκθεση; όπου άφινε περίπου να εννοηθεί πως θεωρούσε ότι καλά έγινε που πέθανε ο άρρωστος, μια που δεν είχε δεχτεί εγκαίρως τις συμβουλές του.

Μεταθανάτια

Συνήθως, με τη σκηνή τού θανάτου, κι ενδεχομένως και τη συγκινητική ταλαιπωρία τής κηδείας, τελειώνει η αποστολή τού βιογράφου. Στην περίπτωση του Ντεκάρτ, παρά τον μακάβριο χαρακτήρα τους, αξίζει να σημειωθούν μερικά μεταθανάτια γεγονότα. Έχουν κάποια χρησιμότητα, γιατί δεν υπάρχει αμφιβολία πως τέτοια γεγονότα δεν μπορούν να συμβούν πια σήμερα στα ίδια περιβάλλοντα, κι αυτό δείχνει, νομίζω, πως, παρ' όλα όσα λένε, υπάρχει θετική πρόοδος στα ήθη τών Ευρωπαίων.

Ο τάφος τού Ντεκάρτ στη Στοκχόλμη, στο νεκροταφείο τού Νοσοκομείου τών Ορφανών είταν απλός, με μακριές λατινικές επιγραφές, καμωμένες από τον πρέσβη Chanut. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, μερικοί θαυμαστές τού

Ντεκάρτ στη Γαλλία θυμήθηκαν τον τάφο του, κι ένας απ' αυτούς, σημαντικό πρόσωπο, ο κύριος Ντ' Αλιμπέρ ανάλαβε να τον φροντίσει. Αρχική σκέψη ήταν να χτιστεί πάνω στον τάφο ένα μνημείο αντάξιο του μεγάλου φιλοσόφου. Κατόπι προτίμησαν να μεταφέρουν τα οστά του και να τα ενταφιάσουν σε μιαν από τις μεγάλες εκκλησίες τού Παρισιού. Η Αυλή τής Σουηδίας έδωσε τη σχετική άδεια στα 1666.

Αποδώ και πέρα αρχίζουν οι μεταθανάτιες περιπέτειες του φιλοσόφου. Αν ο Βασιλιάς δεν έδινε μεγάλη σημασία στα κόκκαλα του Ντεκάρτ, υπήρχαν Σουηδοί που είχαν διαφορετική γνώμη. Θα δούμε παρακάτω πώς εκδηλώθηκε η διαφωνία τους. Αλλά δεν ήταν μόνοι αυτοί, που έκαναν «αρχήν αδικιών χειρών». 'Όταν έγινε η εκταφή, ο Πρέσβης τής Γαλλίας—δεν ήταν πια ο Chanut—ζήτησε να κρατήσει για ενθύμιο ένα από τα κόκκαλα του χεριού τού Ντεκάρτ, «με τα οποία είχαν γραφεί τόσα αθάνατα έργα». Η επιτροπή δεν μπόρεσε, είπε, να το αρνηθεί, μια που ο κ. πρέσβης είχε βοηθήσει πολύ στην υπόθεση.

Τον Ιούνιο του 1666, το κιβώτιο φορτώθηκε σε πλοίο από τη Στοκχόλμη για την Κοπεγχάγη. Στο μεταξύ, οι φίλοι ενεργούσαν για να τους δοθεί από τη Χρηστίνα—που στα 1654 είχε παραιτηθεί από τον θρόνο κι είχε γίνει καθολική—πιστοποιητικό πως ο Ντεκάρτ είχε πεθάνει καλός καθολικός. Η Χρηστίνα, που βεβαίωνε πως ο Ντεκάρτ ήταν που την έπεισε να γίνει καθολική, δεν δυσκολεύτηκε να δώσει το πιστοποιητικό. Αλλά υπήρχαν ακόμα σοβαρότερες δυσκολίες. Πρώτα, με το πλήρωμα του καραβιού. Σαν έμαθαν πως το κιβώτιο είχε κόκκαλα, αρνήθηκαν να ξεκινήσουν. Το είχαν για γρουσουζιά. Χρειάστηκε καιρός για να φτάσει το καράβι στην Κοπεγχάγη. Εκεί το κιβώτιο έμεινε τρεις μήνες. Το ταξίδι έπρεπε να γίνει από στεριά κι όχι από θάλασσα. Εξαιτίας τών 'Αγγλων. 'Η μάλλον εξαιτίας τής ιδέας που είχαν τότε οι Γάλλοι για τους 'Αγγλους : «Αν οι Εγγλέζοι έβαζαν χέρι στο κιβώτιο, θα το κατακρατούσαν, επειδή είχαν μεγάλο θαυμασμό για τον Ντεκάρτ στην Αγγλία». Τέλος, το δέμα έφτασε στα σύνορα της Γαλλίας. Στο τελωνείο τής Περόν, το κιβώτιο, σφραγισμένο καθώς ήταν με τις επίσημες γαλλικές σφραγίδες και τα πιστοποιητικά, φάνηκε ύποπτο. Το διπλωματικό λαθρεμπόριο δεν ήταν φαίνεται άγνωστο και τότε. Χρειάστηκε ν' ανοιχτεί το δέμα, να γίνει έλεγχος και να συνταχτεί πρωτόκολλο.

Είταν Γενάρης τού 1667, όταν το κιβώτιο έφτασε κάποτε στο Παρίσι. Η επιτροπή αποφάσισε να γίνει η ταφή στην εκκλησία τής Ste Geneviève du Mont, που δεν πρέπει να συγχέεται με την ομώνυμη, που χτίστηκε αργότερα κι έγινε, στην Επανάσταση του 1789 το πασίγνωστο Πάνθεο. Η κηδεία έγινε μ' επισημότητα το δείλι τής 23 Ιουνίου 1667, πάνω από ένα χρόνο μετά

την εκταφή. Μέσα στο σούρουπο, η πομπή—μακριά σειρά από μεγαλόπρεπες καρότσες—προχώρησε, φωτισμένη από δάδες και λαμπάδες, ως στην εκκλησιά, όπου ο καγκελάριος του Πανεπιστημίου τού Παρισιού είταν να εκφωνήσει τον επιτάφιο. Την τελευταία όμως στιγμή ήλθε από το Παλάτι διαταγή να μην εκφωνηθούν λόγοι. Έτσι κι έγινε. Ας μην ξεχνούμε πως, από μερικά χρόνια τα έργα τού Ντεκάρτ είχαν αποκηρυχτεί από τη Ρώμη.

Πάντως, το υπόλοιπο πρόγραμμα της τελετής εκτελέστηκε μ' επιτυχία. Βγαίνοντας από την εκκλησία, ο κ. Ντ' Αλιμπέρ οδήγησε τους σημαντικότερους απ' όσους είχαν παρευρεθεί, στον ονομαστό Boquet, όπου είχε παραγγείλει «un splendide et somptueux repas». Κι η εξιστόρηση συνεχίζει με τη διαβεβαίωση πως «δεν παραλείφτηκε στο συμπόσιο τίποτα απ' ό,τι θα μπορούσε να συμβάλει στο να τιμηθεί πανηγυρικά η μνήμη τού Ντεκάρτ».

Ο Ντεκάρτ έμεινε στην εκκλησία κείνη από το 1667 ως στα 1792. Η Γαλλική Επανάσταση δεν είταν φυσικά δυνατόν να τον ξεχάσει. Στα 1791, ένας μακρινός του απόγονος, υπόβαλε στην Εθνοσυνέλευση αίτηση, ζητώντας για τον φιλόσοφο τις τιμές τού Πανθέου : «Ο Ντεκάρτ, διωγμένος από τη Γαλλία, θύμα τής δεισιδαιμονίας και του φανατισμού . . .» — δηλαδή της μαύρης αντίδρασης — άρχιζε η αίτηση . . . Στα 1793, η Convention Nationale ψήφισε να μεταφερθεί στο Γαλλικό Πάνθεο η τέφρα τού Ρενέ Ντεκάρτ.

Το ψήφισμα ξεχάστηκε κι έμεινε ανεκτέλεστο τρία χρόνια. Στα 1796, το Ινστιτούτο τής Γαλλίας — δηλαδή η ολομέλεια των πέντε Ακαδημιών της — κάλεσε τη Συνέλευση των Πεντακοσίων να εκτελέσει την απόφαση της Convention. Αλλά στο μεταξύ, τα πνεύματα είχαν αλλάξει, κι ο Ντεκάρτ, περνούσε τώρα στα μάτια μερικών για «αναρρεπτικόν στοιχείον». Ένας βουλευτής καταπολέμησε εντονότατα την πρόταση : «Ο Καρτέσιος — βροντοφώνησε — είναι ο κύριος υπαίτιος των δεινών άτινα μαστίζουν από μακρού την ανθρωπότητα!.. Τα έργα του είναι πλήρη σφαλμάτων . . . Ζητώ όπως το νομοθετικόν σώμα αφίσει τον Καρτέσιον να ζήσει ή να αποθάνει εν τοις έργοις αυτού». Η Βουλή αποφάσισε ν' αναβάλει την εκτέλεση του ψηφίσματος.

Ωστόσο, τα οστά τού Ντεκάρτ είχαν ήδη μεταφερθεί από την εκκλησία τής Αγίας Γενεβιέβης στον Ηλύσιο Κήπο τών Γαλλικών Μνημείων, όπου έμειναν ως στα 1819. Τότε ο κήπος καταργήθηκε, κι ο φιλόσοφος, μαζί με δυό λόγιους φραγκισκανούς καλογέρους, εντάφίους γειτόνους του, μεταφέρθηκε στην αρχαιότερη από τις εκκλησιές τού Παρισιού, τη St Germain des Prés.—Εκεί βρίσκεται ως σήμερα ο τάφος τού Ντεκάρτ.

Υπάρχει όμως κι άλλη συνέχεια. Στα 1821, ο μεγάλος Σουηδός φυσιοδίφης Berzelius διάβασε σε μιαν εφημερίδα τής Στοκχόλμης ότι, στον πλει-

στηριασμό τών επίπλων κάποιου κ. Σπάρμαν, είχε πουληθεί για 37 φράγκα το κρανίο τού Ντεκάρτ. Θυμήθηκε πως είχε ήδη ακούσει στο Παρίσι ότι, στον τελευταίο ενταφιασμό τών οστών του, έλειπε, εκτός από άλλα οστά, και το κρανίο. Φρόντισε λοιπόν κι έπεισε τον τελευταίο αγοραστή να του εκχωρήσει το κρανίο, και το έστειλε στον διάσημο Cuvier, ισόβιο Γραμματέα τής Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών. Ο Κυβέρος ζήτησε πληροφορίες από τον Αλέξανδρο Lenoir, ιδρυτή και διευθυντή τού Μουσείου Γαλλικών Μνημείων, ο οποίος, ύστερα από αυτοψία, επιβεβαίωσε πως το κρανίο δεν υπήρχε στον τάφο τού Ντεκάρτ. «Το μόνο κάπως μεγάλο κόκκαλο που βρέθηκε, — πρόσθετε στο γράμμα του ο κ. Διευθυντής τού Μουσείου κλπ. — ένα πλατύ κόκκαλο, που μπορούσε να προέρχεται από το κρανίο, το πήρα και το έδωσα να μου φτιάσουν δαχτυλίδια, πολύ λίγα, που τα πρόσφερα σε φίλους τής καλής φιλοσοφίας. Και το αναφέρω για να δείξω πόσο μικρό είταν το κομμάτι».

Ύστερα από τις πληροφορίες αυτές, ο Cuvier εξέτασε το κρανίο που είχε λάβει από τον Μπερζέλιους, το παράβαλε με τις προσωπογραφίες τού Ντεκάρτ κι αναγνώρισε πως το κρανίο πρέπει να είταν του φιλοσόφου μας.

Τί είχε συμβεί; Καθώς το αναφέραμε ήδη, μερικοί Σουηδοί — μεταξύ τών οποίων κι η Χρηστίνα, που το έμαθε όμως εκ των υστέρων — είχαν δυσφορήσει για τη μεταφορά τών οστών τού Ντεκάρτ στη Γαλλία. Ένας απ' αυτούς είταν κι ο αξιωματικός τής φρουράς, που επιφορτίστηκε να επιβλέψει την ανακομιδή τών οστών. Αυτός κατόρθωσε ν' αφαιρέσει το κρανίο. Το φύλαξε σπίτι του όσο ζούσε. Σαν πέθανε, βρήκαν, λέγεται, μαζί με το κρανίο ένα χαρτί όπου εξηγούσε την ενέργειά του, λέγοντας μεταξύ άλλων : «Θα είταν σοβαρή προσβολή στους θεούς προστάτες τής Σουηδίας, αν δίναμε το τιμιότερο κομμάτι τού μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου... («τόσο πολύτιμο θησαυρό» λέει παρακάτω) στην αχάριστη πατρίδα του...». Ο πολύτιμος θησαυρός ξεπουλήθηκε από τους πιστωτές τού αξιωματικού, που λεγόταν Πλάνστρομ, κι είχε φροντίσει να χαράξει τ' όνομά του πάνω στο κρανίο, με μια σύντομη επιγραφή, που μαρτυρεί την προέλευσή του. Το παράδειγμά του το μιμήθηκαν κι οι διαδοχικοί κάτοχοι του κρανίου — ένας μάλιστα έβαλε και χάραξαν επάνω κι ένα εγκωμιαστικό λατινικό τετράστιχο.—Planstrom... Stjernman... Olaus Celsius (αυτός είταν επίσκοπος)... Hoegerflyecht... Arekenholtz (αυτός είταν συγγραφέας)... Ahgren... Sparrman... Arugren... Από τον τελευταίο αυτόν το αγόρασε ο Μπερζέλιους, που το έστειλε στη Γαλλική Ακαδημία τών Επιστημών.

Το κρανίο βρίσκεται ακόμα σήμερα στο Μουσείο τών Φυσικών Επιστημών στο Παρίσι. Όταν σε λίγο τιμηθεί ο κόσμος τα τριακόσια χρόνια τού θανάτου τού μεγάλου φιλοσόφου, θα καταλάβουν πιστεύουμε τη θέση

που τους ανήκουν, όσο σε λίγους, μέσα στο Γαλλικό Πάνθεο, τα τελευταία λείψανα — όσα άφισαν αλεηλάτητα οι ασυγκράτητοι θαυμαστές του — του René Descartes, πιστού υπηκόου τού Βασιλιά τής Γαλλίας, ταπεινού τέκνου τής Καθολικής Εκκλησίας, αλλά συνάμα κι ατρόμητου, αληθινού δημιουργικού επαναστάτη μέσα στον κόσμο τού πνεύματος.

II. ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΝΤΕΚΑΡΤ

Ο Ντεκάρτ ήταν απαλλαγμένος από βιοτικές φροντίδες κι ενδιαφερόταν ζωηρότατα για την καλλιέργεια του νου του. Είταν συνεπώς φυσικό πως από πολύ νωρίς άρχισε να κρατεί σημειώσεις, έστω και πρόχειρες, ή να καταγράφει τις σκέψεις του για σχέδια μελλοντικών έργων.

Ένα από τα χαρακτηριστικά τής μεγαλοφυΐας του ήταν ακριβώς πως οι βασικές ιδέες που θεμέλιωσαν το φιλοσοφικό του σύστημα άστραψαν άξαφνα στον νου του όταν ήταν ακόμα νεότατος. Το «άστραψαν» δεν είναι ποιητική εικόνα. Εκδηλώση απότομη όσο κι εκθαμβωτική τής πνευματικής επεξεργασίας που είχε σίγουρα προϋπάρξει, είναι αυτή η νύχτα τής 10 Νοεμβρίου 1619, όταν ο ίδιος ο Ντεκάρτ — είχαν τότε εικοσιτριών ετών — έμεινε τόσο κατάπληκτος από την αναλαμπή τών ιδεών που τον φώτισαν, ώστε να πιστέψει σε υπερφυσική παρέμβαση.

Αν θέλαμε να διαγράψουμε με συντομία, που δεν μπορεί να σεβαστεί όλες τις λεπτομέρειες, την τροχιά τού δημιουργικού έργου τού Ντεκάρτ, θα μπορούσαμε να πούμε πως, ύστερα από μια περίοδο γοργής κυοφορίας, το μαθηματικό του δαιμόνιο γέννησε μερικές βασικές ιδέες, σχετικές με τις μαθηματικές επιστήμες. Κάτω απο τις ποικιλομορφίες τής Αριθμητικής, της Γεωμετρίας, της Αστρονομίας και της Μουσικής, στις οποίες είχαν προστεθεί η Μηχανική κι η Οπτική, ο Ντεκάρτ διέκρινε την ενότητά τους : Αυτές οι μαθηματικές επιστήμες ασχολούνται όλες με τις σχέσεις — τους λόγους — ποσοτήτων κι αναλογιών, και μπορούν συνεπώς να θεμελιώσουν μια γενικότερη επιστήμη — τα «καθολικά μαθηματικά» — που θ' ασχολείται μόνο μ' αυτές τις σχέσεις, ανεξάρτητα από κάθε ειδικό αντικείμενο.

Κατόπι, το φιλοσοφικό δαιμόνιο του Ντεκάρτ τού γέννησε την ιδέα να εφαρμόσει τη μαθηματική μεθοδολογία σε όλους τούς τομείς τής πνευματικής έρευνας. Αυτή ήταν η βασική ιδέα τού καρτεσιανού ορθολογισμού. Έτσι, έχοντας από πολύ νωρίς κατακτήσει τις βάσεις τής Αλήθειας του, ο Ντεκάρτ είχε σε όλη την υπόλοιπη ζωή του τον καιρό για να τις επεξεργαστεί και να τις προπαγανδίσει, αρχικά σε στενό κύκλο εμπίστων του, κατόπι στο μεγάλο κοινό. Παράλληλα μ' αυτή του την απασχόληση, ο Ντεκάρτ δεν έπαψε να δουλεύει για ν' αξιοποιήσει πρακτικά, σε ποικιλότατους τομείς ερευνών, την αλάθευτη, καθώς πίστευε, χρησιμότητα της μεθόδου του.

Ένα είταν το βασικό ενδιαφέρον του : η σπουδή τής Φυσικής. Απ' αυτήν πρόσμενε τη θετική εξυπηρέτηση των ανθρώπων, τον περιορισμό τής δυστυχίας τους, που οφείλεται για πολύ στο ότι αναγκάζονται να μοχθούν υπερβολικά, ν' αρρωσταίνουν, να γερνούν και να πεθαίνουν πρόωρα. Χωρίς να το έχει πει ρητά, ο Ντεκάρτ δείχνει με τη στάση του πως, δίχως ν' αμφισβητεί την αθανασία τής ψυχής, απεναντίας μάλιστα, φροντίζει και για την ευτυχία τού ανθρώπου σε τούτη εδώ τη ζωή πολύ περισσότερο απ' όσο το έκαναν γενικά στον καιρό του.

Ένας μονάχα κλάδος άργησε να τον απασχολήσει. Της Ηθικής. Για πολύ καιρό, απορροφημένος από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, ο Ντεκάρτ βολεύτηκε με μια «προσωρινή Ηθική», που είναι ένα μέτριο ανακάτωμα στωϊκότητας κι οπορτουνισμού: «Να υπακούω στους νόμους και τα έθιμα της πατρίδας μου . . . να μείνω πιστός στη θρησκεία, στην οποία ο Θεός μου έκανε τη χάρη ν' ανατραφώ από παιδί . . .» — «Ν' αλλάζω τις επιθυμίες μου μάλλον, παρά την τάξη τού κόσμου . . .» (Βλ. σελ. 23).

Τί σημαίνουν αυτά; Απλώς, ότι ο Ντεκάρτ, έχοντας σκοπό ν' ανοίξει πολεμικό μέτωπο στα σύνορα της φιλοσοφίας και της επιστήμης, ήθελε να προφυλάξει τα πλευρά του. Ο ορθολογισμός του τον έκανε να καταλάβει από νωρίς πως, αν ήθελε να εκπληρώσει τη μεγάλη αποστολή του, δεν έπρεπε για τίποτα στον κόσμο να δώσει αφορμή επεισοδίων σε άλλους τομείς. Έτσι, ούτε η Η θ ι κ ή τον απασχόλησε στην αρχή, ούτε κι η Π ο λ ι τ ι κ ή τον χασομέρησε ποτέ διόλου.

Η Ηθική είταν εξάλλου γι' αυτόν τομέας, όπου έπρεπε να φτάσει κανείς τελευταία. Ο Ντεκάρτ δεν πρόφτασε ν' ασχοληθεί μ' αυτή συστηματικά. Το τελευταίο του έργο, «*Τα Πάθη τής Ψυχής*», είναι περισσότερο μελέτη φυσιολογίας και ψυχολογίας, και μόνο επιβοηθητικά περιλαμβάνει κι ηθικές παρατηρήσεις. Της καθαυτού Ηθικής του τις γενικές γραμμές τις βρίσκουμε στην αλληλογραφία του με την Πριγκήπισσα Ελισάβετ, που τον κέντρισε για ν' ασχοληθεί με το θέμα.

Οι γενικές αυτές απόψεις είταν απαραίτητες για να κατανοηθεί η μορφή κι ο χαρακτήρας τών έργων τού Ντεκάρτ.

Ι. Πρώτα, πρέπει ν' αναφέρουμε και να παραμερίσουμε μερικά δευτερεύοντα έργα. Των περισσότερων, ή μόνο οι τίτλοι μάς είναι γνωστοί ή σώθηκαν ελάχιστα αποσπάσματα, κι έχουν σημασία κυρίως ιστορική.

Το πρώτο που σώζεται είναι η «*Επιτομή Μουσικής*» — «*Compendium Musicae*» — που χάρισε την 31 Δεκεμβρίου 1618 στον Μπέεκμαν.

Κατόπι έρχονται κάτι χειρόγραφα της πρώτης εποχής, 1619 - 1620 : Experimenta, Parnassus και Olympica. Το τρίτο είναι ενδιαφέρον, γιατί εκεί μέσα περιγράφει το περιστατικό τής νύχτας τής 10 - 11 Νοεμβρίου 1619.

Άγνωστη απόμεινε η μικρή πραγματεία μεταφυσικής, που ο Ντεκάρτ έγραφε στα 1629, στην αρχή τής οριστικής του διαμονής στην Ολλανδία. Πάντως, οι ιδέες του για τα μεταφυσικά προβλήματα δεν άλλαξαν, και μας είναι γνωστές από τους «Μεταφυσικούς Στοχασμούς» του.

II. Έρχονται κατόπι μερικά έργα του, που ο Ντεκάρτ τα άρχισε με σκοπό να τα δημοσιέψει, αλλά που, είτε έμειναν ατελείωτα, είτε προτίμησε να τ' αφήσει αδημοσίευτα, και δημοσιεύτηκαν μόνο μετά τον θάνατό του. Μερικά απ' αυτά είναι πολύ σημαντικά. Τέτοια έχουμε τα ακόλουθα :

α) «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» — Regulae ad Directionem Ingenii». Αποτελεί μια πρώτη και διεξοδικότερη πραγματεία μεθοδολογική, που έμεινε ατέλειωτη. Γραμμένη λατινικά γύρω στα 1628, μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε μονάχα στα 1701. Από τους τριανταδυό κανόνες που επρόκειτο να περιλάβει, υπάρχουν μόνο εικοσιένας. Κι απ' αυτούς οι τρεις τελευταίοι έχουν δοθεί δίχως επεξηγήσεις. Πάντως, έστω κι ασυμπλήρωτη, η πραγματεία αυτή — καμιά ογδονταριά σελίδες — είναι από τα καλύτερα κείμενα του Ντεκάρτ. Αρκετά σημεία τού «Λόγου περί της Μεθόδου», που γράφτηκε οκτώ περίπου χρόνια αργότερα, διευκρινίζονται καλύτερα αν ανατρέξει κανείς σε τούτο το έργο.

β) Ακόμα σημαντικότερο είναι το μεγάλο του έργο, που ο Ντεκάρτ το άφισε αδημοσίευτο. Πρόκειται για μια πραγματεία, γραμμένη γαλλικά στα 1629 - 1633, που περιείχε ολόκληρη τη φυσική του κι επιγραφόταν «Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός», με ένα δεύτερο μέρος «Ο Άνθρωπος». Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. σημ. 110, και 119 και 145, στο τέλος τού βιβλίου. Εξάλλου, το Πέμπτο Μέρος τού «Λόγου» συνοψίζει μέρος τής αδημοσίευτης αυτής πραγματείας.

γ) Ασυμπλήρωτη επίσης κι αδημοσίευτη έμεινε μια γαλλική μελέτη τού Ντεκάρτ για τον «Σχηματισμό τού Εμβρύου» — De la formation du foetus — αρχισμένη κατά το 1648, που δημοσιεύτηκε στα 1664.

δ) Επίσης, ένας μισοτελειωμένος γαλλικός διάλογος, με τον τίτλο «Η αναζήτηση της Αλήθειας με τα Φυσικά Φώτα» — La Recherche de la Vérité par les Lumières Naturelles — που δημοσιεύτηκε στα 1701.

III. Κατόπι, υπάρχει η αλληλογραφία τού Ντεκάρτ με διάφορες προσωπικότητες, τον Beeckman, τον Balzac, τον Mersenne, την Πριγκήπισσα

Ελισάβετ, τον Chanut, τον C. Huygens κ.λ.π. Παρουσιάζει συχνά εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί τα γράμματά του αποτελούσαν κάποτε αληθινές πραγματείες πάνω σε διάφορα επιστημονικά ή φιλοσοφικά θέματα. Τρεις τόμοι αλληλογραφίας τού Ντεκάρτ δημοσιεύτηκαν σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατό του, από τον φίλο και μεταθανάτιο θεματοφύλακα των χαρτιών του, τον Clerselier, στον οποίο κι οφείλεται η δημοσίεψή των περισσότερων από τα κατάλοιπα του φιλοσόφου. Αλλά και μεταγενέστερα, και μάλιστα αρκετά πρόσφατα, έχουν βρεθεί και δημοσιευτεί σπουδαία τμήματα αλληλογραφίας. Έτσι, μεγάλο μέρος τής αλληλογραφίας με την Πριγκίπισσα Ελισάβετ δημοσιεύτηκε στα 1878. Το αρχείο τού φίλου του Μπέεκμαν βρέθηκε στα 1905. Η αλληλογραφία τού Ντεκάρτ με τον Ολλανδό φίλο και προστάτη του C. Huygens δημοσιεύτηκε από τον I. Roth στην Αγγλία μόλις στα 1926.

IV. Αλλά κι αν δεν είχαν σωθεί τα έργα που σημειώσαμε — εκτός από την αλληλογραφία, που είναι ανεκτίμητη — η ζημιά δεν θα ήταν ανεπανόρθωτη. Και τούτο γιατί ο Ντεκάρτ δεν έδινε μια μονάχα γραπτή διατύπωση για κάθε κεφάλαιο ιδεών του. Δεν έπαυε στην πραγματικότητα να εκθέτει, και να επεξηγεί τις γνώμες του, αντικρούοντας αντιρρήσεις. Έτσι, όσα έργα του δημοσιεύτηκαν με δική του πρωτοβουλία ολοκληρώνουν ικανοποιητικά τον κύκλο τού φιλοσοφικού του συστήματος.

1) Πρώτο έργο, δημοσιευμένο από τον Ντεκάρτ στα 1637, δηλαδή δεκαοχτώ περίπου χρόνια αφού άρχισε να επεξεργάζεται τις βασικές του αρχές, είναι κείνο όπου εκθέτει τη Μέθοδό του και δίνει δοκίμια τών αποτελεσμάτων τής εφαρμογής της : ο «*Λόγος περί της Μεθόδου*» και τρεις πραγματείες, που δημοσιεύτηκαν μαζί, η «*Διοπτρική*», τα «*Μετέωρα*» κι η «*Γεωμετρία*». Σπουδαιότερη είναι φυσικά η τρίτη, όπου εκθέτει τις βάσεις τής Αναλυτικής Γεωμετρίας. Όπως είναι γνωστό, το έργο γράφηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε ανώνυμο στη Leyde — Λάυντε — της Ολλανδίας. Όλοι όμως το ήξεραν πως είταν του Ντεκάρτ. (Βλ. Ανάλυση Λόγου).

2) Τέσσερα χρόνια αργότερα, στα 1641, δημοσιεύτηκαν λατινικά οι «*Μεταφυσικοί Στοχασμοί*», με τον τίτλο «*Meditationes de Prima Philosophia*», του οποίου ο υπότιτλος τροποποιήθηκε στη δεύτερη έκδοση με τρόπο χαρακτηριστικό. Αντί να λέει, όπως έλεγε αρχικά, ότι το βιβλίο «αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού και την αθανασία τής ψυχής», η δεύτερη έκδοση λέει πως «αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού και την πραγματική διάκριση της ψυχής από το σώμα». Και κάτι επίσης σπουδαίο : λείπει από τη δεύτερη έκδοση η βεβαίωση πως το βιβλίο εκδίδεται με την έγκριση της Σορβόνης. Πάντως, στο έργο αυτό, ο Ντεκάρτ εκθέτει τις αντιλήψεις του για την ύπαρξη του Θεού,

για τη φύση τού ανθρώπινου πνεύματος, για την ύλη, για την ύπαρξη των υλικών πραγμάτων, για τη διάκριση της ψυχής και του σώματος, κ.λ.π. Το καθαυτό έργο, που χωρίζεται σε έξη Στοχασμούς, δεν είναι μακρύ, ογδόντα περίπου σελίδες κι αυτό. Αλλά συνοδεύεται απο τις αντιρρήσεις που παρουσίασαν διάφοροι καθολικοί θεολόγοι — αλλά κι ένας-δυό φιλόσοφοι, όπως ο Άγγλος Hobbes κι ο Γάλλος Gassendi — και τις διεξοδικότατες απαντήσεις τού Ντεκάρτ. Όλα αυτά μαζί πενταπλασιάζουν τον όγκο τού βιβλίου, στο οποίο ο Ντεκάρτ παρασύρθηκε να διαθέσει πολύ περισσότερο καιρό απ' όσο νόμιζε, καθυστερώντας έτσι σημαντικά την έκδοση του τρίτου έργου του, που είναι :

3) Οι *«Αρχές τής Φιλοσοφίας»*, Principia Philosophiae, που δημοσιεύτηκαν λατινικά στα 1644, και δίνουν τη σύνοψη της Φυσικής τού Ντεκάρτ. Στη γαλλική μετάφραση, που βγήκε στα 1647, κι είναι αφιερωμένη στην Πριγκίπισσα Ελισάβετ, προτάσσεται, σε μορφή επιστολής προς τον μεταφραστή τού έργου, — είταν ο Αββάς Picot — ένας πρόλογος πολύ σημαντικός για τη φιλοσοφία τού Ντεκάρτ. Προς το τέλος του βρίσκεται η περίφημη φράση τού συγγραφέα, όπου παρομοιάζει όλη τη Φιλοσοφία με δέντρο, που έχει για ρίζες του τη Μεταφυσική, για κορμό τη Φυσική, και για κλαδιά όλες τις άλλες επιστήμες, που ανάγονται σε τρεις κύριες : την Ιατρική, (εννοούσε και τη φυσιολογία), τη Μηχανική και την Ηθική : την τελειότατη Ηθική, που προϋποθέτοντας την ακέρια γνώση όλων τών άλλων επιστημών, αποτελεί την ανώτατη βαθμίδα τής σοφίας.

Ο Ντεκάρτ έδωσε στις *«Αρχές τής Φιλοσοφίας»* του τη μορφή διδακτικού βιβλίου. Το έχει διαιρέσει σε τέσσερα μέρη : 1) Αρχές τής ανθρώπινης γνώσης, αυτό που θα λεγαμε Γνωσιοθεωρία.—2) Αρχές τών υλικών πραγμάτων.—3) Ο ορατός κόσμος, και 4) Η Γη.—Το κάθε μέρος είναι διαιρεμένο σε μεγάλο αριθμό παραγράφων, με πλαγιότιτλους κι επεξηγήσεις.

Παρά τον όγκο του — το βιβλίο είχε γύρω στις πεντακόσιες σελίδες — το έργο δεν είναι ολοκληρωμένο. Κατά το αρχικό σχέδιο, έπρεπε να έχει δυό ακόμη μέρη: 5) Τα Φυτά και τα Ζώα, και 6) Ο Άνθρωπος. Ο Ντεκάρτ έκρινε πως δεν είχε ακόμα συγκεντρωμένο αρκετό υλικό πειραματικών παρατηρήσεων για να τα συντάξει.

Αυτή η έλλειψη αφήνει κάποιον κενό στο σύνολο της Φυσικής τού Ντεκάρτ, κι έτσι το πέρασμα από τις *«Αρχές τής Φιλοσοφίας»* στο τελευταίο έργο του δεν δείχνει απόλυτη συνέχεια. Το έργο αυτό είναι :

4) *«Τα Πάθη τής Ψυχής»*, που δημοσιεύτηκε γαλλικά τον Νοέμβρη τού 1649, λίγο πριν τον θάνατο του φιλοσόφου, όταν ο ίδιος βρισκόταν στη Σουη-

δία. Το βιβλίο δεν είναι — καθώς ο τίτλος του θα άφινε να υποθέσει κανείς σήμερα — κυρίως βιβλίο ψυχολογίας. Αρχίζει με μια προσπάθεια ερμηνείας τού τρόπου, με τον οποίο η άϋλη ψυχή ενώνεται με το υλικό σώμα. Εκθέτει πως τα πάθη είναι ψυχικές καταστάσεις, που έχουν όμως πάντα για αφετηρία τους τις λειτουργίες τού σώματος. Κατόπι, κάνει την απαρίθμηση των έξι πρωταρχικών παθών, που είναι : ο θαυμασμός, η αγάπη, το μίσος, ο πόθος, η χαρά κι η λύπη. Συνεχίζει με την άποψη πως η γενναιοψυχία αποτελεί το αντιφάρμακο όλων τών παρεκτροπών και των υπερβολών που προκαλούν όλα τ' άλλα πάθη. Και καταλήγει με την άποψη πως όλα τα πάθη είναι κατά βάθος καλά, φτάνει να μην πέφτουν σε υπερβολές, και το αντικείμενό τους να είναι καλά διαλεγμένο.

III. Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ «ΛΟΓΟΥ»

Σαν όλους τούς μορφωμένους ανθρώπους τού καιρού του, ο Ντεκάρτ είχε διδαχτεί τα λατινικά, όχι σαν αρχαία νεκρή γλώσσα, παρά σαν γλώσσα ζωντανή, που θα είχε και να τη γράφει και να τη μιλεί στην ανάγκη. Στη γλώσσα αυτή είταν γενικά καθιερωμένο να διατυπώνουν τις σκέψεις τους οι επιστήμονες κι οι σοφοί τής εποχής. Είχε το προσόν να είναι διεθνής.

Ωστόσο, ο Ντεκάρτ δημοσίεψε το πρώτο του βιβλίο στη «λαϊκή γλώσσα», καθώς λέει, δηλαδή στα γαλλικά. Κι εξήγησε πως το έκανε γιατί επιθυμούσε να ενδιαφερθούν για το κήρυγμά του, όχι μονάχα οι γραμματοχαλασμένοι τού καιρού του, δηλαδή «εκείνοι που δεν πιστεύουν παρά στα αρχαία βιβλία», αλλά όσο το δυνατόν περισσότεροι γ ν ω σ τ ι κ ο ί άνθρωποι. Είταν φυσικό να φερθεί έτσι, μια που οι πρώτοι είταν εκείνοι ακριβώς που ο Ντεκάρτ προσπαθούσε να εκτοπίσει από θέσεις, που τις κατείχαν ενώ δεν έπρεπε. Οι περισσότεροι μορφωμένοι τής εποχής βρίσκονταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο της Εκκλησίας, κι είταν φυσικό πως δεν είχαν διάθεση ν' ακούσουν πρόθυμα ένα κήρυγμα που απόβλεπε στο ν' αποσπάσει τον ανθρώπινο νου από την κηδεμονία τής Εκκλησίας και να «εκλαϊκέψει» τη φιλοσοφική κι επιστημονική έρευνα.

Βέβαια, ο Ντεκάρτ δεν είταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε λαϊκή γλώσσα στο επιστημονικό πεδίο, μα είταν ο πρώτος που έγραψε στη λαϊκή γλώσσα έργο τόσο μεγάλης σημασίας.

Είταν επίσης φυσικό να συμβεί και με τον Ντεκάρτ πεζογράφο, ό,τι και με τον Ντεκάρτ στοχαστή κι επιστήμονα. Όπως, στον πόλεμό του κατά της Σχολαστικής φιλοσοφίας ο Ντεκάρτ μένει ως ένα βαθμό επηρεασμένος από τη Σχολαστική εκπαίδεψη που έλαβε στο Κολλέγιο, έτσι και στη γλώσσα του ο Ντεκάρτ, γράφοντας γαλλικά, είναι μοιραία επηρεασμένος από τα λατινικά με τα οποία μορφώθηκε.

Εξάλλου, ο Ντεκάρτ δεν χασομερά για να κάνει τον «ατυλίστα». Φροντίζει να διατυπώσει τις σκέψεις του ακριβώς όπως του έρχονται. Κι αν το γράψιμό του έχει σχεδόν πάντα θαυμαστή σαφήνεια και νύδρο, αυτό συμβαίνει γιατί τέτοια είταν η σκέψη του. Είταν όμως φυσικό να παρασύρεται το γράψιμο του φιλοσόφου από την ορμητική ροή τών στοχασμών του κι από τη λατινική του παιδεία. Και τότε έχουμε φράσεις μακριές, που διακλαδίζονται σε παρεμ-

πίπτουσες. Δεν πρόκειται όμως διόλου για θεληματική προσπάθεια του Ντεκάρτ να δώσει στον λόγο του ρητορική ευρύτητα.

Σ' αυτά τα σημεία τού «Λόγου» συνάντησε η μετάφρασή μας τις περισσότερες δυσκολίες. Ο μεταφραστής, έχοντας προπάντων υπόψη του τη σαφήνεια και την ευκρίνεια, δεν δίστασε να τεμαχίσει την πρωτότυπη φράση, και να ξαναφέρει κάποτε τη μπλεγμένη διατύπωση σε πιο ευθύγραμμο ειρμό.

IV. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ «ΛΟΓΟΥ»

Ο Ντεκάρτ ήταν ήδη σαράντα ενός ετών όταν, στα 1637, πρωτοδημοσιεύτηκε ανώνυμα στη *Leyde* τής Ολλανδίας ο χοντρός τόμος — πεντακόσιες περίπου σελίδες — του οποίου ο «Λόγος περί της Μεθόδου» αποτελούσε τον σχετικά σύντομο — 78 σελίδες — πρόλογο.

Η ηλικία αυτή ίσως να μη φανεί μεγάλη σε πρώτη όψη. Αλλά πρέπει να σκεφτούμε πως από δεκαοχτώ περίπου χρόνια ο Ντεκάρτ ήταν ήδη κάτοχος των βασικών ιδεών που αποτελούσαν το κλειδί τής Μεθόδου του. Πως απο δέκα ήδη χρόνια είχε υποσχεθεί στον Balzac να γράφει την «ιστορία τού πνεύματός του», δηλαδή την πνευματική του αυτοβιογραφία. Αυτό ακριβώς που δίνει στον «Λόγο» του. Δέκα χρόνια είχαν επίσης περάσει από τον οι φίλοι τού Ντεκάρτ είχαν μάθει πως είχε τραβηχτεί στην Ολλανδία για ν' ασχοληθεί χωρίς χασομέρια με το έργο που σχεδίαζε να γράψει.

Το Έκτο Μέρος τού «Λόγου» εξηγεί πολύ καθαρά και με ειλικρίνεια, πρώτα ποιά συνέχεια γεγονότων τον εμπόδισε ως τότε να δημοσιέψει έργα του κατόπι, τους δισταγμούς που εξακολοθούσαν να τον βασανίζουν σχετικά, και τέλος τη μέση λύση που αποτέλεσε γι' αυτόν η δημοσίευση των τριών δοκιμιών: «Διοπτρική» — «Μετέωρα» — «Γεωμετρία» — που ήταν τα θετικά δείγματα των αποτελεσμάτων που μπορούσε να δώσει η εφαρμογή τής Μεθόδου του.

Τον Πρόλογο αυτόν, ο Ντεκάρτ, που ήταν αρκετά αναβλητικός, τον έγραψε μάλλον βιαστικά, όταν τα τρία δοκίμια ήταν ήδη περίπου τυπωμένα. Είταν η μοίρα τού έργου ν' αποκτήσει ο Πρόλογος αυτός ζωή ανεξάρτητη και να μείνει οριστικό κτήμα τής Ανθρωπότητας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 1 — 15)

Διάφορες απόψεις για τις επιστήμες

Η ορθοφροσύνη είναι ίσα μοιρασμένη σε όλους, άλλοι όμως τη χρησιμοποιούν καλά κι άλλοι άσχημα (§ 1). Ο Ντεκάρτ, χωρίς να έχει εξαιρετική ιδέα για το πνεύμα του (§ 2), πιστεύει πως βρήκε μια μέθοδο ικανή ν' αυξήσει τη μάθησή του και να υψώσει το πνεύμα του ως το ανώτατο σημείο, όπου η συντομία τής ζωής του μπορεί να του επιτρέψει να φτάσει (§ 3). Σκοπεύει να εκθέσει αυτή τη μέθοδο (§ 4), δίχως όμως να έχει την αξίωση να την επιβάλει στους άλλους (§ 5).

Ο Ντεκάρτ εξιστορεί τις σπουδές του στο Κολλέγιο της La Flèche, όπου «διάβασε όλα τα βιβλία» (§ 6) και σπούδασε — με λαμπρούς δασκάλους και σημαντική ωφέλεια — τα αρχαία γράμματα, τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά. Εξιστορεί τα προσόντα των διάφορων μαθημάτων που παρακολούθησε, αλλά έφτασε στο συμπέρασμα πως Επιστήμη, όπως εκείνος τη φανταζόταν, δεν υπήρχε (§§ 6 - 13). Παράτησε λοιπόν τη σπουδή των γραμμάτων κι άρχισε ν' αναζητεί την αλήθεια στο «μεγάλο βιβλίο τού Κόσμου», ταξιδεύοντας (§ 14). Διαπίστωσε όμως πως και στα ήθη των ανθρώπων δεν υπάρχουν λιγότερες αντιθέσεις απ' όσες χωρίζουν τις γνώμες των φιλοσόφων. Τότε το πήρε πια απόφαση να μην αναζητήσει την αλήθεια πουθενά αλλού παρά μέσα του — μέσα στη σκέψη του (§ 15).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ (§ 16 — 28)

Οι κύριοι κανόνες τής Μεθόδου

Ένα χειμώνα, ο Ντεκάρτ, απομονωμένος σ' ένα χωριό στη Γερμανία, κι απορροφημένος από τους στοχασμούς του, σκέφτηκε πρώτα πως, όπου κι αν κοιτάξει κανείς, βλέπει πως μόνα τα έργα που έγιναν από ένα μόνο άνθρωπο — είτε πόλεις, είτε νομοθεσίες, είτε κι επιστήμες — μπορούν να ικανοποιήσουν απόλυτα το πνεύμα (§ 16). Έπρεπε λοιπόν να παρατήρει κι αυτός όλα όσα τού είχαν διδάξει ως τότε, και που, καθώς είχαν γίνει από πολλούς, είχαν συχνά αντιφατικά ή παράταιρα, για να τ' αντικαταστήσει όλα με τις αλήθειες που θα τις παραδεχόταν μονάχο το δικό του λογικό (§ 17).

Αλλά, βέβαια, τονίζει ο Ντεκάρτ, δεν σκοπεύει να ρυθμίσει ούτε τις διδασκαλίες των σχολών, ούτε προπάντων να θίξει την κοινωνική τάξη — αυτό θα ήταν τρέλλα : Άλλοι είναι αρμόδιοι να το κάνουν αυτό χωρίς κίνδυνο ανεπανόρθωσης ζημίας. Ο Ντεκάρτ σκοπεύει να μεταρρυθμίσει αποκλειστικά τον εαυτό του, τη σκέψη του, και θα διηγηθεί με τί τρόπο μπόρεσε να το πραγματοποιήσει μόνος του. Αλλά, προσθέτει πως είναι λίγοι όσοι θα μπορέσουν να τον μιμηθούν (§§ 18 - 20).

Ο Ντεκάρτ θεωρεί πως, απ' όσα διδάχτηκε, μονάχα η Λογική, η Γεωμετρική ανάλυση κι η Άλγεβρα θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες. Αλλά ο τρόπος με τον οποίο τις έχουν συγκροτήσει, τις έχει αχρηστέψει. Χρειάστηκε λοιπόν ν' αναζητήσει μια δική του μέθοδο, που να έχει τα πλεονεκτήματα, όχι όμως και τα ελαττώματα των τριών αυτών κλάδων. Κι επειδή οι καλύτερες νομοθεσίες είναι οι πιο σύντομες, ο Ντεκάρτ τη διατυπώνει στους ακόλουθους τέσσερις κύριους κανόνες (§ 21) :

1. Να μη δέχεται τίποτα για αληθινό, ενόσο δεν είναι απολύτως βέβαιος, ν' αποφύγει προσεχτικά κάθε βιασύνη και προκατάληψη, και να παρα-

δέχεται μονάχα ό,τι παρουσιάζεται στο μυαλό του τόσο καθαρά και διακριτά, ώστε να μην έχει κανένα λόγο ν' αμφιβάλλει γι' αυτό (§ 22).

2. Να διαιρεί το κάθε πρόβλημα σε όσα τμήματα είναι ανάγκη για να λυθεί καλύτερα (§ 23).

3. Να διευθύνει τις σκέψεις του με τάξη, αρχίζοντας από τα απλούστερα και ανεβαίνοντας προς τα συνθετότερα. Να υποθέτει πως υπάρχει πάντα μια τάξη ανάμεσα και σε κείνα ακόμα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο (§ 24).

4. Να κάνει πάντα απαριθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, ώστε να είναι βέβαιος πως δεν παραλείπει τίποτα (§ 25).

Ο Ντεκάρτ χρησιμοποίησε τους κανόνες αυτούς, αρχίζοντας από τα μαθηματικά, που είναι το απλούστερο απ' όλα τα θέματα. Παρατήρησε την ενότητα που υπάρχει ανάμεσα στις διάφορες μαθηματικές επιστήμες, γιατί όλες τους εξετάζουν τις σχέσεις και τους λόγους που διέπουν τα αντικείμενά τους. Αποφάσισε λοιπόν ν' ασχοληθεί μονάχα μ' αυτές τις σχέσεις ή τους λόγους γενικά. Κι ύστερα, καινοτομώντας, σκέφτηκε να εφαρμόσει στη Γεωμετρία τον αλγεβρικό λογισμό, αντικαθιστώντας τα σχήματα με αλγεβρικούς τύπους. Έτσι, ιδρύοντας την Αναλυτική Γεωμετρία, κατόρθωσε να λύσει προβλήματα που τα είχαν ως τότε θεωρήσει άλυτα (§§ 26 - 27). Τότε, του ήλθε η σκέψη να εφαρμόσει την ίδια μέθοδο και στη φιλοσοφία και τις άλλες επιστήμες. Θεωρώντας όμως πως είχαν ακόμα πολύ νέος για να το καταφέρει, ανάβαλε για αργότερα την εκτέλεση αυτού του σχεδίου (§ 28).

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 29 — 35)

Οι κανόνες τής προσωρινής Ηθικής

Η ηθική έρχεται τελευταία στη σειρά των επιστημών, αλλά η ζωή πιέζει τον φιλόσοφο να ενεργήσει, πριν ακόμα γίνει κάτοχος της οριστικής του Ηθικής. Για να βγει από τη δυσκολία, ο Ντεκάρτ θα υιοθετήσει προσωρινά μερικούς πρακτικούς κανόνες, περιμένοντας να γνωρίσει τους καλύτερους της οριστικής ηθικής (§ 29). Οι κανόνες αυτοί είναι :

1ος. Να υπακούει στους νόμους και τα ήθη τής πατρίδας του, διατηρώντας και τη θρησκεία που έχει από παιδί, κι ακολουθώντας σε όλα τις μετριοπαθέστερες γνώμες των πιο συνετών από τους ανθρώπους, με τους οποίους είναι υποχρεωμένος να ζήσει (§ 30).

2ος. Να είναι όσο το δυνατόν πιο σταθερός στις ενέργειές του, και — μια κι αποφάσισε να τις υιοθετήσει — ν' ακολουθεί και τις πιο αμφίβολες γνώμες με την ίδια επιμονή ωσάν να είχαν βεβαιότατες (§ 31).

3ος. Να προσπαθεί πάντα να νικά τον εαυτό του μάλλον παρά την Τύχη, και ν' αλλάζει τις επιθυμίες του μάλλον παρά την τάξη του κόσμου (§ 32).

Αφού εξέτασε όλες τις ασχολίες, στις οποίες επιδίδονται οι άνθρωποι, ο Ντεκάρτ κατάληξε στο συμπέρασμα πως δεν υπήρχε σημαντικότερη από τη φιλοσοφία, κι αποφάσισε ν' αφοσιωθεί σ' αυτή (§ 33). Σκέφτηκε πως θα κατόρθωνε πολύ καλύτερα να ξεφορτωθεί τις περιττές πεποιθήσεις του αν ξανάρχιζε να συναναστρέφεται με τους άλλους, παρά αν έμενε κλεισμένος στη μοναξιά του (§ 34). Και χρησιμοποίησε τα εννιά επόμενα χρόνια σε καινούργια ταξίδια και στο να τελειοποιηθεί στην πρακτική τής μεθόδου που είχε καταρτίσει. Τονίζει όμως τη βασική διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην αμφιβολία τών σκεπτικών, που αμφιβάλλουν απλώς για ν' αμφιβάλλουν, και τη δική του αμφιβολία, που αποβλέπει απεναντίας στο να φτάσει στη βεβαιότητα. Μέσα όμως σ' αυτά τα εννιά χρόνια τών ταξιδιών και των συναναστροφών του, απόκτησε τη φήμη ανθρώπου που είχε ήδη πραγματοποιήσει τον σκοπό του, ενώ αυτό δεν ήταν πραγματικό. Αποφάσισε λοιπόν να τραβηχτεί και πάλι στη μοναξιά, για να προσπαθήσει να φανεί αντάξιος της φήμης του. Και πάνε ακριβώς οχτώ χρόνια αφότου πραγματοποίησε αυτή του την απόφαση και τραβήχτηκε στην Ολλανδία (§ 35).

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 36 — 43)

*Οι αποδείξεις για την ύπαρξη του Θεού και της
ψυχής, ή οι βάσεις τής Μεταφυσικής του Ντεκάρτ*

Αφού βεβαιώθηκε για τον εαυτό του, ο Ντεκάρτ επιδόθηκε στην έρευνα της Μεταφυσικής. Για να είναι βέβαιος πως δεν θα παραδεχτεί τίποτα που να μην είναι εντελώς αληθινό, αποφασίζει ν' αμφιβάλλει για τα πάντα, και προπάντων για τα δεδομένα τών αισθήσεων. Για ν' αμφιβάλλει όμως θα πει πως σκέπτεται, και για να σκέπτεται θα πει πως υπάρχει. Τα δυό αυτά αποτελούν ένα. «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω» είναι η πρώτη αρχή τής Μεταφυσικής του (§ 36).

Αφού βεβαιώθηκε πως υπάρχει, ο Ντεκάρτ εξετάζει το τί είναι. Διαπιστώνει πως αντιλαμβάνεται την ύπαρξή του μονάχα χάρη στο ότι σκέπτεται. Επομένως είναι σκέψη, ψυχή, που υφίσταται ανεξάρτητα από κάθε ύλη, κι είναι συνεπώς ξεχωριστή από το σώμα (§ 37).

Η αρχή αυτή μάς διδάσκει ακόμα και πως, για να είναι μια πρόταση αληθινή, πρέπει να είναι καθαρή και διακριτή. Αυτά τα δυό χαρακτηριστικά αποτελούν το κριτήριο της αλήθειας (§ 38).

Κατόπι, ο Ντεκάρτ περνά στην ύπαρξη του Θεού. Η ενέργεια της σκέψης, με την οποία διαπιστώνω την ύπαρξή μου, είναι η αμφιβολία. Αλλά η αμφιβολία μαρτυρεί ατέλεια. Είμαι λοιπόν ατελής. Για να το ξέρω όμως πως είμαι ατελής, θα πει πως έχω και την ιδέα τής τελειότητας. Από πού άραγε έχω αυτή την ιδέα τού τέλειου; Μια τέτοια ιδέα μπορεί να προέρχεται μόνο από ένα ον τέλειο, δηλαδή τον Θεό. Άρα υπάρχει Θεός (§ 39).

Ένα ον μη τέλειο, που έχει την ιδέα τού τέλειου, δεν μπορεί να δημιουργήθηκε μόνο του. Αλλιώς θα είχε δώσει στον εαυτό του την τελειότητα. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάποιος δημιουργός, και δικός μας και της ιδέας τού τέλειου : Ο Θεός. Συνάμα, αποδείχεται πως ο Θεός είναι απαλλαγμένος από κάθε ατέλεια. Ατέλεια θα είχαν και το να είναι ο Θεός φύση σύνθετη — νοητική και σωματική. — Επομένως, είναι φύση αποκλειστικά νοητική, από την οποία εξαρτιέται ό,τι υπάρχει (§ 39).

Αφού αποδείχτηκε η ύπαρξη του Θεού, η σκέψη στρέφεται προς τα εξωτερικά πράγματα, για τα οποία αποφάσισε στην αρχή ν' αμφιβάλλει. Η γεωμετρική έκταση είναι ό,τι από τον εξωτερικό κόσμο διανοούμεστε καθαρά. Αυτό μάς δίνει μια πρόσθετη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού. Όλη η βεβαιότητα των γεωμετρικών αποδείξεων βασίζεται στο ότι τις διανοούμεστε με απόλυτη προφάνεια. Εξετάζοντας όμως την ιδέα τού τέλειου οντος βρίσκουμε πως το στοιχείο τού υπαρκτού περιλαμβάνεται μέσα στην ιδέα τής τελειότητας, όσο αναγκαστικά περιλαμβάνεται και οποιαδήποτε ιδιότητα του τριγώνου μέσα στην ιδέα τού τριγώνου. Δεν είναι δυνατόν κάτι να είναι τέλειο κι ωστόσο να μην υπάρχει (§ 40).

Εκείνο που κάνει να δυσκολεύονται πολλοί να πειστούν για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής, είναι πως είναι πολλοί κείνοι που είναι ανίκανοι να διανοηθούν οτιδήποτε δεν χωρεί στη φαντασία τους, που είναι «τρόπος σκέψης» ειδικός για τα υλικά πράγματα (§ 41).

Ωστόσο, η ύπαρξη των υλικών πραγμάτων είναι πολύ λιγότερο βέβαιη από την ύπαρξη του Θεού. Γιατί, ακόμα και το ότι οι καθαρές και διακριτές ιδέες μας μάς εξασφαλίζουν την αλήθεια, είναι σίγουρο αποκλειστικά επειδή υπάρχει ο Θεός, που με την ύπαρξή του μας βεβαιώνει πως δεν είναι δυνατόν να είμαστε θύματα απάτης κανενός πονηρού πνεύματος (§§ 42 - 43).

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 44 — 55)

Η σειρά των προβλημάτων τής Φυσικής

Παρ' όλη την ευχαρίστηση που θα αισθανόταν, ο Ντεκάρτ προτιμά ν' αποφύγει να εκθέσει όλη τη σειρά των αληθειών που έβγαλε από τις πρώτες αλήθειες που βρήκε αποκλειστικά χάρη στη μέθοδό του. Φοβάται πως για ορισμένες θα μπορούσαν να προκύψουν διαφωνίες με τους σοφούς, με τους οποίους δεν θέλει να τα χαλάσει (§ 44). Προτιμά να συνοψίσει την πραγματεία του «Ο Κόσμος, ή περί Φωτός», την οποία αποφάσισε ν' αφήσει αδημοσίευτη. Γύρω στο κεντρικό πρόβλημα του φωτός, απαριθμεί όσα τού είταν γνωστά για τον Ήλιο, που παράγει το φως, τον Ουρανό που το μεταβιβάζει, για τους Πλανήτες που το αντανακλούν, κι ειδικότερα για τη Γη, και τέλος για τον Άνθρωπο που είναι ο θεατής όλων αυτών. Έτσι, όλα τα φυσικά φαινόμενα εξηγούνται, χωρίς να γίνει προσφυγή σε άλλες αρχές εκτός από τη γεωμετρική έκταση και τους νόμους που διέπουν την κίνηση (§ 45). Ενδέχεται να μη δημιουργήθηκε ο κόσμος με τον τρόπο που ο Ντεκάρτ εκθέτει, θα μπορούσε όμως να τον έχει δημιουργήσει ο Θεός με τον τρόπο αυτό, και το σύστημα που υιοθετεί ο Ντεκάρτ για να τον εξηγήσει μας βοηθεί να τον καταλάβουμε καλύτερα (§ 46).

Για να δώσει μια ιδέα των αποτελεσμάτων στα οποία κατάληξε, ο Ντεκάρτ λέει πως όλες οι σωματικές λειτουργίες τού ανθρώπου μπορούν να εξηγηθούν αποκλειστικά με τη φυσιολογική λειτουργία τής καρδιάς, την οποία κι εξηγεί με τη δική του ερμηνεία. Σύμφωνα μ' αυτήν, η κίνηση της καρδιάς στηρίζεται βασικά στο ότι η καρδιά είναι όργανο θερμότερο απ' όλο το υπόλοιπο σώμα, χάρη σε μια «δίχως φως φωτιά» που εδρεύει σ' αυτή (§ 47). Ο Ντεκάρτ εκθέτει διεξοδικά (§§ 47 - 51) τη θεωρία του — που είναι λανθασμένη.

Κατόπι μιλεί για τα ζωϊκά πνεύματα, που κατά τη γνώμη του εξηγούν τη λειτουργία των νεύρων και μυώνων (§ 51). Αναφέρει ότι στην πραγματεία του είχε δώσει την εξήγηση των λεπτομερειών τής κατασκευής τού ανθρώπινου σώματος (§ 52). Εξηγεί κατόπι την άποψή του για τα ζώα, που είναι γι' αυτόν απλά αυτόματα και δεν έχουν κανενός είδους ψυχή. Βασίζει την άποψή του αυτή στο ότι τα ζώα δεν έχουν καθόλου λογικό, μια που δεν έχουν ούτε λαλιά (§§ 53-54). Με τις εξηγήσεις αυτές, ο Ντεκάρτ παρακάμπτει το πρόβλημα που στην εποχή του απασχολούσε τους φιλοσόφους για την αθανασία τής ψυχής των ζώων. Με την εξήγησή του αποδείχνει ακόμα, κατά την κρίση του, πως η ανθρώπινη ψυχή είναι εντελώς ανεξάρτητη από το σώμα, του οποίου οι κινήσεις δεν εξαρτιούνται από την ψυχή, αλλά από τα ζωϊκά πνεύματα που κυκλοφορούν μέσα στα νεύρα. Η απόλυτη ανεξαρτησία τής ανθρώπινης ψυχής — που αποκλειστικό της γνώρισμα έχει τη σκέψη, — από το σώμα, αποδείχνει και την αθανασία της (§ 55).

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ (§ 56 — 67)

Τί χρειάζεται για να προχωρήσει η έρευνα της φύσης

Η καταδίκη του Γαλιλαίου, την οποία αναφέρει χωρίς να τον ονομάζει, εμπόδισε τον Ντεκάρτ να δημοσιεύσει την πραγματεία του. Αμφιβάλλει κι αν πρέπει να δημοσιεύσει στο μέλλον τα αποτελέσματα των ερευνών του. Οι λόγοι υπέρ και κατά είναι ενδιαφέροντες και θα τους εκθέσει (§ 56). Ο κυριότερος υπέρ είναι ότι ανακάλυψε μιαν επιστήμη ικανή να καλυτερέψει την τύχη τής Ανθρωπότητας, ακόμα και να θεμελιώσει μιαν ιατρική επιστήμη στηριγμένη στα μαθηματικά. Για να ολοκληρωθεί όμως μια τέτοια επιστήμη χρειάζονται ακόμα πολλά πειράματα — που δεν μπορούν να γίνουν από ένα μόνο άνθρωπο — κι υλικά μέσα, που θα μπορούσε ίσως να τ' αποκτήσει ο Ντεκάρτ, αν δημοσίευε τις εργασίες του (§§ 57 - 58). — Υπάρχουν όμως κι οι λόγοι που συνηγορούν βέβαια στο να συνεχίσει να εργάζεται και να σημειώνει τα πορίσματα των ερευνών του, τον αποτρέπουν όμως εντελώς από το να τις δημοσιεύει. Ο κυριότερος είναι πως, αν γνωστοποιήσει τις εργασίες του, κινδυνεύει να χάσει το πολυτιμότερο αγαθό που υπάρχει γι' αυτόν : την ησυχία του. Γιατί προβλέπει πως θα προκληθούν πολεμικές και θα έχει ν' απαντά στις ανοησίες που θα του αντιταχτούν από διαφόρους. Δεν προσμένει αξιολογή ωφέλεια από τις αντιρρήσεις που θα του κάνουν άλλοι (§§ 59 - 60). Ούτε από τη γνωστοποίηση των εργασιών του θα δουν οι άλλοι μεγάλη ωφέλεια, ούτε και πιστεύει πως εκείνοι θα τον βοηθήσουν σοβαρά με τις δικές τους εργασίες (§ 62). Επωφελείται από την ευκαιρία για να χτυπήσει τη Σχολαστική φιλοσοφία (§ 61).

Όλοι αυτοί οι λόγοι τον έκαναν πριν τρία χρόνια (1633) να μη θελήσει να δημοσιεύσει την πραγματεία του «*Ο Κόσμος*» κλπ.

Αλλά τώρα υπάρχουν κι άλλοι, αντίθετοι λόγοι. Π.χ. ο κίνδυνος να υποθέσει ο κόσμος πως ο Ντεκάρτ δεν δημοσιεύει τίποτα, γιατί πραγματικά δὲν έχει βρει τίποτα (§ 63).

Διαλέγοντας λοιπόν μια μέση λύση, ο Ντεκάρτ προτίμησε να δώσει, σαν δείγματα, του τί μπορεί να κάνει με τη Μέθοδό του, τις πραγματείες που δημοσιεύει στον ίδιο τόμο (§§ 64 - 65). Κι έγραψε γαλλικά, κι όχι λατινικά γιατί πιστεύει πως όσα έχει να πει θα τα εκτιμήσουν καλύτερα κείνοι που η ορθοφροσύνη τους δεν είναι θολωμένη από την πίστη τους στα αρχαία βιβλία (§ 66). Όσοι τον διαβάσουν θα καταλάβουν αν συντρέχει λόγος να τον βοηθήσουν για να συνεχίσει το έργο του. Πάντως, εκείνο που μπορούν να του εξασφαλίσουν κυρίως είναι η ελευθερία του για τη συνέχιση των ερευνών του (§ 67).

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

DISCOURS
DE LA METHODE

Pour bien conduire la raison, & chercher
la verité dans les sciences.

P L U S

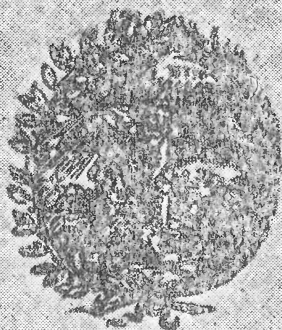
LA DIOPTRIQUE.

LES METEORES.

ET

LA GEOMETRIE.

Qui sont des essais de cete METHODE.

A L E Y D E

De l'imprimerie de J A N M A R T I N.

C I S I D C X X V I I

Avec Privilège.

ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ*

*Αν τούτος ο λόγος¹ φανεί πολύ μακρὺς για να δια-
βαστεί ολόκληρος μονομιάς, θα μπορούσε κανείς να
τον διακρίνει σε ἑξή μέρη. Στο πρώτο, θα βρει διά-
φορες απόψεις σχετικές με τις επιστήμες. Στο δεύ-
τερο, τους κυριότερους κανόνες τῆς μεθόδου που ο
συγγραφέας αναζήτησε. Στο τρίτο, μερικούς από τους
κανόνες τῆς ηθικῆς που ἔβγαλε ἀπ' αὐτή τη μέθοδο.
Στο τέταρτο, τους λόγους με τους οποίους αποδείχνει
την ὕπαρξη του Θεοῦ και της ἀνθρώπινης ψυχῆς,
που εἶναι τα θεμέλια τῆς μεταφυσικῆς του. Στο πέμπτο,
τη σειρά τῶν ζητημάτων φυσικῆς που ερεῖνησε, κι
ιδιαίτερα την ἐξήγηση της κίνησης της καρδιάς και
μερικῶν ἄλλων δυσκολιῶν που ἀνήκουν στην Ιατρική,
κι ἔπειτα ἐπίσης τη διαφορὰ που ὑπάρχει ἀνάμεσα
στην ψυχὴ μας και την ψυχὴ τῶν ζώων. Και στο
τελευταίو μέρος, ποιὰ πράματα νομίζει πως χρειά-
ζονται για να προχωρήσει κανείς στην ἐρευνα της
φύσης περισσότερο ἀπ' ὅσο προχώρησε ο ἴδιος, και
ποιοὶ λόγοι τον ἔκαναν να γράψει.*

--

*Για ν' ἀποκτήσει ο ἀναγνώστης μια γενικὴ ιδέα τοῦ συνο-
λικοῦ διαγράμματος του «Λόγου», εἶναι σκόπιμο να διαβάσει
προκαταβολικὰ τη σύντομη ἀνάλυση που βρίσκεται στο τέλος
τῆς Εἰσαγωγῆς. Ἐξάλλου, οἱ μικροὶ ἀριθμοὶ παραπέμπουν
στις Σημειώσεις στο τέλος τοῦ βιβλίου. (Σημ. Μεταφρ.).

Π Ρ Ω Τ Ο Μ Ε Ρ Ο Σ

1.—Η ορθοφροσύνη² είναι στον κόσμο το πράμα το καλύτερα μοιρασμένο, γιατί ο καθένας βρίσκει πως είναι τόσο καλά εφοδιασμένος με ορθοφροσύνη, ώστε κι εκείνοι ακόμα που ικανοποιούνται δυσκολότατα σε κάθε άλλο πράμα, δεν έχουν τη συνήθεια να ποθούν περισσότερη απ' όση έχουν. Σ' αυτό δεν είναι πιθανό να γελιούνται όλοι, αλλά τούτο μαρτυρεί μάλλον πως η ικανότητα να κρίνει κανένας καλά και να ξεχωρίζει την αλήθεια από το ψέμα, η οποία είναι, καθαυτό, ό,τι ονομάζουν ορθοφροσύνη ή λογικό, είναι φυσικά ίση σε όλους τούς ανθρώπους. Κι έτσι η ποικιλία τών γνώμών μας δεν προέρχεται από το ότι άλλοι είναι περισσότερο κι άλλοι λιγότερο λογικοί, παρά μονάχα από το ότι οδηγούμε τις σκέψεις μας από δρόμους διαφορετικούς και δεν προσέχουμε όλοι τα ίδια πράματα. Γιατί, δεν αρκεί να έχει κανένας καλό μυαλό, το κυριότερο είναι να το χρησιμοποιεί καλά. Οι μεγαλύτερες ψυχές είναι ικανές για τις μεγαλύτερες κακίες όσο και για τις μεγαλύτερες αρετές. Κι εκείνοι που περπατούν πάρα πολύ σιγά μπορούν, αν ακολουθούν πάντα τον ίδιο δρόμο, να προχωρήσουν πολύ περισσότερο, από κείνους που τρέχουν, μα που απομακρύνονται από αυτόν.

2.—'Όσο για μένα, ποτέ μου δεν φαντάστηκα πως το πνεύμα μου³ είταν σε τίποτα τελειότερο από το πνεύμα τών πολλών : συχνά μάλιστα πόθησα να είχα τη σκέψη εξίσου γοργή, ή τη φαντασία εξίσου καθαρή και διακριτή⁴, ή τη μνήμη εξίσου πλατειά ή εξίσου παρούσα, όσο μερικοί άλλοι. Και δεν ξέρω άλλα προσόντα απ' αυτά, που να χρησιμεύουν για την τελειότητα του πνεύματος. Γιατί, όσο για το λογικό ή τον νου, που είναι το μόνο που μας κάνει ανθρώπους και μας ξεχωρίζει από τα ζώα, θέλω να πιστέψω πως αυτό βρίσκεται ακέραιο στον καθένα, και ν' ακολουθήσω σ' αυτό την κοινή γνώμη τών φιλοσόφων⁵, που λένε πως ποσοτική

διαφορά υπάρχει μονάχα ανάμεσα στα συμβεβηκότα κι όχι ανάμεσα στις ουσίες ή φύσεις τών ατόμων ενός ίδιου είδους⁶.

3.—Δεν θα φοβηθώ όμως να το πω ότι πιστεύω πως είχα μεγάλη τύχη να βρεθώ, ήδη από τα νιάτα μου⁷, σε κάποιους δρόμους που με οδήγησαν σε απόψεις και κανόνες⁸, από τους οποίους σχημάτισα μια μέθοδο, που μ' αυτήν έχω, μου φαίνεται, το μέσο ν' αυξήσω βαθμιαία τη μάθησή μου και να την υψώσω σιγά-σιγά ως το υπέρτατο σημείο, όπου η μετριοτήτα του πνεύματός μου κι η συντομία τής ζωής μου θα μπορέσουν να της επιτρέψουν να φτάσει⁹. Γιατί, συγκόμισα ήδη από τη μέθοδό μου τέτοιους καρπούς¹⁰, που, όσο κι αν, στις κρίσεις που κάνω για τον εαυτό μου, πάντα προσπαθώ να κλίνω προς τη δυσπιστία μάλλον παρά προς την έπαρση, και μ' όλο που, όταν αντικρίζω με μάτι φιλοσόφου τις διάφορες πράξεις κι επιχειρήσεις όλων τών ανθρώπων, δεν υπάρχει σχεδόν καμιά που να μη μου φαίνεται μάταιη και περιττή, ωστόσο δεν μπορώ παρά να νοιώθω υπέρτατη ικανοποίηση για την πρόοδο που νομίζω πως έχω ήδη κάνει στην αναζήτηση της αλήθειας, και ν' αποκτώ για το μέλλον ελπίδες τέτοιες που αν, ανάμεσα στις ασχολίες τών ανθρώπων, των αποκλειστικά ανθρώπων¹¹, υπάρχει κάποια που να είναι γερά καλή και σημαντική, τολμώ να πιστεύω πως είναι αυτή που έχω διαλέξει.

4.—Ωστόσο, μπορεί και να γελιέμαι, κι ίσως να μην είναι παρά λίγος χαλκός και γυαλί αυτό που παίρνω για χρυσάφι και διαμάντια. Ξέρω πόσο έχουμε την τάση να γελιόμαστε σε ό,τι μάς αφορά, και πόσο επίσης πρέπει να μας είναι ύποπτες των φίλων μας οι κρίσεις, όταν μας είναι ευνοϊκές. Με μεγάλη μου όμως ευχαρίστηση θα δείξω, σ' αυτόν εδώ τον λόγο, ποιούς δρόμους ακολούθησα, και θ' αναπαραστήσω μέσα σ' αυτόν τη ζωή μου σαν σ' έναν πίνακα¹², για να μπορέσει να την κρίνει ο καθένας. Και τότε, μαθαίνοντας από την κοινή φήμη τις γνώμες που θα μορφώσει ο κόσμος, θα έχω ένα νέο μέσο να διδαχτώ, που θα το προσθέσω σε κείνα που συνηθίζω να χρησιμοποιώ.

5.—Έτσι, το σχέδιό μου δεν είναι να διδάξω εδώ τη μέθοδο που πρέπει ν' ακολουθεί ο καθένας για να οδηγεί καλά το λογικό του, παρά μονάχα να δείξω με τί τρόπο προσπάθησα εγώ να οδηγήσω το δικό μου. Όποιοι καταπιάνονται να δίνουν παραγγέλματα¹³ πρέπει να θεωρούν τον εαυτό τους ικανότερο από κείνους στους οποίους τα δίνουν, κι είναι αξιοκατάκριτοι αν λαθέψουν και στο παραμικρότερο. Επειδή όμως εγώ παρουσιάζω αυτό μου το σύγγραμμα μόνο σαν μιαν ιστορία, ή, αν το προτιμάτε, σαν ένα μύθο όπου, μέσα σε μερικά παραδείγματα που μπορούν οι άλλοι να τα μιμηθούν, θα βρουν ίσως και πολλά άλλα που θα έχουν δίκιο να μην τα ακολουθήσουν, ελπίζω πως θα είναι χρήσιμο σε μερικούς, δίχως να είναι βλαβερό για κανέναν, και πως όλοι θα μου χρωστούν χάρη για την ειλικρίνιά μου¹⁴.

6.—Έχω τραφεί με τα γράμματα από παιδί¹⁵, κι επειδή με έπειθαν πως χάρη σ' αυτά μπορεί κανένας ν' αποκτήσει καθαρή και σίγουρη γνώση για το καθετί που είναι χρήσιμο στη ζωή, είχα υπέρτατο πόθο να τα μάθω. Μόλις όμως συμπλήρωσα όλο αυτό τον κύκλο τών σπουδών¹⁶, που στο τέλος τους είναι συνήθεια να γίνεται κανένας δεκτός στη σειρά τών σοφών, άλλαξα ολότελα γνώμη. Γιατί βρισκόμουν μπερδεμένος με τόσες αμφιβολίες και τόσες πλάνες, που μου φαινόταν πως, προσπαθώντας να μορφωθώ, δεν είχα κερδίσει τίποτα άλλο, εκτός που είχα ανακαλύψει ολοένα περισσότερο την αμάθειά μου. Κι ωστόσο, είμουν σε μιαν από τις πιο ξακουστές σχολές τής Ευρώπης, και πίστευα πως, αν υπήρχαν άνθρωποι σοφοί πουθενά στον κόσμο, σε κείνη τη σχολή έπρεπε να βρίσκονται¹⁷. Είχα μάθει όλα όσα οι άλλοι μάθαιναν εκεί. Και μάλιστα, μη βρίσκοντας αρκετές τις επιστήμες που μας δίδασκαν, είχα διατρέξει όλα τα βιβλία, όσα έτυχε να μου πέσουν στα χέρια, που πραγματεύονταν εκείνες που θεωρούνται περιεργότατες και σπανιότατες¹⁸. Εκτός αυτό, γνώριζα και τις κρίσεις τών άλλων για μένα, και δεν έβλεπα να με θεωρούν κατώτερο από τους συμμαθητές μου, άνκαι υπήρχαν ήδη μεταξύ τους μερικοί, που τους προόριζαν να διαδεχτούν τους δασκάλους μας. Και τέλος,

ο αιώνας μας μου φαινόταν εξίσου ανθηρός κι εξίσου γόνιμος σε καλά μυαλά όσο οποιοσδήποτε από τους προηγούμενους. Αυτό μ' έκανε να τολμώ ελεύθερα να κρίνω από τον εαυτό μου κι όλους τούς άλλους, και να σκέφτομαι πως δεν υπήρχε στον κόσμο επι-στήμη¹⁹ που να είναι τέτοια που με είχαν πριν κάνει να ελπίζω.

7.—Ωστόσο, δεν έπαυα να εκτιμώ τις ασκήσεις, με τις οποίες καταγίνονται στα σχολεία. Το ήξερα πως οι γλώσσες²⁰ που μαθαίνει κανείς εκεί είναι αναγκαίες για την κατανόηση των αρχαίων βιβλίων· πως η νοστιμάδα τών μύθων ξυπνά το πνεύμα· πως οι αξιομνημόνευτες πράξεις τής Ιστορίας το ανυψώνουν· και πως, όταν διαβάζονται με περίσκεψη²¹, βοηθούν να μορφωθεί η κρίση· πως η ανάγνωση όλων τών καλών βιβλίων είναι σαν μια συνομιλία με τους πιο καλλιεργημένους ανθρώπους τών περασμένων αιώνων που τα έγραψαν, και μάλιστα συνομιλία μελετημένη, στην οποία μάς φανερώνουν μονάχα τις καλύτερες από τις σκέψεις τους· πως η ρητορική έχει δυνάμεις κι ομορφιές ασύγκριτες· πως η ποίηση²² έχει αβρόγτητες και γλύκες πολύ γοητευτικές· πως τα μαθηματικά έχουν επινοήσεις λεπτότατες, και που μπορούν να χρησιμέψουν πολύ, τόσο στο να ικανοποιήσουν τους περίεργους, όσο και στο να διευκολύνουν όλες τις τέχνες και να λιγοστεύουν την εργασία τών ανθρώπων· πως τα συγγράμματα που πραγματεύονται για τα ήθη²³ περιέχουν πολλά διδάγματα και πολλές πρό-τροπές προς την αρετή, που είναι πολύ χρήσιμες· πως η θεολογία διδάσκει να κερδίζουμε τον παράδεισο· πως η φιλοσοφία²⁴ δίνει το μέσο να μιλούμε με αληθοφάνεια για όλα και να κάνουμε να μας θαυμάζουν οι λιγότερο σοφοί· πως η Νομική, η Ιατρική κι οι άλλες επιστήμες φέρνουν τιμές και πλούτη²⁵ σε όσους τις καλλιεργούν. Και τέλος, πως είναι καλό να τις έχει κανένας εξετάσει όλες, ακόμα και τις δεισιδαιμονικότερες και τις πιο ψεύτικες, για να γνωρίσει τη σωστή αξία τους και ν' αποφεύγει ν' απατηθεί απ' αυτές.

8.—Πίστευα όμως πως αρκετό καιρό είχα ήδη διαθέσει για τις γλώσσες, καθώς επίσης και για την ανάγνωση των αρχαίων

συγγραμμάτων, και για τις ιστορίες τους και για τους μύθους τους. Γιατί, το να συναναστρέφεται κανένας ανθρώπους τών περασμένων αιώνων είναι περίπου το ίδιο σαν να ταξιδεύει. Είναι καλό να ξέρουμε κάτι για τα ήθη διάφορων λαών, για να κρίνουμε σωστότερα τα δικά μας και να μη νομίζουμε πως ό,τι είναι αντίθετο με τους δικούς μας τρόπους είναι γελοίο και παράλογο, καθώς πιστεύουν συνήθως όσοι δεν έχουν δει τίποτα. Όταν όμως διαθέτει κανένας πάρα πολύ καιρό σε ταξίδια, καταντά στο τέλος ξένος στον τόπο του· κι όταν είναι πάρα πολύ περίεργος για όσα εφαρμόζονταν στους περασμένους αιώνες, απομένει συνήθως πολύ αμαθής για κείνα που εφαρμόζονται στον αιώνα που ζει. Αφίνω πως οι μύθοι κάνουν να φαντάζεται κανένας πως είναι δυνατά πολλά γεγονότα που είναι αδύνατα και πως ακόμα κι οι πιστότερες ιστορίες, αν δεν αλλάζουν και δεν φουσκώνουν την αξία τών πραγμάτων για να τα κάνουν περισσότερο αξιανάγνωστα, τουλάχιστον παραλείπουν σχεδόν πάντα τα ταπεινότερα και τα λιγότερο λαμπρά περιστατικά. Απ' αυτό προέρχεται πως τα υπόλοιπα δεν φαίνονται όπως είναι, και πως όσοι κανονίζουν τα ήθη τους πάνω στα παραδείγματα που βγάζουν απ' αυτές τις ιστορίες κινδυνεύουν να πέσουν στους εξωφρενισμούς τών πλανόδιων ιπποτών τών μυθιστορημάτων μας²⁶ και να συλλάβουν σχέδια που ξεπερνούν τις δυνάμεις τους.

9.—Εκτιμούσα πολύ τη ρητορική και λάτρευα την ποίηση, πίστευα όμως πως κι η μια κι η άλλη είταν χαρίσματα του πνεύματος μάλλον παρά καρποί τής μελέτης. Εκείνοι που έχουν την πιο γερή συλλογιστική δύναμη και χωνεύουν καλύτερα τις σκέψεις τους, για να τις κάνουν καθαρές και νοητές, μπορούν πάντα να πείσουν καλύτερα για ό,τι προτείνουν, έστω κι αν μιλούν βλάχικα, κι έστω κι αν δεν έμαθαν ποτέ ρητορική. Κι εκείνοι που έχουν τις πιο ευχάριστες επινοήσεις και ξέρουν να τις εκφράζουν με περισσότερα στολίδια και γλύκα, θα είταν πάντα οι καλύτεροι ποιητές, έστω κι αν τους είταν άγνωστη η ποιητική τέχνη²⁷.

10.—Μου άρεσαν προπάντων τα μαθηματικά, εξαιτίας τής ασφάλειας και της προφάνειας των συλλογισμών τους, δεν διέκρινα όμως ακόμα καθόλου την αληθινή χρήση τους· και νομίζοντας πως χρησίμευαν μονάχα στις μηχανικές τέχνες, απορούσα πώς, ενώ τα θεμέλια τους είταν τόσο σταθερά και τόσο στέρεα, δεν είχε χτιστεί πάνω τους τίποτα το ψηλότερο²⁸. Ενώ, απεναντίας, παρομοιάζα τα συγγράμματα των αρχαίων ειδωλολατρών²⁹ που πραγματεύονται για τα ήθη, με παλάτια λαμπρότατα και μεγαλοπρεπέστατα, χτισμένα όμως πάνω στον άμμο και πάνω στη λάσπη. Ανεβάζουν πολύ ψηλά τις αρετές και τις κάνουν να φαίνονται πιο αξιοσέβαστες από κάθε άλλο πράμα στον κόσμο, δεν διδάσκουν όμως αρκετά το πώς να τις αναγνωρίζει κανείς, και συχνά αυτό στο οποίο δίνουν ένα τόσο ωραίο όνομα, δεν είναι παρά αναισθησία, ή αλαζονεία, ή απελπισία, ή πατροκτονία³⁰.

11.—Σεβόμουν τη θεολογία³¹ μας, και ποθούσα, όσο κανένας, να κερδίσω τον παράδεισο. Έχοντας όμως μάθει, σαν κάτι το πολύ σίγουρο, πως ο δρόμος του είναι εξίσου ανοιχτός στους αμαθέστερους όσο και στους πιο σοφούς, και πως οι «εξ αποκαλύψεως» αλήθειες, που οδηγούν στον ουρανό, ξεπερνούν τη διάνοιά μας, δεν θα είχα την τόλμη να τις υποβάλω στους αδύνατους συλλογισμούς μου, και πίστευα πως, για να επιχειρήσει κανένας να τις εξετάσει, και να το κατορθώσει, είταν ανάγκη να έχει κάποια εξαιρετική βοήθεια από τον ουρανό, και να είναι περισσότερο από άνθρωπος³².

12.—Δεν θα πω τίποτα για τη φιλοσοφία³³, εκτός μόνο πως, βλέποντας ότι την καλλιέργησαν τα εξοχότερα πνεύματα που έζησαν από πολλούς αιώνες, και πως δεν υπάρχει ωστόσο ακόμα σ' αυτή τίποτα που να είναι ασυζήτητο και που να μην είναι επομένως αμφίβολο, δεν είχα αρκετή οίηση ώστε να ελπίζω πως θα συναντούσα εγώ τίποτα καλύτερο από τους άλλους. Κι αναμετρώντας πόσες διαφορετικές γνώμες μπορούν να υπάρξουν πάνω στο ίδιο θέμα, που τις υποστηρίζουν άνθρωποι σοφοί, ενώ είναι αδύνατο να υπάρξει ποτέ παραπάνω από μια μονάχα που να είναι σωστή, θεωρούσα σχεδόν ψεύτικο το καθετί που έμοιαζε μονάχα αληθινό.

13.—Κατόπι, για τις άλλες επιστήμες, μια και δανείζονται τις αρχές τους από τη φιλοσοφία³⁴, έκρινα πως δεν είταν δυνατόν να έχει κανένας χτίσει τίποτα το γερό πάνω σε θεμέλια τόσο λίγο σταθερά. Κι ούτε η τιμή, ούτε το κέρδος που υπόσχονται δεν είταν αρκετά για να με παρακινήσουν να τις μάθω. Γιατί, δεν ένοιωθα, δόξα τω Θεώ, πως βρισκόμουν σε οικονομική κατάσταση τέτοια που να είμαι αναγκασμένος να κάνω την επιστήμη επάγγελμά μου για να επιβαρύνω λιγότερο την περιουσία μου³⁵. Και μολονότι δεν προσποιόμουν ότι καταφρονώ τη δόξα, όπως οι κυνικοί, λογά-ριαζα ωστόσο πολύ λίγο κείνη που δεν είχα την ελπίδα ν' απο-κτήσω αλλιώς παρά με πλαστούς τίτλους. Και τέλος, όσο για τις κακές επιστήμες³⁶, πίστευα πως ήξερα ήδη αρκετά το τί άξιζαν, ώστε να μην τρέχω τον κίνδυνο να γελαστώ ούτε από τις υποσχέ-σεις³⁷ ενός αλχημιστή, ούτε από τις προβλέψεις ενός αστρολόγου, ούτε από τις κατεργαριές ενός μάγου, ούτε από τα τεχνάσματα ή τις καυχησιές κανενός απ' αυτούς που επαγγέλλονται πως ξέρουν περισσότερα απ' όσα ξέρουν.

14.—Για τούτο, μόλις η ηλικία μου μου επέτρεψε να χειρα-φετηθώ από τους παιδαγωγούς μου, παράτησα ολότελα τη σπουδή των γραμμάτων. Και παίρνοντας την απόφαση να μην αναζητήσω πια άλλη επιστήμη εκτός από κείνη που θα μπορούσε να βρεθεί μέσα μου, ή και μέσα στο μεγάλο βιβλίο τού κόσμου, χρησιμο-ποίησα τα υπόλοιπα νιάτα μου στο να ταξιδεύω, στο να βλέπω αυλές και στρατούς, να συναναστρέφομαι ανθρώπους διάφορων ιδιοσυγκρασιών και καταστάσεων, ν' αποκτώ διάφορες εμπειρίες, να δοκιμάζω τον εαυτό μου στις διάφορες συναντήσεις που η τύχη έφερνε μπρος μου, και παντού να κάνω τέτοιους στοχασμούς πάνω στα πράγματα που μου παρουσιάζονταν, ώστε να μπορώ κάτι να ωφεληθώ απ' αυτά. Γιατί, μου φαινόταν πως θα μπορούσα να συναντήσω πολύ περισσότερη αλήθεια στους συλλογισμούς που ο καθένας κάνει σχετικά με τις υποθέσεις που έχουν σημασία γι' αυτόν, και που τα γεγονότα θα τον τιμωρήσουν αμέσως κα-τόπι αν έκρινε άσχημα, παρά στους συλλογισμούς που κάνει ένας

άνθρωπος των γραμμάτων μέσα στο σπουδαστήριό του πάνω σε θεωρητικές σκέψεις, που δεν φέρνουν κανένα αποτέλεσμα και που δεν έχουν γι' αυτόν άλλη συνέπεια εκτός ίσως πως, όσο πιο απομακρυσμένες από τον κοινό νου θα είναι, τόσο περισσότερη ματαιοδοξία θ' αποκομίσει γι' αυτές, επειδή θα έχει αναγκαστεί να χρησιμοποιήσει πολύ περισσότερο πνεύμα και τέχνη³⁸, προσπαθώντας να τις κάνει αληθοφανείς. Κι είχα πάντα υπέρτατο πόθο να μάθω να ξεχωρίζω την αλήθεια από το ψέμα, για να βλέπω καθαρά μέσα στις πράξεις μου και να πορεύομαι με σιγουριά σε τούτη τη ζωή.

15.—Είναι αλήθεια πως ενόσω περιοριζόμουν να παρατηρώ τα ήθη των άλλων ανθρώπων, δεν έβρισκα τίποτα που να μου δίνει σιγουριά, και παρατηρούσα ανάμεσα σ' αυτά σχεδόν όση ποικιλία είχα βρει πρωτύτερα ανάμεσα στις γνώμες των φιλοσόφων. Έτσι, το μεγαλύτερο κέρδος που αποκόμισα ήταν πως, βλέποντας πολλά πράγματα που, όσο κι αν σ' εμάς φαίνονται εξωφρενικά και γελοία, δεν παύουν ωστόσο να τα παραδέχονται και να τα επιδοκιμάζουν άλλοι μεγάλοι λαοί, μάθαινα να μη δίνω υπερβολική πίστη σε τίποτα από κείνα για τα οποία με είχαν πείσει μονάχα με το παράδειγμα και το έθιμο· κι έτσι απαλλασσόμουν σιγά - σιγά από πολλές πλάνες που μπορούν να σκοτίζουν το φυσικό μας φως και να μας κάνουν λιγότερο ικανούς να λογικευόμαστε. Αφού όμως διέθεσα μερικά χρόνια μελετώντας έτσι στο βιβλίο τού κόσμου και προσπαθώντας ν' αποκτήσω κάποια πείρα, έλαβα μια μέρα την απόφαση να μελετήσω και τον εαυτό μου και να χρησιμοποιήσω όλες τις πνευματικές μου δυνάμεις στο να διαλέξω τους δρόμους που έπρεπε ν' ακολουθήσω. Κι αυτό μού πέτυχε, θαρρώ, πολύ καλύτερα παρά αν δεν είχα απομακρυνθεί ποτέ, ούτε από την πατρίδα, ούτε κι από τα βιβλία μου.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

16.—Είμουν τότε στη Γερμανία³⁹, όπου με είχε καλέσει η ευκαιρία τών πολέμων που δεν έχουν ακόμα τελειώσει εκεί πέρα, και καθώς γυρνούσα στον στρατό από τη στέψη τού αυτοκράτορα, η αρχή τού χειμώνα με σταμάτησε σ' ένα χειμαδιό⁴⁰ όπου, μη βρίσκοντας καμιά συντροφιά που να με διασκεδάζει, και μη έχοντας εξάλλου ευτυχώς ούτε φροντίδες, ούτε πάθη που να με ταράζουν, έμενα όλη τη μέρα μονάχος, κλεισμένος σ' ένα δωμάτιο με θερμάστρα⁴¹, όπου είχα όλο τον καιρό να καταγίνομαι με τις σκέψεις μου⁴² : Μια από τις πρώτες είταν πως μου ήλθε να προσέξω πως συχνά δεν υπάρχει στα έργα τα συνθεμένα από πολλά κομμάτια και φτιαγμένα από χέρια διάφορων μαστόρων όση τελειότητα υπάρχει σε κείνα που τα δούλεψε ένας μονάχα. Έτσι, βλέπουμε πως τα χτίρια που τα ανάλαβε και τ' αποτελείωσε ένας μόνο αρχιτέκτονας, είναι συνήθως ωραιότερα, κι έχουν καλύτερη διάταξη από κείνα που πολλοί προσπάθησαν να τα μπαλώσουν, χρησιμοποιώντας παλιά ντουβάρια που είχαν χτιστεί για άλλους σκοπούς. Έτσι κι οι αρχαίες εκείνες πολιτείες, που στην αρχή δεν είταν παρά χωριά και που με το πέρασμα του καιρού έγιναν μεγαλουπόλεις, είναι συνήθως τόσο ακανόνιστες, αν συγκριθούν με τις συμμετρικές οχυρές πόλεις που ένας μηχανικός τις χαράζει σε κάμπο όπως του αρέσει, ώστε, όσο κι αν, παρατηρώντας τα χτίριά τους, το καθένα χωριστά, βρίσκετε συχνά σ' αυτά ίση, ή και περισσότερη τέχνη παρά στα χτίρια τών άλλων, ωστόσο, βλέποντας πώς είναι αραδιασμένα, εδώ ένα μεγάλο, εκεί ένα μικρό, και πώς κάνουν τους δρόμους καμπύλους κι ακανόνιστους, θα λέγατε πως τα τοποθέτησε έτσι η τύχη μάλλον παρά η θέληση ανθρώπων που χρησιμοποίησαν το λογικό τους. Κι αν πάρετε υπόψη πως υπάρχουν ωστόσο ανέκαθεν υπάλληλοι⁴³ επιφορτισμένοι να επιβλέπουν τα ιδιωτικά

χτίρια, για να τα κάνουν να χρησιμεύουν στον κοινό εξωραϊσμό, θα καταλάβετε καλά πως είναι δύσκολο να φτιάσει κανένας πολύ τέλεια πράγματα δουλεύοντας αποκλειστικά πάνω σε ξένα έργα. Έτσι, φαντάστηκα πως οι λαοί που, όντας άλλοτε μισοάγριοι, κι έχοντας πολιτιστεί αγάλι-αγάλι, έκαναν τους νόμους τους μονάχα ενόσω τους εξανάγκαζε σ' αυτό η ενόχληση των εγκλημάτων και των φιλονεικιών, δεν μπορούν να είναι πολιτειακά οργανωμένοι⁴⁴ όσο καλά είναι κείνοι που, απαρχής που συγκεντρώθηκαν, εφάρμοσαν τους καταστατικούς νόμους κάποιου συνετού νομοθέτη. Όπως επίσης είναι βεβαίότατο πως η κατάσταση της αληθινής θρησκείας, που μόνος ο Θεός έκανε τις διατάξεις της, πρέπει να είναι ασύγκριτα πιο καλά κανονισμένη απ' όλες τις άλλες. Και για να μιλήσουμε για τ' ανθρώπινα, νομίζω πως αν η Σπάρτη ευημέρησε άλλοτε πολύ, αυτό δεν οφείλεται στο ότι ο καθένας από τους νόμους της χωριστά είταν καλός, μια που πολλοί απ' αυτούς είταν πολύ παράξενοι και μάλιστα αντίθετοι στα χρηστά ήθη, παρά στο ότι, έχοντας επινοηθεί απο ένα μόνο άνθρωπο⁴⁵, έτειναν όλοι στον ίδιο σκοπό. Κι έτσι σκέφτηκα πως οι επιστήμες τών βιβλίων, εκείνες τουλάχιστον που οι λόγοι τους είναι μονάχα πιθανοί και δεν επιδέχονται καμιάν απόδειξη⁴⁶, έχοντας συντεθεί και προσαυξηθεί σιγά-σιγά από τις γνώμες πολλών διαφορετικών προσώπων, δεν πλησιάζουν διόλου την αλήθεια όσο οι απλοί λογισμοί που μπορεί να κάνει φυσικά ένας γνωστικός άνθρωπος πάνω στα πράγματα που του παρουσιάζονται. Κι έτσι σκέφτηκα ακόμα πως, επειδή όλοι μας υπήρξαμε παιδιά πριν γίνουμε άντρες, και χρειάστηκε για πολύ καιρό να μας κυβερνούν οι ορέξεις κι οι παιδαγωγοί μας, που συχνά βρίσκονταν σε αντίθεση μεταξύ τους, και που ίσως ούτε κείνες ούτε αυτοί μάς συμβούλευαν πάντα το καλύτερο, είναι σχεδόν αδύνατο οι κρίσεις μας να είναι όσο καθαρές και στέρεες θα είταν αν από τη στιγμή που γεννηθήκαμε είχαμε ολόκληρη τη χρήση τού λογικού μας κι είχαμε ανέκαθεν καθοδηγηθεί απ' αυτό και μόνο.

17.—Είναι αλήθεια πως δεν βλέπουμε να κατεδαφίζουν όλα τα

σπίτια μιας πολιτείας, μόνο και μόνο για να τα ξαναφτιάξουν διαφορετικά και να εξωραΐσουν τους δρόμους της. Σίγουρα όμως βλέπουμε πως πολλοί κατεδαφίζουν τα δικά τους για να τα ξαναχτίσουν, και μάλιστα εξαναγκάζονται κάποτε να το κάνουν, όταν είναι ετοιμόρροπα και τα θεμέλια τους δεν είναι πολύ σταθερά. Απ' αυτό το παράδειγμα πείστηκα πως δεν θα είταν αλήθεια καθόλου εύλογο να κάνει ένας ιδιώτης το σχέδιο να μεταρρυθμίσει ένα Κράτος, αλλάζοντας τα πάντα, από τα θεμέλια, κι ανατρεποντάς το για να το ξαναστήσει, ούτε καν επίσης να μεταρρυθμίσει το συγκρότημα των επιστημών, είτε την τάξη που είναι καθιερωμένη στα σχολεία για τη διδασκαλία τους, παρά πως το καλύτερο που είχα να κάνω, για όλες τις γνώμες που είχα παραδεχτεί ως τότε, είταν να επιχειρήσω μια και καλή να τις βγάλω από μέσα μου, για να ξαναβάλω μέσα κατόπι, ή άλλες καλύτερες, ή και τις ίδιες, αφού τις συναρμόσω με το αλφάδι τού λογικού. Και πίστεψα σταθερά πως μ' αυτό τον τρόπο θα κατόρθωνα να κατευθύνω τη ζωή μου πολύ καλύτερα παρά αν έχτιζα πάνω σε παλιά θεμέλια μονάχα και στηριζόμουν αποκλειστικά πάνω στις αρχές, που τις είχα παραδεχτεί στα νιάτα μου δίχως να έχω ποτέ εξετάσει αν είταν αληθινές. Γιατί, μολονότι διέκρινα σ' αυτό διάφορες δυσκολίες, δεν είταν ωστόσο αθεράπευτες, ούτε και μπορούσαν να συγκριθούν με κείνες που υπάρχουν για τη μεταρρύθμιση και των παραμικρότερων πραγμάτων που αφορούν την κοινωνία. Τα μεγάλα αυτά σώματα είναι πολύ δύσκολο να τ' ανορθώσει κανένας αφού τα ρίξουν χάμω, ή και να τα συγκρατήσει ακόμα σαν κλονιστούν, κι οι πτώσεις τους δεν μπορούν παρά να είναι πολύ σκληρές. Κατόπι, όσο για τις ατέλειές τους, αν τυχόν έχουν ατέλειες—και μόνη η ποικιλία που υπάρχει μεταξύ τους φτάνει για να πείσει πως πολλά απ' αυτά έχουν ατέλειες—η χρήση τις έχει αναμφίβολα απαλύνει πολύ, και μάλιστα έχει αποφύγει ή διορθώσει ανεπαίσθητα πολλές, που δεν θα μπορούσε κανείς να τις αντιμετωπίσει τόσο καλά με τη σύνεση. Και τέλος, είναι σχεδόν πάντα περισσότερο υποφερτές απ' ό,τι θα είταν η αλλαγή τους· ακριβώς όπως οι μεγάλοι δρόμοι που κλωθογυρίζουν ανάμεσα σε βουνά, γίνονται

με τον καιρό τόσο ομαλοί και τόσο άνετοι από το συχνό πέρασμα, που είναι πολύ καλύτερο να τους ακολουθεί κανένας, παρά να επιχειρεί να τραβήξει πιο ίσια, σκαρφαλώνοντας πάνω από κατσάβραχα και κατεβαίνοντας ως στο βάθος τών γκρεμών.

18.—Για τούτο, μου είναι εντελώς αδύνατο να επιδοκιμάσω τους τσαπατσούληδες κι ανήσυχους εκείνους χαρακτήρες, που ενώ ούτε η γενιά, ούτε η κοινωνική τους θέση τούς προόρισε για τη διαχείριση των κοινών, δεν παύουν να κάνουν πάντα με τον νου τους κάποια καινούργια μεταρρύθμιση σ' αυτά. Κι αν σκεφτόμουν πως υπάρχει, μέσα σε τούτο εδώ το σύγγραμμα, το παραμικρότερο, από το οποίο να μπορούν να με υποψιαστούν γι' αυτή την τρέλλα, θα είμουν πολύ μετανιωμένος που ανέχτηκα να δημοσιευτεί. Ποτέ ο σκοπός μου δεν απλώθηκε πέρα από το να προσπαθήσω να μεταρρυθμίσω τις ατομικές μου σκέψεις και να χτίσω πάνω σε έδαφος ολότελα δικό μου. Αν τώρα, επειδή το έργο μου μού άρεσε αρκετά, σας παρουσιάζω εδώ το διάγραμμά του⁴⁷, αυτό δεν σημαίνει πως θέλω να συμβουλέψω κανέναν να το μιμηθεί. Εκείνοι, που ο Θεός τούς μοίρασε καλύτερα τα χαρίσματά του, θα έχουν ίσως ψηλότερα σχέδια. "Όμως, πολύ φοβούμαι μήπως και τούτο εδώ είναι ήδη υπερβολικά τολμηρό για πολλούς. Και μόνη η απόφαση να ξεφορτωθεί κανένας όλες τις γνώμες, που τις είχε πρωύτερα παραδεχτεί, δεν είναι παράδειγμα που πρέπει να το ακολουθήσει ο καθένας, κι ο κόσμος αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από δυό ειδών πνεύματα, που το παράδειγμά μου δεν τους ταιριάζει καθόλου : Δηλαδή, πρώτα από κείνους που, νομίζοντας πως είναι ικανότεροι απ' ό,τι είναι, δεν μπορούν να συγκρατηθούν από το να βιάζονται στις κρίσεις τους, κι ούτε έχουν αρκετή υπομονή για να κατευθύνουν με τάξη όλες τις σκέψεις τους : αυτό συνεπάγεται πως, αν έπαιρναν μια φορά το θάρρος ν' αμφιβάλλουν για τις αρχές που τους δόθηκαν και ν' απομακρυνθούν από τον συνηθισμένο δρόμο, δεν θα μπορούσαν ποτέ να κρατήσουν το μονοπάτι που πρέπει κανείς να πάρει για να τραβήξει πιο ίσια, και θα έμεναν παραστρατημένοι σ' όλη τους τη ζωή. Ύστερα, ο

κόσμος αποτελείται από κείνους που, έχοντας αρκετό μυαλό ή μετριοφροσύνη ώστε να κρίνουν πως είναι, στο να ξεχωρίσουν την αλήθεια από το ψέμα, λιγότερο ικανοί από κάποιους άλλους, από τους οποίους μπορούν να διδαχτούν, αναγκάζονται να περιοριστούν στο ν' ακολουθούν τις γνώμες αυτών των άλλων, μάλλον, παρά ν' αναζητούν οι ίδιοι καλύτερες.

19.—Όσο για μένα, θα είμουν αναμφίβολα κι εγώ ένας από τους τελευταίους αυτούς, αν είχα μείνει μ' ένα μονάχα δάσκαλο, ή αν δεν είχα διόλου γνωρίσει τις διαφορές που υπήρξαν ανάμεσα ανάμεσα στις γνώμες των πιο σοφών. Είχα όμως μάθει, ήδη από το κολλέγιο⁴⁸, πως είναι αδύνατο να φανταστεί κανένας κάτι το τόσο παράδοξο ή το τόσο απίστευτο που να μην το έχει ήδη πει κάποιος από τους φιλοσόφους. Και κατόπι, στα ταξίδια μου, είχα αναγνωρίσει πως όλοι όσοι έχουν αισθήματα πολύ αντίθετα με τα δικά μας δεν είναι για τούτο βάρβαροι, ούτε άγριοι, αλλά πως πολλοί απ' αυτούς χρησιμοποιούν όσο κι εμείς, ή και περισσότερο λογικό. Και παρατήρησα ακόμα πόσο, ο ίδιος άνθρωπος, με το ίδιο του πνεύμα, έχοντας ανατραφεί από παιδί ανάμεσα σε Γάλλους ή Γερμανούς, γίνεται διαφορετικός απ' ό,τι θα είταν αν είχε ζήσει πάντα ανάμεσα σε Κινέζους ή Καννιβάλους⁴⁹. Και πόσο, ως και σ' αυτές ακόμα τις μόδες των φορεμάτων μας, το ίδιο πράγμα που μας άρεσε πριν από δέκα χρόνια, και που θα μας ξαναρέσει ίσως πάλι πριν περάσουν δέκα χρόνια, μας φαίνεται τώρα εξωφρενικό και γελοίο. Έτσι που, πολύ περισσότερο από κάθε σίγουρη γνώση, μας πείθουν πραγματικά η συνήθεια και το παράδειγμα, χωρίς ωστόσο ν' αποτελεί η πλειοψηφία απόδειξη αξιόλογη όταν πρόκειται για αλήθειες κάπως δύσκολες ν' ανακαλυφτούν, γιατί είναι πολύ αληθοφανέστερο να τις έχει συναντήσει ένας μονάχα άνθρωπος παρά ένας λαός ολόκληρος. Δεν μπορούσα λοιπόν να διαλέξω κανέναν που να μου φαίνεται πως οι γνώμες του έπρεπε να προτιμηθούν από τις γνώμες των άλλων, και βρέθηκα σαν εξαναγκασμένος να επιχειρήσω να καθοδηγηθώ μοναχός μου.

20.—'Όμως, σαν ένας άνθρωπος που περπατεί μόνος και μέσα στο τρισκόταδο, αποφάσισα να πηγαίνω τόσο αργά και να χρησιμοποιώ σε όλα τόση περίσκεψη ώστε, κι αν ακόμα προχωρούσα πολύ λίγο, τουλάχιστον θα φυλαγόμουν καλά από τα πεσίματα. Δεν θέλησα μάλιστα ν' αρχίσω ν' απορίχνω ολότελα καμιάν από τις γνώμες που είχαν μπορέσει να ξεγλιστρήσουν άλλοτε μέσα στις πεποιθήσεις μου δίχως να τις έχει μπάσει το λογικό, ενόσω δεν είχα προηγουμένως διαθέσει αρκετό καιρό για να καταρτίσω το σχέδιο του έργου που επιχειρούσα⁵⁰, και ν' αναζητήσω την αληθινή μέθοδο για να φτάσω στη γνώση όλων τών πραγμάτων που το πνεύμα μου είταν ικανό να γνωρίσει.

21.—Νεότερος, είχα κάπως μελετήσει, από τους κλάδους τής φιλοσοφίας τη λογική, κι από τα μαθηματικά τη γεωμετρική ανάλυση⁵¹ και την άλγεβρα—τρεις τέχνες ή επιστήμες⁵² που έμοιαζαν να πρέπει να συμβάλουν κάπως στο σχέδιό μου. Εξετάζοντάς τις όμως, πρόσεξα πως, όσο για τη λογική, οι συλλογισμοί της και τα περισσότερα από τ' άλλα διδάγματά της χρησιμεύουν μάλλον στο να εξηγεί κανένας στους άλλους τα γνωστά, ή, όπως η τέχνη του Lulle⁵³, στο να μιλεί άκριτα για τ' άγνωστα, παρά στο να τα μαθαίνει. Και μολονότι περιέχει πραγματικά πολλά παραγγέλματα πολύ αληθινά και πολύ καλά⁵⁴, υπάρχουν ωστόσο, ανακατωμένα μ' αυτά, και τόσα άλλα, ή βλαβερά ή περιττά, που το να τα ξεχωρίσει κανείς είναι εξίσου δύσκολο όσο το να βγάλει μιαν 'Αρτεμη ή μιαν Αθηνά από έναν όγκο ακατέργαστου μαρμάρου. Κατόπι, όσο για την ανάλυση των αρχαίων και την άλγεβρα των νεοτέρων, εκτός που απλώνονται αποκλειστικά σε θέματα πολύ αφηρημένα και που δεν μοιάζει να έχουν καμιά χρησιμότητα, η πρώτη είναι πάντα τόσο περιορισμένη στην εξέταση των σχημάτων, που δεν μπορεί να γυμνάσει τη νόηση δίχως να κουράσει πολύ τη φαντασία. Και στην άλγεβρα πάλι, έχουν υποταχτεί τόσο πολύ σε μερικούς κανόνες και μερικά ψηφία⁵⁵, που την έκαναν τέχνη συγκεχυμένη και σκοτεινή, που μπερδεύει το πνεύμα αντί να είναι επιστήμη που το καλλιεργεί. Αυτό έγινε αιτία να σκεφτώ πως

έπρεπε ν' αναζητήσω κάποιαν άλλη μέθοδο που, συγκεντρώνοντας τα πλεονεκτήματα των τριών αυτών (τεχνών ή επιστημών), θα είταν απαλλαγμένη από τα ελαττώματά τους. Και, όπως το πλήθος τών νόμων παρέχει συχνά δικαιολογίες στις κακίες, σε τρόπο που ένα κράτος είναι πολύ καλύτερα οργανωμένο όταν έχει νόμους ελάχιστους, που εφαρμόζονται όμως αυστηρά, έτσι, αντί το πλήθος παραγγελμάτων που απαρτίζουν τη λογική, θεώρησα πως θα μου αρκούσαν τ' ακόλουθα τέσσερα, φτάνει να έπαιρνα μια σταθερή και μόνιμη απόφαση να μην παραλείψω ούτε μια φορά την τήρησή τους :

22.—Το πρώτο είταν να μην παραδέχομαι ποτέ τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό· δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στον νου μου τόσο καθαρά και τόσο ευδιάκριτα ώστε να μη μου δίνεται καμιά ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό.

23.—Το δεύτερο, να διαιρώ την καθεμιά από τις δυσκολίες που θα εξετάζω σε όσα τεμάχια είναι δυνατόν και χρειάζεται για να τη λύσω καλύτερα.

24.—Το τρίτο, να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, αρχίζοντας από τα πιο απλά κι ευκολογνώριστα, για ν' ανέβω σιγά-σιγά, σαν από βαθμίδες, ως στη γνώση τών συνθετότερων⁵⁶, και υποθέτοντας πως υπάρχει κάποια τάξη ακόμα κι ανάμεσα σε κείνα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο.

25.—Και, το τελευταίο, να κάνω παντού απარიθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, που να είμαι σίγουρος πως δεν παραλείπω τίποτα.

26.—Οι μακριές εκείνες αλυσίδες τών λόγων⁵⁷, όλων απλών κι εύκολων, που οι γεωμέτρες συνηθίζουν να χρησιμοποιούν για να φτάσουν ως τις δυσκολότερες αποδείξεις τους, μου είχαν δώσει

την ευκαιρία να φανταστώ πως όλα τα πράγματα που μπορούν να γίνουν γνωστά στους ανθρώπους ακολουθούν το ένα τ' άλλο με τον ίδιο τρόπο, και πως—αρκεί ν' αποφεύγει κανένας να παραδεχτεί για αληθινό κάτι που δεν είναι, και να κρατεί πάντα την τάξη που πρέπει για να τα συνάγει το ένα από το άλλο—δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν πράγματα τόσο απομακρυσμένα που να μην τα φτάνει στο τέλος κανένας, ούτε και τόσο κρυμμένα που να μην τ' ανακαλύπτει⁵⁸. Και δεν κοπίασα πολύ για να βρω από ποιά είταν ανάγκη ν' αρχίσω, γιατί το ήξερα ήδη πως έπρεπε ν' αρχίσω από τα πιο απλά και τα πιο ευκολομάθητα. Και, παίρνοντας υπόψη πως, απ' όλους που αναζήτησαν στα περασμένα την αλήθεια μέσα στις επιστήμες, μόνοι οι μαθηματικοί μπόρεσαν να βρουν μερικές αποδείξεις, δηλαδή μερικούς λόγους σίγουρους και προφανείς, δεν είχα καμιάν αμφιβολία πως έπρεπε [κι εγώ ν' αρχίσω] από τα ίδια που εξέτασαν κι αυτοί, μολοντί δεν έλπιζα καμιάν άλλη χρησιμότητα εκτός που θα συνήθιζαν το πνεύμα μου να τρέφεται με αλήθειες και να μην ικανοποιείται διόλου με λόγους ψεύτικους. Δεν σχεδίασα όμως για τούτο να προσπαθήσω να μάθω όλες αυτές τις χωριστές επιστήμες, που τις αποκαλούν συνήθως μαθηματικές⁵⁹. Και βλέποντας πως, όσο κι αν τ' αντικείμενά τους είναι διαφορετικά, συμφωνούν ωστόσο όλες στο ότι δεν εξετάζουν τίποτα άλλο παρά τις διάφορες σχέσεις ή αναλογίες που υπάρχουν σ' αυτά, σκέφτηκα πως είταν καλύτερο να εξετάσω μόνο τις αναλογίες αυτές γενικά, υποθέτοντάς τις μονάχα στα υποκείμενα που θα χρησίμευαν στο να με διευκολύνουν να τα γνωρίσω, και μάλιστα μη περιορίζοντάς τις καθόλου σ' αυτά, για να μπορέσω να τις εφαρμόσω κατόπι πολύ καλύτερα και σε όσα άλλα υποκείμενα θα ταίριαζαν⁶⁰. Κατόπι, έχοντας προσέξει πως, για να τις γνωρίσω, θα βρισκόμουν κάποτε στην ανάγκη να τις εξετάσω την καθεμιά χωριστά, και μονάχα κάποτε να τις συγκρατώ ή να τις περιλαμβάνω πολλές μαζί, σκέφτηκα πως, για να τις εξετάσω καλύτερα χωριστά, έπρεπε να τις φανταστώ σε γραμμές· γιατί δεν έβρισκα τίποτα το πιο απλό, ούτε που να μπορώ να το παραστήσω πιο ευδιάκριτα στη φαντασία και τις αισθήσεις μου. Αλλά, για να τις συγκρατήσω ή να

τις περιλάβω πολλές μαζί, σκέφτηκα πως έπρεπε να τις παριστάνω με μερικά ψηφία, τα συντομότερα που μπορούσαν να βρεθούν, και πως μ' αυτό το μέσο θα δανειζόμουν ό,τι το καλύτερο είχαν η γεωμετρική ανάλυση κι η άλγεβρα και θα διόρθωνα με τη μια όλα τα ελαττώματα της άλλης⁶¹.

27.—Όπως τολμώ πραγματικά να πω πως η σωστή τήρηση των λίγων αυτών παραγγελμάτων που είχα διαλέξει μου έδωσε τόση ευκολία για να ξεμπλέκω όλα τα ζητήματα, στα οποία απλώνονται οι δυό αυτές επιστήμες, ώστε, μέσα σε δυό ή τρεις μήνες που διέθεσα στην εξέτασή τους, έχοντας αρχίσει από τα πιο απλά και τα γενικότερα, και καθώς η κάθε αλήθεια που έβρισκα είταν ένας κανόνας που μου χρησίμευε κατόπι στο να βρίσκω άλλες, όχι μόνο έλυσα πολλά ζητήματα, που τα είχα θεωρήσει άλλοτε πολύ δύσκολα, αλλά και μου φάνηκε επίσης προς το τέλος πως, και για κείνα ακόμα που αγνοούσα, μπορούσα να προσδιορίσω με ποιούς τρόπους και ως ποιά βαθμό είταν δυνατόν να λυθούν. Σ' αυτό, δεν θα σας φανώ ίσως πάρα πολύ ματαιόδοξος, αν λάβετε υπόψη πως, αφού μια μόνο αλήθεια υπάρχει για το κάθε πράμα, όποιος τη βρει ξέρει για το πράμα αυτό ό,τι είναι δυνατόν να μάθει· και πως, λόγου χάρη, όταν ένα παιδί, που διδάχτηκε αριθμητική, κάνει μια πρόσθεση σύμφωνα με τους κανόνες της, μπορεί να είναι βέβαιο πως βρήκε, σχετικά με το άθροισμα που ζητούσε, ό,τι θα μπορούσε να βρει το ανθρώπινο πνεύμα. Γιατί, επιτέλους, η μέθοδος που διδάσκει ν' ακολουθούμε τη σωστή τάξη και να μετρούμε με ακρίβεια όλα τα δεδομένα κείνου που αναζητούμε, περιέχει όλα όσα δίνουν βεβαιότητα στους αριθμητικούς κανόνες.

28.—Εκείνο όμως που με ικανοποιούσε το περισσότερο σ' αυτή τη μέθοδο είταν πως, χάρη σ' αυτήν, είμουν βέβαιος πως θα χρησιμοποιούσα παντού το λογικό μου, αν όχι τέλεια, τουλάχιστον όσο καλύτερα μπορούσα. Αφίνω πως, εφαρμόζοντάς την, ένοιωθα ότι το μυαλό μου συνήθιζε σιγά - σιγά να συλλαμβάνει πιο καθαρά και πιο ευδιάκριτα τ' αντικείμενά του, και πως, μη έχοντάς την

υποτάξει σε κανένα ιδιαίτερο θέμα, σκόπευα να την εφαρμόσω στις δυσκολίες τών άλλων επιστημών με όση χρησιμότητα την είχα εφαρμόσει στης άλγεβρας. Όχι πως θα τολμούσα για τούτο να επιχειρήσω μονομιás να εξετάσω όλες τις δυσκολίες που θα παρουσιάζονταν, γιατί αυτό ακριβώς θα είταν αντίθετο με την τάξη που η μέθοδος ορίζει⁶². Έχοντας όμως προσέξει πως τις αρχές τών άλλων επιστημών πρέπει κανέναν να τις δανειστεί όλες από τη φιλοσοφία, μέσα στην οποία δεν έβρισκα ωστόσο ακόμα αρχές σίγουρες, σκέφτηκα πως, πριν απ' όλα, έπρεπε να προσπαθήσω να καθορίσω στη φιλοσοφία αρχές σίγουρες. Κι επειδή αυτό είταν το σημαντικότερο πράμα στον κόσμο, κι η βιασύνη κι η προκατάληψη είταν εδώ το περισσότερο επίφοβες, σκέφτηκα πως δεν έπρεπε να το φέρω σε πέρας πριν φτάσω σε ηλικία πολύ ωριμότερη από την ηλικία τών εικοσιτριών ετών που είχα τότε, και πριν διαθέσω πολύ καιρό στο να προετοιμαστώ, τόσο ξεριζώνοντας από το μυαλό μου τις κακές γνώμες που είχα δεχτεί ως τότε, όσο και συσσωρεύοντας πολλές εμπειρίες που θα χρησίμευαν κατόπι σαν υλικό για τους συλλογισμούς μου, και γυμνάζοντας πάντα τον εαυτό μου στη μέθοδο που του είχα ορίσει, για να στερεωθώ σ' αυτήν ολοένα περισσότερο.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

29.—Και τέλος, καθώς δεν είναι αρκετό, πριν αρχίσεις να ξαναχτίζεις το σπίτι που κατοικείς, να το γκρεμίσεις και να προμηθευτείς υλικά κι αρχιτέκτονες, ή ν' ασκηθείς ο ίδιος στην αρχιτεκτονική, και να έχεις επιπλέον χαράξει μ' επιμέλεια το σχέδιό του, αλλά πρέπει να έχεις εξασφαλίσει και κανένα άλλο σπίτι, όπου να μπορέσεις να μείνεις άνετα ενόσο θα δουλεύουν στο δικό σου, έτσι κι εγώ, για να μη μείνω αναποφάσιστος στις πράξεις μου, ενόσο το λογικό μου θα με υποχρέωνε να είμαι αναποφάσιστος στις κρίσεις μου, και για να μην πάψω να ζω από τότε όσο θα μπορούσα πιο ευτυχισμένα, σχημάτισα για ατομική μου χρήση μια προσωρινή ηθική, που περιλάμβανε μόνο τρεις-τέσσερις κανόνες⁶³, που είμαι πρόθυμος να σας τους ανακοινώσω.

30.—Ο πρώτος είταν να υπακούω στους νόμους και τα έθιμα του τόπου μου, κρατώντας σταθερά τη θρησκεία, στην οποία ο Θεός μού έκανε τη χάρη να μορφωθώ από παιδί⁶⁴, κι ακολουθώντας σε κάθε άλλο ζήτημα τις γνώμες τις μετριοπαθέστερες και τις πιο απομακρυσμένες από κάθε υπερβολή· αυτές που εφαρμόζουν συνήθως οι συνετότεροι από τους ανθρώπους, με τους οποίους θα είμουν υποχρεωμένος να ζήσω. Γιατί, καθώς είχα αρχίσει, ήδη από τότε να μη λογαριάζω για τίποτα τις δικές μου προσωπικές, γνώμες, μια που ήθελα να τις υποβάλω όλες στην εξέταση, είμουν βέβαιος πως δεν είχα τίποτα το καλύτερο να κάνω απο το ν' ακολουθώ τις γνώμες των πιο γνωστικών. Και μολονότι βρίσκονται ίσως ανάμεσα στους Πέρσες ή τους Κινέζους άνθρωποι εξίσου συνετοί όσο και μεταξύ μας, μου φαινόταν πως το χρησιμότερο είταν να κανονίζω τη συμπεριφορά μου σύμφωνα με κείνους με τους οποίους είχα να ζήσω και πως, για να ξέρω ποιές είταν αληθι-

νά οι γνώμες τους, έπρεπε να προσέχω αυτά που συνήθιζαν να κάνουν μάλλον παρά αυτά που έλεγαν· όχι μόνο επειδή, με τη διαφθορά τών ηθών μας, λίγοι είναι κείνοι που δέχονται να πουν όλα όσα πιστεύουν, αλλά κι επειδή πολλοί τα αγνοούν κι οι ίδιοι. Γιατί, καθώς η ενέργεια της σκέψης, με την οποία πιστεύουμε κάτι, είναι διαφορετική από κείνη με την οποία γνωρίζουμε πως το πιστεύουμε, υπάρχουν συχνά η μια χωρίς την άλλη. Κι ανάμεσα σε πολλές γνώμες, εξίσου παραδεγμένες, διάλεγα μονάχα τις μετριοπαθέστερες, τόσο επειδή είναι πάντα οι βολικότερες στην πράξη και πιθανά οι καλύτερες, αφού κάθε υπερβολή είναι συνήθως κακή, όσο και για να έχω, σε περίπτωση που θα έκανα λάθος, απομακρυνθεί από τον ίσιο δρόμο λιγότερο παρά αν είχα διαλέξει τη μιαν άκρη, ενώ θα έπρεπε να είχα ακολουθήσει την άλλη. Και ιδιαίτερα θεωρούσα υπερβολές όλες τις υποσχέσεις, με τις οποίες κάτι κόβει κανένας από την ελευθερία του. Όχι πως αποδοκίμαζα τους νόμους, που, για να γιατρέψουν την αστάθεια των αδύναμων πνευμάτων, επιτρέπουν—όταν υπάρχει κάποιο καλό σχέδιο, ή έστω και για την ασφάλεια των συναλλαγών κάποιο σχέδιο απλώς αδιάφορο—να κάνει κανείς ταξίματα⁶⁵ ή συμβόλαια που τον υποχρεώνουν να εμμένει σ' αυτά. Επειδή όμως δεν έβλεπα στον κόσμο τίποτα που να μένει πάντα στην ίδια κατάσταση, κι επειδή, για ό,τι με αφορούσε ιδιαίτερα, υποσχόμουν στον εαυτό μου να τελειοποιώ ολοένα περισσότερο τις κρίσεις μου, κι όχι να τις χειροτερεύω, θα το θεωρούσα πως έκανα μεγάλο λάθος κατά της ορθοφροσύνης αν, επειδή επιδοκίμαζα τότε κάτι, αναλάμβανα την υποχρέωση να το θεωρώ σωστό κι αργότερα ακόμα, όταν θα έπαυε ίσως να είναι σωστό, ή όταν εγώ έπαυα να το θεωρώ τέτοιο.

31.—Ο δεύτερος ηθικός κανόνας μου είταν να είμαι όσο μπορούσα πιο σταθερός κι αποφασιστικός στις πράξεις μου και να ακολουθώ τις γνώμες τις πιο αμφίβολες, μια που τις υιοθετήσω, με όχι λιγότερη εμμονή απ' όση θα έβαζα αν είταν πολύ σίγουρες. Και να μιμηθώ σ' αυτό τούς ταξιδιώτες που, όταν χαθούν μέσα σε δάσος, δεν πρέπει να περιπλανιώνται, τριγυρνώντας τότε από

τη μια μεριά και τότε από την άλλη, μήτε, ακόμα λιγότερο, να σταματούν στην ίδια θέση, αλλά πρέπει να τραβούν αδιάκοπα όσο μπορούν πιο ολόισα προς την ίδια κατεύθυνση και να μην την αλλάζουν για ασήμαντους λόγους, έστω κι αν στην αρχή η τύχη μονάχα τους έκανε ίσως να τη διαλέξουν. Γιατί μ' αυτό τον τρόπο, αν δεν πάνε εκεί ακριβώς όπου επιθυμούν, τουλάχιστον θα φτάσουν στο τέλος κάπου, όπου θα είναι πιθανότατα καλύτερα παρά στη μέση ενός δάσους. Κι έτσι, επειδή συχνά στη ζωή οι πράξεις δεν επιδέχονται αναβολή, αποτελεί μια πολύ σίγουρη αλήθεια πως, όταν δεν είναι στο χέρι μας να διακρίνουμε τις σωστότερες γνώμες, πρέπει ν' ακολουθούμε τις πιθανότερες. Και μάλιστα, ακόμα κι αν δεν παρατηρούμε περισσότερη πιθανότητα σε τούτες παρά στις άλλες, πρέπει ωστόσο να διαλέγουμε κάποιες και να τις θεωρούμε κατόπι, για ό,τι αφορά την πρακτική, όχι πια σαν αμφίβολες, παρά πολύ αληθινές και πολύ σίγουρες, επειδή τέτοιος είναι κι ο λόγος που μας έκανε να τις διαλέξουμε. Κι αυτό ήταν από τότε ικανό να με απολυτρώσει απ' όλες τις μεταμέλειες και τις τύψεις που ταραίζουν συνήθως τις συνειδήσεις τών αδύναμων κι αναποφάσιστων πνευμάτων, που παρασύρονται άστατα να εφαρμόζουν σαν καλά τα όσα κρίνουν κατόπι πως είχαν κακά.

32.—Ο τρίτος μου ηθικός κανόνας ήταν να πασχίζω πάντα να νικώ τον εαυτό μου μάλλον παρά την τύχη, και ν' αλλάζω τις επιθυμίες μου μάλλον παρά την τάξη τού κόσμου. Και γενικά, να συνηθίσω να πιστεύω πως δεν υπάρχει τίποτα που να είναι ολότελα στην εξουσία μας, εκτός από τις σκέψεις μας· έτσι που, όταν κάνουμε το καλύτερο που μπορούμε σχετικά με τα πράγματα που είναι έξω από μας, ό,τι δεν πετύχουμε είναι, ως προς εμάς, απολύτως αδύνατο. Και μου φαινόταν πως και μονάχα αυτό ήταν αρκετό για να με εμποδίζει να επιθυμώ στο μέλλον τίποτα που να μην το αποκτώ⁶⁶ και για να με κάνει έτσι ευχαριστημένο. Γιατί, μια που η θέλησή μας έχει τη φυσική τάση να επιθυμεί μονάχα όσα η νόησή μας της παριστάνει σαν εφικτά κατά κάποιον τρόπο, είναι βέβαιο πως, αν θεωρούσαμε πως όλα τ' αγαθά που είναι έξω από μας είναι

εξίσου απομακρυσμένα από την εξουσία μας, δεν θα λυπηθούμε, όταν μας λείψουν εκείνα που μοιάζουν να χρωστιούνται στη γέννησή μας, σαν τα στερηθούμε δίχως δικό μας φταίξιμο, περισσότερο απ' όσο λυπούμαστε που δεν εξουσιάζουμε τα βασίλεια της Κίνας ή του Μεξικού. Και πως «την ανάγκην φιλοτιμίαν ποιούμενοι» καθώς λένε, δεν θα επιθυμούμε να είμαστε γεροί όταν είμαστε άρρωστοι, ή ελεύθεροι όταν βρισκόμαστε στη φυλακή, περισσότερο απ' όσο επιθυμούμε τώρα να έχουμε κορμιά από ύλη άφθαρτη όσο τα διαμάντια, ή φτερά για να πετούμε σαν τα πουλιά. Ομολογώ όμως πως χρειάζεται πολύχρονη άσκηση και στοχασμός συχνά επαναλαμβανόμενος για να συνηθίσει κανένας να τα βλέπει όλα με τέτοιο μάτι. Και νομίζω πως αυτό κυρίως ήταν το μυστικό τών φιλοσόφων εκείνων⁶⁷ που μπόρεσαν άλλοτε να ξεφύγουν από την κυριαρχία τής τύχης και παρ' όλα τα βάσανα και τη φτώχεια τους, να παραβγαίνουν στην ευδαιμονία με τους θεούς τους. Γιατί, καθώς καταγίνονταν αδιάκοπα να προσέχουν τα όρια που τους ήταν ορισμένα από τη φύση, έπειθαν τόσο τέλεια τον εαυτό τους πως, εκτός από τις σκέψεις τους, τίποτα δεν ήταν στην εξουσία τους, ώστε αυτό και μόνο αρκούσε για να τους εμποδίσει να έχουν καμιάν αφοσίωση σε άλλα πράγματα, και τα διαθέταν τόσο απόλυτα, που είχαν, όσο γι' αυτό, κάποιο δίκιο να θεωρούν τον εαυτό τους πως ήταν πιο πλούσιοι, και πιο δυνατοί, και πιο ελεύθεροι, και πιο ευτυχισμένοι απ' όλους τους άλλους ανθρώπους που, μη έχοντας αυτή τη φιλοσοφία, όσο ευνοημένοι κι αν είναι από τη φύση και την τύχη, δεν έχουν έτσι ποτέ στη διάθεσή τους όλα όσα θέλουν.

33.—Τέλος, για συμπέρασμα αυτής τής ηθικής, σκέφτηκα να κάνω μιαν ανασκόπηση των διάφορων ασχολιών που έχουν οι άνθρωποι σε τούτη τη ζωή, για να προσπαθήσω να διαλέξω την καλύτερη. Και χωρίς να θέλω να πω τίποτα για τις ασχολίες τών άλλων, σκέφτηκα πως το καλύτερο που μπορούσα ήταν να συνεχίσω σε κείνην ακριβώς όπου βρισκόμουν, δηλαδή να χρησιμοποιήσω όλη μου τη ζωή στην καλλιέργεια του λογικού μου και να προχωρήσω όσο θα μπορούσα περισσότερο στη γνώση τής αλή-

θειας, σύμφωνα με τη μέθοδο που είχα ορίσει στον εαυτό μου. Είχα νοιώσει τόσο υπέρτατες ικανοποιήσεις αφότου άρχισα να χρησιμοποιώ αυτή τη μέθοδο, που δεν πίστευα πως θα μπορούσε κανένας να πάρει γλυκύτερες κι αγνότερες σε τούτη τη ζωή. Και, καθώς ανακάλυπτα, χάρη σ' αυτή, κάθε μέρα μερικές αλήθειες που μου φαίνονταν αρκετά σημαντικές, κι ωστόσο αγνοημένες γενικά από τους άλλους, η ικανοποίηση που είχα απ' αυτές γέμιζε τόσο πολύ το πνεύμα μου, ώστε όλα τ' άλλα δεν μ' ένοιαζαν καθόλου. Εξάλλου, οι τρεις προηγούμενοι κανόνες βασίζονταν μονάχα στο σχέδιο που είχα να εξακολουθήσω να διδάσκομαι : γιατί, μια που ο Θεός έδωσε στον καθένα μας κάποιο φως για να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα, δεν θα είχα πιστέψει πως έπρεπε να ικανοποιηθώ ούτε στιγμή με τις γνώμες τών άλλων, αν δεν σκόπευα να χρησιμοποιήσω τη δική μου κρίση στο να τις εξετάσω όταν θα ερχόταν ο καιρός. Και δεν θα είχα μπορέσει ν' απαλλαγώ από κάθε δισταγμό ακολουθώντας τις, αν δεν έλπιζα να μη χάσω ωστόσο καμιάν ευκαιρία για να βρω καλύτερες γνώμες, σε περίπτωση που θα υπήρχαν. Και τέλος, δεν θα είχα μπορέσει να περιορίσω τις επιθυμίες μου, ούτε και να είμαι ευχαριστημένος, αν δεν είχα ακολουθήσει ένα δρόμο, χάρη στον οποίο, πιστεύοντας πως είμουν εξασφαλισμένος για την απόκτηση όλων τών γνώσεων που είμουν ικανός ν' αποκτήσω, πίστευα πως με το ίδιο μέσο είμουν συνάμα σίγουρος για την απόκτηση όλων τών αληθινών αγαθών που θα είταν ποτέ στο χέρι μου, μια και — καθώς η θέλησή μας δεν έχει την τάση ν' ακολουθεί ή ν' αποφεύγει κανένα πράγμα, παρά μονάχα αναλόγως που η νόησή μας τής το παρουσιάζει σαν καλό η σαν κακό — φτάνει να κρίνει κανένας σωστά για να φερθεί και σωστά, και φτάνει να κρίνει όσο μπορεί καλύτερα για να φερθεί επίσης κι όσο μπορεί καλύτερα· δηλαδή ν' αποκτήσει όλες τις αρετές και μαζί κι όλα τ' άλλα αγαθά που μπορεί ν' αποκτήσει. Κι όταν είναι κανένας βέβαιος πως αυτό είναι έτσι, δεν είναι δυνατόν να μην είναι ευχαριστημένος.

τους ξεχώρισα μαζί με τις αλήθειες τής πίστης, που είχαν πάντα για μένα οι πρώτες που πίστευα, έκρινα πως μπορούσα ελεύθερα να επιχειρήσω να ξεφορτωθώ όλες τις υπόλοιπες γνώμες μου. Και καθώς έλπιζα πως θα μπορούσα να τα βγάλω πέρα μ' αυτές καλύτερα αν συναναστρεφόμουν τους ανθρώπους παρά αν εξακολουθούσα να μένω κλεισμένος στο θερμασμένο δωμάτιο, όπου είχα κάνει όλες αυτές τις σκέψεις, ο χειμώνας δεν είχε ακόμα καλὰ - καλὰ περάσει και ξανάρχισα να ταξιδεύω⁶⁸. Και μέσα στα εννιά ολόκληρα χρόνια που ακολούθησαν⁶⁹, δεν έκανα τίποτα άλλο από το να κυλώ στον κόσμο εδώ κι εκεί, προσπαθώντας να είμαι θεατής μάλλον παρά ηθοποιός σε όλες τις κωμωδίες που παίζονται μέσα σ' αυτόν. Κι ενώ στοχαζόμουν για το κάθε ζήτημα χωριστά τι μπορούσε να το κάνει ύποπτο και να μας δώσει την αφορμή να γελαστούμε, ξεριζώνω στο μεταξύ από το πνεύμα μου όλες τις πλάνες που είχαν προηγουμένως μπορέσει να ξεγλιστρήσουν μέσα του. Όχι πως μιμώμουν σε τούτο τούς σκεπτικούς⁷⁰, που αμφιβάλλουν μόνο και μόνο για ν' αμφιβάλλουν, και καμώνονται πως είναι πάντα αναποφάσιστοι· γιατί απεναντίας όλος ο σκοπός μου εμένα ήταν αποκλειστικά να βεβαιωθώ και να ξεπετάξω τα σαθρά χρώματα και τον άμμο για να βρω τον βράχο ή την άργιλο⁷¹. Κι αυτό μου πετύχαινε νομίζω αρκετά καλὰ, μια που, προσπαθώντας ν' ανακαλύψω την ψευτιά ή την αβεβαιότητα των προτάσεων που εξέταζα, όχι με αδύναμες εικασίες παρά με συλλογισμούς σαφείς και σίγουρους, δεν έβρισκα καμιά πρόταση τόσο αμφίβολη⁷² που να μην μπορώ να βγάλω πάντα απ' αυτήν κάποιο συμπέρασμα αρκετά σίγουρο, κι όταν ακόμα το συμπέρασμα αυτό δεν ήταν παρά πως η πρόταση δεν περιείχε τίποτα το σίγουρο. Κι όπως, όταν γκρεμίζει κανένας ένα παλιό σπίτι, φυλάγει συνήθως τα υλικά του για να χρησιμεύουν στο χτίσιμο καινούργιου, έτσι κι εγώ, καταστρέφοντας όλες τις γνώμες μου που τις έκρινα αβάσιμες, έκανα διάφορες παρατηρήσεις κι αποκτούσα πολλές εμπειρίες, που μου χρησίμεψαν από τότε στο να θεμελιώσω άλλες, πιο σίγουρες γνώμες. Κι επιπλέον, εξακολουθούσα να γυμνάζομαι στη μέθοδο που είχα ορίσει στον εαυτό μου. Γιατί, εκτός που φρόντιζα

να διευθύνω όλες μου γενικά τις σκέψεις σύμφωνα με τους κανόνες της, διέθετα κάθε τόσο μερικές ώρες, που τις χρησιμοποιούσα ειδικά στο να την εφαρμόζω σε μαθηματικά προβλήματα, ή ακόμα και σε μερικά άλλα που μπορούσα σχεδόν να τα εξομοιώσω με μαθηματικά προβλήματα⁷³, αποχωρίζοντάς τα απ' όλες τις αρχές των άλλων επιστημών, που δεν τις θεωρούσα αρκετά σταθερές, καθώς θα δείτε πως έκανα για πολλά που βρίσκονται εξηγημένα μέσα σ' αυτόν τον τόμο⁷⁴. Κι έτσι, δίχως να ζω, φαινομενικά τουλάχιστον, με τρόπο διαφορετικό από κείνους που, μη έχοντας άλλη ασχολία από το να περνούν ήσυχη ζωή και αθώα, πασχίζουν να ξεχωρίζουν τις απολαύσεις από τις ακολουσίες, και που, για να χαρούν δίχως ανία τον ελεύθερο καιρό τους, χρησιμοποιούν όλες τις τίμιες διασκεδάσεις, δεν έπαυα να εμμένω στον σκοπό μου και να προκόβω στη γνωριμιά τής αλήθειας, περισσότερο ίσως παρά αν είχα περιοριστεί να διαβάζω βιβλία ή να συναναστρέφομαι ανθρώπους των γραμμάτων.

35.—Ωστόσο, τα εννιά αυτά χρόνια πέρασαν χωρίς να έχω ακόμα πάρει καμιάν απόφαση πάνω στα προβλήματα που τα συζητούν συνήθως οι σοφοί μεταξύ τους, και χωρίς να έχω αρχίσει ν' αναζητώ τα θεμέλια καμιάς φιλοσοφίας πιο σίγουρης από την κοινή⁷⁵. Και το παράδειγμα πολλών έξοχων πνευμάτων⁷⁶ που, έχοντας ήδη το ίδιο σχέδιο πριν από μένα, μου φαίνονταν πως δεν είχαν πετύχει, μ' έκανε να φαντάζομαι σ' αυτό τόσες δυσκολίες που δεν θα είχα ίσως ακόμα τολμήσει να το επιχειρήσω τόσο νωρίς, αν δεν έβλεπα πως μερικοί διαδίδαν ήδη τη φήμη πως το είχα κατορθώσει. Δεν είμαι σε θέση να πω πού τάχα στήριζαν αυτή τη γνώμη. Κι ανίσως έχω κι εγώ συμβάλει κάπως με τα λόγια μου, αυτό θα οφείλεται στο ότι ξομολογώμουν τις άγνοιές μου αφελέστερα απ' όσο συνηθίζουν εκείνοι που έχουν κάπως σπουδάσει· κι ίσως επίσης στο ότι έδειχνα τους λόγους που είχα ν' αμφιβάλλω για πολλά που οι άλλοι τα θεωρούν βέβαια, μάλλον, παρά στο ότι καυχώμουν για κανένα μου φιλοσοφικό σύστημα. Έχοντας όμως αρκετή περηφάνεια⁷⁷ ώστε να μη θέλω να με παίρνουν για άλλον

απ' ό,τι είμουν, σκέφτηκα πως έπρεπε να προσπαθήσω, με κάθε τρόπο, να γίνω αντάξιος της φήμης μου. Και πάνε τώρα ακριβώς οχτώ χρόνια που η επιθυμία αυτή μ' έκανε να πάρω την απόφαση ν' απομακρυνθώ απ' όλα τα μέρη όπου μπορούσα να έχω γνωριμίες, και ν' αποτραβηχτώ εδωπέρα, σ' έναν τόπο όπου η μακρόχρονη διάρκεια του πολέμου⁷⁸ έκανε να επιβληθούν τέτοιοι κανονισμοί, ώστε οι στρατοί τούς οποίους διατηρούν εκεί μοιάζουν να χρησιμεύουν μονάχα στο να κάνουν να χαίρεσαι με ακόμα περισσότερη ασφάλεια τους καρπούς τής ειρήνης, κι όπου, μέσα στο πλήθος ενός μεγάλου λαού, πολύ δραστήριου και που δείχνει περισσότερη φροντίδα για τις δικές του υποθέσεις παρά περιέργεια για τις υποθέσεις των άλλων, και χωρίς να μου λείπει καμιά από τις ανέσεις που υπάρχουν στις πιο πολυσύχναστες πολιτείες, μπόρεσα να ζήσω εξίσου μόνος κι αποτραβηγμένος όσο και στις πιο απόμερες ερημιές.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

36.—Δεν ξέρω αν πρέπει να σας μιλήσω για τους πρώτους στοχασμούς που έκανα εκεί πέρα, γιατί είναι τόσο μεταφυσικοί και τόσο ασυνήθιστοι που δεν θ' αρέσουν ίσως σε όλο τον κόσμο⁷⁹. Ωστόσο, για να μπορέσει κανένας να κρίνει αν τα θεμέλια που πήρα είναι αρκετά σταθερά, είμαι κατά κάποιο τρόπο αναγκασμένος να μιλήσω γι' αυτούς. Είχα από πολύ καιρό παρατηρήσει πως, για ό,τι αφορά τα ήθη, είναι κάποτε ανάγκη, γνώμες που κανένας τις ξέρει πολύ αβέβαιες, να τις ακολουθεί το ίδιο σαν να είχαν αναμφίβολες, καθώς το είπα και πιο πάνω⁸⁰. Επειδή όμως επιθυμούσα τότε να καταγίνω αποκλειστικά με την αναζήτηση της αλήθειας, σκέφτηκα πως έπρεπε να κάνω εντελώς το αντίθετο και ν' απορρίψω, σαν να είχαν εντελώς ψεύτικο, οτιδήποτε θα μπορούσε να μου γεννήσει την παραμικρότερη αμφιβολία, για να δω αν δεν θα μου απόμεινε ύστερα απ' αυτό καμιά πεποίθηση που να είναι εντελώς αναμφίβολη⁸¹. Έτσι, επειδή οι αισθήσεις μας μάς ξεγελούν κάποτε, θέλησα να υποθέσω πως τίποτα δεν υπάρχει που να είναι τέτοιο που εκείνες μάς κάνουν να το φανταζόμαστε. Κι επειδή υπάρχουν άνθρωποι που γελιούνται κάνοντας συλλογισμούς πάνω και στ' απλούστερα ακόμα θέματα της γεωμετρίας, και παραλογίζονται, κρίνοντας κι εγώ πως μπορούσα να λαθέψω όσο κι οποιοσδήποτε άλλος, απόρριψα σαν ψεύτικους όλους τούς λόγους που είχα πάρει προηγουμένως για αποδείξεις. Και τέλος, παίρνοντας υπόψη πως όλες οι σκέψεις που έχουμε ενόσω είμαστε ξυπνητοί μπορούν επίσης να μας έρχονται ολόϊδιες κι όταν κοιμούμαστε, χωρίς καμιά τους να είναι τότε αληθινή, αποφάσισα να υποθέσω πως όλα όσα μού είχαν μπει κάποτε στον νου, δεν ήταν περισσότερο αληθινά από τις φαντασίες τών ονείρων μου. Αμέσως όμως κατόπι πρόσεξα πως, ενώ εγώ ήθελα να σκεφτώ έτσι,

ὅτι ὅλα εἴταν ψεύτικα, ἔπρεπε αναγκαστικά, ἐγὼ που το σκεπτό-
 μουν, νὰ εἶμαι κάτι. Καὶ παρατηρώντας πὼς τούτη ἡ ἀλήθεια:
 σ κ έ π τ ο μ α ι, ἄ ρ α υ π ἄ ρ χ ω⁸² εἴταν τόσο γερὴ καὶ τόσο
 σίγουρη ὥστε ὅλες μαζί οἱ ἐξωφρενικὲς υποθέσεις τῶν σκεπτικῶν
 φιλοσόφων δὲν εἴταν ικανὲς νὰ τὴν κλονίσουν, ἔκρινα πὼς μποροῦσα
 δίχως ἐνδοιασμοῦς νὰ τὴν παραδεχτώ σαν τὴν πρώτη ἀρχή⁸³ τῆς
 φιλοσοφίας που ἀναζητοῦσα.

37.—Κατόπι, ἐξετάζοντας με προσοχὴ τί εἶμουν, εἶδα ὅτι μπο-
 ροῦσα νὰ υποθέσω πὼς δὲν εἶχα σῶμα καὶ πὼς οὔτε κόσμος υπῆρχε,
 οὔτε τόπος ὅπου νὰ βρίσκομαι, ἀλλὰ πὼς δὲν μποροῦσα γι' αὐτό
 νὰ υποθέσω πὼς οὔτε κι ἐγὼ υπῆρχα. Απεναντίας, ἀκριβῶς ἀπὸ
 το ὅτι σκεπτόμουν ν' ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ἄλλων
 πραγμάτων, ἐβγαίνει ολοφάνερα καὶ πολὺ σίγουρα πὼς ἐγὼ υπῆρχα.
 Εὐνὼ, ἀν εἶχα μονάχα πάψει νὰ σκέπτομαι, δὲν εἶχα κανένα λόγο
 νὰ πιστέψω πὼς υπῆρχα, ἔστω κι ἀν εἴταν ἀληθινὰ ὅλα τα ὑπό-
 λοιπα που εἶχα φανταστεί. Απ' αὐτό κατάλαβα πὼς εἶμουν μὴ
 υπόσταση που ολόκληρη ἡ οὐσία⁸⁴ ἢ ἡ φύση τῆς δὲν εἶναι παρὰ το
 νὰ σκέπτεται καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκη, γιὰ νὰ υπάρχει, ἀπὸ κανένα
 τόπο κι οὔτε ἐξαρτιέται ἀπὸ τίποτα το υλικό⁸⁵. Ἐτσι που, αὐτό το
 ἐγὼ, δηλαδὴ ἡ ψυχὴ, χάρη στὴν ὁποία εἶμαι ὅ,τι εἶμαι, εἶναι ἐντε-
 λῶς ξέχωρη ἀπὸ το σῶμα, κι εἶναι μάλιστα ευκολότερο νὰ γνωρίσει
 κανέναν αὐτὴν παρὰ ἐκεῖνο· κι ἀκόμα το σῶμα δὲν υπῆρχε διό-
 λου, πάλι ἡ ψυχὴ δὲν θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι ὅ,τι εἶναι.

38.—Ὑστερα ἀπ' αὐτό, ἐξέτασα γενικὰ τί χρειάζεται σε μὴ
 πρόταση γιὰ νὰ εἶναι ἀληθινὴ καὶ σίγουρη. Γιατί, μὴ που εἶχα
 βρεῖ μὴ πρόταση που τὴν ἤξερα τέτοια, σκέφτηκα πὼς ἔπρεπε
 ἐπίσης νὰ ξέρω καὶ σε τί συνίσταται αὐτὴ ἡ βεβαιότητα. Κι ἔχοντας
 παρατηρήσει πὼς δὲν υπάρχει μέσα σ' αὐτό το : σ κ έ π τ ο μ α ι,
 ἄ ρ α υ π ἄ ρ χ ω, τίποτα που νὰ με βεβαιώνει πὼς λέω τὴν
 ἀλήθεια, ἐκτὸς μονάχα πὼς βλέπω πολὺ καθαρά ὅτι, γιὰ νὰ σκέπτο-
 μαι, πρέπει νὰ υπάρχω, ἔκρινα πὼς μποροῦσα νὰ πάρω γιὰ γενικό
 κανόνα πὼς τὰ πράγματα που διανοοῦμαστε πολὺ καθαρά καὶ πολὺ

ευδιάκριτα είναι όλα αληθινά, μα πως υπάρχει μονάχα κάποια δυσκολία στο να διακρίνουμε καλά ποιά είναι κείνα που διανοούμεστε διακριτά⁸⁶.

39.—'Υστερα απ' αυτό, κάνοντας τη σκέψη πως είχα αμφιβολίες, κι επομένως το είναι μου δεν ήταν ολότελα τέλειο—γιατί έβλεπα καθαρά πως το να ξέρω είναι μεγαλύτερη τελειότητα από το ν' αμφιβάλλω—μου ήλθε η ιδέα να ερευνήσω πούθε είχα μάθει να σκέπτομαι κάτι το πιο τέλειο απ' ό,τι είμουν εγώ· και κατάλαβα ολοφάνερα πως έπρεπε να είναι από μια φύση πραγματικά τελειότερη⁸⁷. 'Όσο για τις σκέψεις⁸⁸ που είχα για πολλά άλλα πράγματα έξω από μένα, όπως για τον ουρανό, τη γη, το φως, τη θερμότητα και χίλια άλλα, δεν μου έκανε τόσο κόπο να μάθω από πού έρχονταν, γιατί, μη διακρίνοντας σ' αυτά τίποτα που να μου φαίνεται πως τις έκανε ανώτερές μου, μπορούσα να πιστεύω πως, αν ήταν αληθινές, ήταν εξαρτήματα της φύσης μου, σε ό,τι έχει το τέλειο· κι αν πάλι δεν ήταν αληθινές, μου έρχονταν από το μηδέν, βρίσκονταν δηλαδή μέσα μου επειδή είχα ελλείψεις⁸⁹. Δεν μπορούσε όμως να συμβαίνει το ίδιο με την ιδέα ενός όντος τελειότερου από μένα, γιατί αυτή ήταν φανερά αδύνατο να μου έχει έλθει από το μηδέν. Κι επειδή δεν υπάρχει λιγότερη αντίφαση στο να είναι το πιο τέλειο συνέχεια κι εξάρτημα του λιγότερο τελείου, απ' όση υπάρχει στο να βγαίνει από το τίποτα κάτι⁹⁰, δεν ήταν δυνατόν την ιδέα του τελειότερου να την έχω από μένα τον ίδιο. Έτσι, απόμενε να την έχει βάλει μέσα μου μια φύση που να είναι αληθινά τελειότερή μου, και μάλιστα που να έχει μέσα της όλες τις τελειότητες, των οποίων μπορούσα να έχω κάποια ιδέα, δηλαδή, για να εξηγηθώ με μια λέξη, ο Θεός⁹¹. Σ' αυτό πρόσθεσα πως, αφού γνώριζα μερικές τελειότητες που εγώ δεν τις είχα καθόλου, δεν είμουν το μόνο ον που υπάρχει (με την άδειά σας θα μεταχειριστώ εδώ ελεύθερα όρους τής Σχολής)⁹², αλλά πως αναγκαστικά έπρεπε να υπάρχει και κάποιο άλλο ον πιο τέλειο, που απ' αυτό να εξαρτιέμαι, κι απ' αυτό να έχω αποκτήσει όλα όσα είχα. Γιατί, αν είμουν μόνος κι ανεξάρτητος από κάθε άλλον, έτσι που να έχω από τον εαυτό μου όλο

αυτό το λίγο που κάνει να μετέχω στο τέλειον, θα μπορούσα, για τον ίδιο λόγο, να έχω από τον εαυτό μου κι όλο το παραπάνω που ήξερα πως μου έλειπε, κι έτσι να είμαι κι εγώ άπειρος, αιώνιος, αναλοίωτος, παντογνώστης, παντοδύναμος· τέλος, να έχω όλες τις τελειότητες που μπορούσα να παρατηρήσω πως υπάρχουν στον Θεό. Γιατί, σύμφωνα με τους συλλογισμούς που έκανα προ ολίγου, για να γνωρίσω τη φύση τού Θεού, όσο μου το επέτρεπε η δική μου φύση, δεν είχα παρά να εξετάσω, για όλα τα πράγματα, που κάποια ιδέα τους έβρισκα μέσα μου, αν αποτελούσε ή όχι τελειότητα το να τα κατέχει κανένας. Κι είχα βεβαιωθεί πως κανένα από κείνα που φανέρωναν κάποιαν ατέλεια δεν βρισκόταν στον Θεό, αλλά πως όλα τ' άλλα βρίσκονταν σ' αυτόν. Καθώς επίσης έβλεπα πως η αμφιβολία, η αστάθεια, η θλίψη και τα παρόμοια δεν μπορούσαν να υπάρχουν σ' αυτόν, αφού κι εγώ ο ίδιος θα είμουν πολύ ευχαριστημένος αν είμουν απαλλαγμένος απ' αυτά. Κατόπι, είχα, εκτός απ' αυτά, και ιδέες⁹³ πολλών πραγμάτων αισθητών κι ενσωμάτων. Γιατί, όσο κι αν υπόθετα πως ονειρευόμουν και πως όλα όσα έβλεπα ή φανταζόμουν ήταν ψεύτικα, δεν μπορούσα ωστόσο ν' αρνηθώ πως οι ιδέες τους βρίσκονταν αληθινά μέσα στη σκέψη μου⁹⁴. Επειδή όμως είχα ήδη αναγνωρίσει μέσα μου πολύ καθαρά πως η νοητική φύση είναι ξεχωριστή από τη σωματική—παίρνοντας υπόψη μου πως κάθε σύνθεση μαρτυρεί εξάρτηση, και πως η εξάρτηση είναι φανερά ελάττωμα—έκρινα απ' αυτό πως δεν μπορούσε ν' αποτελεί τελειότητα για τον Θεό το να είναι σύνθετος από τις δύο αυτές φύσεις, και συνεπώς, δεν είχαν, αλλά πως αν υπάρχουν στον κόσμο κάποια σώματα ή κάποιες διάνοιες⁹⁵ ή άλλες φύσεις⁹⁶ που να μην είναι απόλυτα τέλειες, η ύπαρξή τους έπρεπε να εξαρτιέται από τη δύναμή του, έτσι που δεν μπορούσαν ούτε στιγμή να υπάρξουν χωρίς αυτόν.

40.—Θέλησα κατόπι ν' αναζητήσω κι άλλες αλήθειες⁹⁷ και, παίρνοντας το αντικείμενο της γεωμετρίας, που το διανοούμεν σαν σώμα συνεχές ή σαν διάστημα απεριόριστα απλωμένο σε μήκος, πλάτος, κι ύψος ή βάθος, διαιρετό σε διάφορα μέρη, που μπο-

ρούσαν να έχουν διάφορα σχήματα και μεγέθη, κι όλων τών ειδών κινήσεις και μετατοπίσεις—γιατί οι γεωμέτρες τα υποθέτουν όλα αυτά σαν αντικείμενό τους—διέτρεξα μερικές από τις πιο απλές αποδείξεις τους. Κι έχοντας προσέξει πως η μεγάλη τούτη βεβαιότητα που αποδίνει όλος ο κόσμος στις αποδείξεις αυτές βασίζεται αποκλειστικά στο ότι τις διανοείται κανένας με προφάνεια, σύμφωνα με τον κανόνα που ανάφερα προ ολίγου, πρόσεξα επίσης πως δεν υπήρχε σ' αυτές απολύτως τίποτα που να με βεβαιώνει για την ύπαρξη του αντικειμένου τους⁹⁸. Γιατί, λόγου χάρη, έβλεπα βέβαια καλά πως, όταν κανένας υποθέσει ένα τρίγωνο, πρέπει οι τρεις γωνίες του να είναι ίσες με δυό ορθές, αλλά μ' αυτό δεν έβλεπα τίποτα που να με βεβαίωνε πως υπάρχει τρίγωνο στον κόσμο. Ενώ, ξαναγυρνώντας στην εξέταση της ιδέας που είχα για ένα τέλειο Ον, έβρισκα πως η υπαρξή του περιλαμβανόταν στην ιδέα αυτή, με τον ίδιο τρόπο που περιλαμβάνεται στην ιδέα ενός τριγώνου το ότι οι τρεις γωνίες του είναι ίσες με δυό ορθές, ή, στην ιδέα μιας σφαίρας, το ότι όλα της τα μέρη απέχουν το ίδιο από το κέντρο της, ή και ακόμα προφανέστερα. Κι επομένως το ότι ο Θεός, που είναι αυτό το τέλειο Ον, υπάρχει ή υφίσταται, είναι τουλάχιστον εξίσου βέβαιο όσο θα μπορούσε να είναι οποιαδήποτε γεωμετρική απόδειξη⁹⁹.

41.—Εκείνο όμως που κάνει να είναι πολλοί που πείθονται πως είναι δύσκολο να γνωρίσουν τον Θεό ή ακόμα και να γνωρίσουν τί είναι η ψυχή τους, είναι πως δεν υψώνουν ποτέ το πνεύμα τους πέρα από τα αισθητά πράγματα κι είναι τόσο συνηθισμένοι να μην εξετάζουν τίποτα παρά μόνο σαν το φαντάζονται¹⁰⁰—που είναι τρόπος σκέψης ειδικός για τα υλικά πράγματα—ώστε ό,τι δεν χωρεί στη φαντασία τους τούς φαίνεται πως δεν είναι νοητό. Πράγμα που είναι αρκετά φανερό κι από το ότι κι οι φιλόσοφοι ακόμα στις σχολές το θεωρούν σαν αξίωμα, πως τίποτα δεν υπάρχει στη νόηση που να μην προϋπήρξε στην αίσθηση, στην οποία ωστόσο είναι βέβαιο πως δεν υπήρξαν ποτέ οι ιδέες τού Θεού και της ψυχής¹⁰¹. Και μου φαίνεται πως όσοι θέλουν να χρησιμοποιήσουν τη φαντασία τους για να τις καταλάβουν, κάνουν ακριβώς το ίδιο σαν να ήθελαν

να χρησιμοποιήσουν τα μάτια τους για ν' ακούσουν τους ήχους ή να μυρίσουν τις μυρωδιές¹⁰². Εκτός που υπάρχει και τούτη ακόμα η διαφορά, πως η όραση δεν μας βεβαιώνει για την αλήθεια τών αντικειμένων της λιγότερο απ' όσο κι η όσφρηση ή η ακοή. Ενώ, ούτε η φαντασία, ούτε οι αισθήσεις μας μπορούν ποτέ να μας βεβαιώσουν για τίποτα αν δεν μεσολαβήσει η νόησή μας.

42.—Τέλος, αν υπάρχουν ακόμα άνθρωποι που δεν έχουν, με τους λόγους που ανέφερα, πειστεί αρκετά για την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής τους, θέλω πολύ να το ξέρουν πως όλα τ' άλλα πράγματα, για τα οποία νομίζουν ίσως πως είναι πιο βέβαιοι, όπως το ότι έχουν ένα σώμα κι ότι υπάρχουν άστρα και μια Γη, και τα παρόμοια, είναι λιγότερο βέβαια. Γιατί, όσο κι αν κανένας έχει για τα πράγματα αυτά μιαν ηθική¹⁰³ βεβαιότητα, που είναι τέτοια ώστε να φαίνεται πως, εκτός αν είναι εκκεντρικός, δεν μπορεί ν' αμφιβάλλει γι' αυτά, ωστόσο επίσης, δεν μπορεί κανένας ν' αρνηθεί, εκτός αν είναι παράλογος, πως, όταν πρόκειται για μεταφυσική¹⁰⁴ βεβαιότητα, αποτελεί αρκετό λόγο για να μην είναι κανένας ολότελα σίγουρος γι' αυτά, το να προσέξει πως μπορεί, με τον ίδιο τρόπο, να φανταστεί στον ύπνο του πως έχει άλλο [από το δικό του] σώμα και πως βλέπει άλλα αστέρια και μιαν άλλη Γη, χωρίς να συμβαίνει τίποτα απ' αυτά. Γιατί, από πού το ξέρουμε τάχα πως οι σκέψεις που μας έρχονται στα όνειρά μας είναι περισσότερο ψεύτικες από τις άλλες, ενώ δεν είναι λιγότερο ζωηρές κι έκδηλες; Και τα καλύτερα πνεύματα, ας το μελετήσουν όσο θέλουν, δεν πιστεύω να μπορέσουν να δώσουν κανένα λόγο που να αρκεί για να βγάλει αυτή την αμφιβολία, αν δεν προϋποθέσουν την ύπαρξη του Θεού. Γιατί, πρώτα-πρώτα, κι αυτό ακόμα που πήρα προ ολίγου για κανόνα, δηλαδή πως τα πράγματα που διανοούμεστε πολύ καθαρά και πολύ διακριτά είναι όλα αληθινά, είναι βέβαιο μονάχα επειδή ο Θεός υπάρχει ή υφίσταται, κι είναι ένα ον τέλειο, κι όλα όσα υπάρχουν μέσα μας μάς έρχονται απ' αυτόν¹⁰⁵. Από τούτο ακολουθεί πως οι ιδέες ή έννοιές μας, επειδή είναι πράγματα πραγματικά και που προέρχονται από τον Θεό ως προς ό,τι τους είναι καθαρές και διακριτές,

δεν μπορούν παρά να είναι κι αληθινές ως προς αυτό. Έτσι που, αν έχουμε αρκετά συχνά ιδέες που περιέχουν ψέμα, δεν μπορεί παρά να είναι από κείνες που έχουν κάτι το συγκεχυμένο και το σκοτεινό· γιατί, ως προς αυτό, μετέχουν στο μηδέν, υπάρχουν δηλαδή μέσα μας έτσι συγκεχυμένες μονάχα επειδή δεν είμαστε ολότελα τέλειοι. Κι είναι φανερό πως δεν υπάρχει λιγότερη αντίφαση στο να προέρχεται από τον Θεό η ψευτιά ή η ατέλεια, ως τέτοια, απ' όση στο να προέρχεται η αλήθεια ή η τελειότητα από το μηδέν. Αν όμως δεν το ξέραμε πως, ό,τι το πραγματικό και το αληθινό υπάρχει μέσα μας, έρχεται από ένα Ον τέλειο κι άπειρο, όσο καθαρές και διακριτές κι αν είταν οι ιδέες μας, δεν θα είχαμε κανένα λόγο που να μας βεβαιώνει πως θα είχαν την τελειότητα να είναι αληθινές.

43.—Μια όμως που η γνώση τού Θεού και της ψυχής μάς έκανε έτσι βέβαιους γι' αυτό τον κανόνα, είναι πολύ εύκολο να μάθουμε πως τα όνειρα που φανταζόμαστε στον ύπνο μας δεν πρέπει διόλου να μας κάνουν ν' αμφιβάλλουμε για την αλήθεια των σκέψεων που έχουμε όταν είμαστε ξυπνητοί. Γιατί, αν συνέβαινε να είχε κανένας, έστω και στον ύπνο του, καμιά ιδέα πολύ διακριτή, όπως, λόγου χάρη, ένας γεωμέτρης να επινοήσει κάποια νέα απόδειξη, ο ύπνος του δεν θα την εμπόδιζε να είναι αληθινή. Όσο πάλι για τη συνηθισμένη πλάνη τών ονείρων μας, που συνίσταται στο ότι παρουσιάζουν διάφορα αντικείμενα ολόϊδια όπως μας τα παρουσιάζουν οι εξωτερικές αισθήσεις μας, δεν έχει σημασία πως [η πλάνη αυτή] μάς δίνει αφορμή να δυσπιστούμε για την αλήθεια τέτοιων ιδεών· γιατί, μπορούν επίσης να μας ξεγελούν αρκετά συχνά και δίχως να κοιμούμαστε: όπως, λόγου χάρη, [συμβαίνει] όταν εκείνοι που έχουν ίκτερο τα βλέπουν όλα κίτρινα, ή όταν τ' αστέρια ή άλλα σώματα πολύ απομακρυσμένα μάς φαίνονται πολύ μικρότερα από όσο είναι. Γιατί, τέλος, είτε είμαστε ξυπνητοί, είτε κοιμισμένοι, πρέπει να πειθόμαστε μονάχα με την προφάνεια του λογικού μας. Και πρέπει να παρατηρηθεί πως λέω του λογικού μας, κι όχι της φαντασίας, ούτε των αισθήσεών μας. Έτσι, μολονότι βλέπουμε τον ήλιο πολύ καθαρά, δεν πρέπει για τούτο να κρίνουμε και πως έχει

μόνο το μέγεθος που βλέπουμε. Κι επίσης, μπορούμε πολύ καλά να φανταστούμε διακριτά ένα κεφάλι λιονταριού μπολιασμένο σε κορμί κατσίκας, χωρίς να πρέπει γι' αυτό και να συμπεράνουμε πως υπάρχει στον κόσμο Χίμαιρα. Γιατί, το λογικό μας δεν μας υπαγορεύει καθόλου πως ό,τι βλέπουμε και φανταζόμαστε έτσι είναι αληθινό, αλλά μας υπαγορεύει βέβαια πως όλες οι ιδέες ή έννοιές μας πρέπει να έχουν κάποια βάση αλήθειας. Γιατί, δεν θα ήταν δυνατόν, ο Θεός, που είναι όλος τελειότητα κι όλος αλήθεια, να τις είχε βάλει μέσα μας. Κι επειδή οι συλλογισμοί μας δεν είναι ποτέ, ούτε τόσο προφανείς, ούτε τόσο άρτιοι στον ύπνο μας, όσο είναι στον ξύπνο μας—μολονότι κάποτε οι φαντασίες μας είναι τότε εξίσου ή και περισσότερο ζωηρές κι έκδηλες— [το λογικό μας] μάς υπαγορεύει επίσης πως, μια που οι σκέψεις μας δεν μπορούν να είναι όλες αληθινές, επειδή δεν είμαστε ολότελα τέλειοι, η αλήθεια που περιέχουν πρέπει αλάνθαστα¹⁰⁶ να βρίσκεται σε κείνες που έχουμε όταν είμαστε ξυπνητοί, μάλλον παρά στα όνειρά μας.

Π Ε Μ Π Τ Ο Μ Ε Ρ Ο Σ

44.—Θα μου είταν πολύ ευχάριστο να συνεχίσω και να δείξω εδώ όλη την αλυσίδα τών άλλων αληθειών που έχω συναγάγει από αυτές τις πρώτες¹⁰⁷. Επειδή όμως, για να το κάνω, θα είταν τώρα ανάγκη να μιλήσω για πολλά ζητήματα, για τα οποία υπάρχουν αντιγνωμίες ανάμεσα στους σοφούς¹⁰⁸, με τους οποίους δεν επιθυμώ διόλου να τα χαλάσω¹⁰⁹, νομίζω πως θα είναι καλύτερα ν' απέχω απ' αυτά και ν' αναφέρω μονάχα γενικά ποιά είναι αυτά τα ζητήματα, για ν' αφίσω να κρίνουν οι συνετότεροι αν θα είταν χρήσιμο να τα πληροφορηθεί λεπτομερέστερα το κοινό. Έμεινα πάντα σταθερός στην απόφαση που είχα πάρει να μην υποθέσω καμιάν άλλη (φιλοσοφική) αρχή εκτός από κείνη που χρησιμοποίησα προ ολίγου για ν' αποδείξω την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής· και να μη δέχομαι τίποτα για αληθινό, που δεν θα μου φαινόταν σαφέστερο και βεβαιότερο απ' όσο μού είχαν φανεί προηγουμένως οι αποδείξεις τών γεωμετρών. Κι ωστόσο, τολμώ να πω πως όχι μόνο βρήκα τον τρόπο να ικανοποιηθώ μέσα σε λίγο διάστημα σχετικά με όλες τις κυριότερες δυσκολίες που συνηθίζεται να τις πραγματεύονται στη φιλοσοφία, αλλά και πρόσεξα μερικούς νόμους που ο Θεός τούς καθιέρωσε μέσα στη φύση με τέτοιον τρόπο, και των οποίων αποτύπωσε μέσα στις ψυχές μας έννοιες τέτοιες που, όταν τους συλλογιστούμε αρκετά, δεν μπορούμε ν' αμφιβάλλουμε πως τηρούνται με ακρίβεια στο καθετί που υπάρχει ή που γίνεται στον κόσμο. Κατόπι, εξετάζοντας τη σειρά αυτών τών νόμων, μου φαίνεται πως ανακάλυψα πολλές αλήθειες χρησιμότερες, και σημαντικότερες απ' όλα όσα είχα μάθει προηγουμένως, ή και που είχα ακόμα ελπίσει να μάθω.

45.—Επειδή όμως προσπάθησα να εξηγήσω τις κυριότερες απ' αυτές τις δυσκολίες μέσα σε μια πραγματεία που κάποιοι λόγοι με εμποδίζουν να τη δημοσιέψω¹¹⁰, δεν θα μπορούσα να τις κάνω γνωστές καλύτερα παρά λέγοντας εδώ συνοπτικά το τί περιέχει. Είχα σκοπό να περιλάβω σ' αυτήν όλα όσα, πριν τη γράψω, νόμιζα πως ήξερα σχετικά με τη φύση των υλικών πραγμάτων. Όπως όμως οι ζωγράφοι που, μη μπορώντας να παραστήσουν εξίσου καλά πάνω σ' έναν επίπεδο πίνακα όλες τις διάφορες όψεις ενός στερεού σώματος, διαλέγουν μιαν από τις κυριότερες, που την εκθέτουν μόνη στο φως, και, σκιαζοντας τις άλλες, τις δείχνουν μονάχα όσο μπορεί κανένας να τις δει όταν κοιτάζει την πρώτη, έτσι κι εγώ, από φόβο μήπως δεν θα μπορούσα να βάλω μέσα στον λόγο μου όλα όσα σκεφτόμουν, επιχείρησα μονάχα να εκθέσω πολύ διεξοδικά τις αντιλήψεις μου για το φως, και κατόπι με την ευκαιρία αυτή να προσθέσω κάτι για τον ήλιο και τους απλανείς¹¹¹, επειδή όλο σχεδόν το φως προέρχεται απ' αυτούς¹¹². για τον ουρανό, επειδή το μεταδίνει· για τους πλανήτες, τους κομήτες και τη Γη, επειδή το αντανακλούν· κι ιδιαίτερα για όλα τα σώματα που βρίσκονται πάνω στη Γη, επειδή είναι, ή χρωματιστά, ή διάφανα, ή φωτεινά· και, τέλος, για τον άνθρωπο, επειδή είναι ο θεατής τους. Μάλιστα, για να σκεπάζω κάπως όλα αυτά τα πράγματα και να μπορέσω να πω πιο ελεύθερα τις κρίσεις μου γι' αυτά, δίχως να είμαι υποχρεωμένος ν' ακολουθήσω, ούτε και ν' ανασκευάσω τις γνώμες που παραδέχονται οι σοφοί, αποφάσισα ν' αφίσω όλο αυτό τον κόσμο στους καβγάδες του και να μιλήσω μονάχα για το τί θα συνέβαινε σ' έναν κόσμο νέο, αν ο Θεός δημιουργούσε τώρα, κάπου μέσα στο φανταστικό διάστημα¹¹³, αρκετή ύλη για να τον συνθέσει, κι ανατάραζε, ποικιλότροπα και άτακτα, τα διάφορα μέρη αυτής τής ύλης, έτσι που να συνθέσει μ' αυτήν ένα χάος, όσο συγκεχυμένο μπορούν να το φανταστούν οι ποιητές· και κατόπι δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να δώσει στη φύση τη συνηθισμένη του βοήθεια και να την αφίσει να ενεργεί σύμφωνα με τους νόμους που καθιέρωσε. Έτσι, έκανα πρώτα την περιγραφή αυτής τής ύλης και προσπάθησα να την παραστήσω τέτοια που να μην υπάρχει νομίζω στον κόσμο τίποτα

το σαφέστερο και το πιο νοητό¹¹⁴, εκτός απ' αυτό που ειπώθηκε λίγο πριν για τον Θεό και την ψυχή. Γιατί, υπόθεσα μάλιστα ειδικά πως δεν υπήρχε σ' αυτή καμιά από τις μορφές ή ποιότητες, για τις οποίες φιλονεικούν στις σχολές, ούτε γενικά τίποτα άλλο που η γνώση του να μην είναι τόσο φυσική για τις ψυχές μας, ώστε να μας είναι αδύνατο και να καμωθούμε πως το αγνοούμε. Επιπλέον, έδειξα ποιοί είναι οι νόμοι τής φύσης· και δίχως να στηρίξω τους λόγους μου σε καμιάν άλλη αρχή, παρά μόνο στις άπειρες τελειότητες του Θεού, προσπάθησα ν' αποδείξω όλους τούς νόμους, για τους οποίους θα μπορούσε κανένας να έχει κάποιες αμφιβολίες, και να δείξω πως οι νόμοι αυτοί είναι τέτοιοι που, κι αν ακόμα ο Θεός είχε πλάσει πολλούς κόσμους, δεν θα μπορούσε να υπάρξει κανένας όπου να μην τηρούνται. Κατόπι, έδειξα πώς το μεγαλύτερο μέρος τής ύλης αυτού τού χάους έπρεπε, σύμφωνα μ' αυτούς τούς νόμους, να τοποθετηθεί και να διαρρυθμιστεί με κάποιον τρόπο που να την έκανε όμοια με τον ουρανό μας· και πώς ωστόσο κάποια από τα μέρη της έπρεπε να σχηματίσουν μια γη, κάποια άλλα πλανήτες και κομήτες και κάποια άλλα έναν ήλιο και απλανείς αστέρες. Κι εδώ, επιμένοντας στο θέμα τού φωτός¹¹⁵, εξήγησα πολύ διεξοδικά ποιά θα είταν εκείνο που έπρεπε να βρίσκεται στον ήλιο και τὰ αστέρια, και πώς αποκεί διέσχιζε σε μια στιγμή τ' απέραντα διαστήματα του ουρανού, και πώς αντανακλιόταν από τους πλανήτες και τους κομήτες προς τη Γη. Πρόσθεσα επίσης πολλά σχετικά με την υπόσταση, τη θέση, τις κινήσεις κι όλες τις διάφορες ποιότητες¹¹⁶ αυτού τού ουρανού κι αυτών τών άστρων, σε τρόπο που θεωρούσα ότι έλεγα αρκετά για να κάνω γνωστό πως τίποτα δεν παρατηρείται στον ουρανό και τ' άστρα αυτού τού κόσμου που να μην έπρεπε ή τουλάχιστον που να μη μπορούσε να φαίνεται ολόιδιο στον ουρανό και τ' άστρα του κόσμου που περιέγραφα. Αποκεί κατέληξα να μιλήσω ειδικά για τη Γη : πώς, αν και είχα υποθέσει ρητά ότι ο Θεός δεν είχε βάλει κανένα βάρος στην ύλη, από την οποία είναι φτιαγμένη η Γη, ωστόσο όλα της τα μέρη δεν έπαυαν να τείνουν ακριβώς προς το κέντρο της και πώς, μια που υπήρχε στην επιφάνειά της νερό κι αέρας, η διάταξη του ουρανού και των άστρων,

κυρίως της Σελήνης, θα προκαλούσε εκεί μιαν άμπωτη και παλίρροια, όμοια, σε όλα τα περιστατικά της, μ' αυτή που βλέπουμε στις θάλασσές μας. Κι εκτός απ' αυτό, και κάποιο ρεύμα, τόσο του νερού όσο και του αέρα, από την ανατολή προς τη δύση, σαν κι αυτό που παρατηρείται επίσης ανάμεσα στους τροπικούς. Εξήγησα πώς μπορούσαν να σχηματιστούν φυσικά εκεί τα βουνά, οι θάλασσες, οι πηγές και τα ποτάμια, να μαζευτούν τα μέταλλα στα μεταλλεία, και να βλαστήσουν τα φυτά στα χωράφια, και γενικά να γεννηθούν όλα τα σώματα που ονομάζονται μιχτά ή σύνθετα. Και μέσα στα άλλα, επειδή, ύστερα από τ' άστρα, δεν ξέρω τίποτα στον κόσμο εκτός από τη φωτιά, που να παράγει φως, προσπάθησα να δώσω να καταλάβουν πολύ καθαρά το καθετί που ανήκει στη φύση της, πώς παράγεται, πώς τρέφεται, πώς έχει κάποτε μονάχα θερμότητα δίχως φως, και κάποτε μονάχα φως χωρίς θερμότητα¹¹⁷, πώς μπορεί να βάλει χρώματα σε διάφορα σώματα, και διάφορες άλλες ποιότητες, πώς λιώνει μερικά και σκληραίνει άλλα, πώς μπορεί όλα σχεδόν να τα κάψει και να τα μετατρέψει σε στάχτη και καπνό, και τέλος πώς, απ' αυτή τη στάχτη, με μόνη την ένταση της ενέργειάς του, σχηματίζει γυαλί. Κι επειδή αυτή η μετουσίωση της στάχτης σε γυαλί μού φαίνεται από τις θαυμαστότερες που γίνονται μέσα στη φύση, την περιέγραψα με ξεχωριστή ευχαρίστηση.

46.—Ωστόσο, δεν ήθελα να συμπεράνω απ' όλα αυτά πως κι ο [δικός μας] κόσμος δημιουργήθηκε με τον τρόπο που πρότεινα, γιατί είναι πολύ πιθανότερο πως ο Θεός τον έκανε απαρχής τέτοιον που έπρεπε να είναι. Είναι όμως βέβαιο, κι είναι γνώμη γενικά δεκτή από τους θεολόγους, πως η ενέργεια, με την οποία τον διατηρεί τώρα, είναι εντελώς η ίδια με κείνη με την οποία τον δημιούργησε¹¹⁸. Έτσι που, κι αν ακόμα δεν του είχε δώσει στην αρχή άλλη μορφή από τη μορφή τού χάους, αρκεί, μια που καθιέρωσε τους νόμους τής φύσης, να τη βοήθησε να ενεργήσει όπως συνηθίζει, για να μπορούμε να πιστέψουμε δίχως να παραβιάσουμε το θαύμα τής δημιουργίας πως, και μόνο μ' αυτό, όλα τα καθαρώς υλικά πράγματα θα μπορούσαν με τον καιρό να γίνουν τέτοια που τα βλέπουμε σή-

μερα. Κι η φύση τους γίνεται πολύ ευκολότερα νοητή, όταν τα βλέπουμε να γεννιώνονται έτσι, σιγά - σιγά, παρά όταν τα αντικρίζουμε εντελώς έτοιμα.

47.—Από την περιγραφή τών άψυχων σωμάτων και των φυτών πέρασα στην περιγραφή τών ζών κι ιδιαίτερα των ανθρώπων¹¹⁹. Επειδή όμως δεν είχα ακόμα αρκετές σχετικές γνώσεις ώστε να μιλώ γι' αυτά με τον ίδιο τρόπο όπως και για τα υπόλοιπα, δηλαδή αποδείχνοντας τ' αποτελέσματα με τα αίτια, και δείχνοντας από τί σπόρους¹²⁰ και με τί τρόπο πρέπει να τα παράγει η φύση, περιορίστηκα να υποθέσω πως ο Θεός σχημάτισε το σώμα ενός ανθρώπου απαράλλακτα όμοιο μ' ένα από τα δικά μας τόσο στην εξωτερική όψη τών μελών του, όσο και στην εσωτερική διαμόρφωση των οργάνων του, χωρίς να το συνθέσει με ύλη άλλη από κείνη που είχα περιγράψει, και δίχως να βάλει στην αρχή μέσα του καμιά ψυχή λογική, ούτε και τίποτα άλλο που να χρησιμέψει σαν ψυχή θρεπτική ή αισθητική¹²¹, εκτός που πύρωσε μέσα στην καρδιά του¹²² μιαν απ' αυτές τις δίχως φως φωτιές, που είχα ήδη εξηγήσει, και στις οποίες δεν απόδινα άλλη φύση από κείνη που ζεσταίνει το άχυρο σαν το αποθηκεύουν πριν ξεραθεί, ή που φέρνει σε βρασμό τα νέα κρασιά όταν τ' αφίσουν να βράσουν πάνω στο τσίπουρο. Γιατί, εξετάζοντας τις λειτουργίες που μπορούσαν να υπάρξουν, σαν συνέπεια αυτού¹²³, σε τούτο το κορμί, έβρισκα ακριβώς όλες εκείνες που μπορούν να υπάρχουν μέσα μας δίχως να το σκεφτόμαστε και δίχως επομένως να συμβάλλει σ' αυτές η ψυχή μας· δηλαδή τούτο το τμήμα το ξεχωριστό από το σώμα μας, για το οποίο ειπώθηκε παραπάνω πως η φύση του είναι μονάχα να σκέπτεται, και που είναι όλες οι ίδιες εκείνες λειτουργίες, ως προς τις οποίες μπορούμε να πούμε πως τα άλογα ζώα μάς μοιάζουν. Δεν μπορούσα όμως να βρω καμιάν από τις λειτουργίες που, απορρέοντας από τη σκέψη, είναι οι μόνες που μας ανήκουν επειδή είμαστε άνθρωποι. Ενώ, τις έβρισκα όλες μέσα στο σώμα κατόπι, σαν έκανα την υπόθεση πως ο Θεός έπλασε μια ψυχή λογική και την πρόσθεσε σ' αυτό το σώμα με κάποιο τρόπο που περιέγραφα¹²⁴.

48.—Για να μπορέσει όμως κανένας να δει με τί τρόπο πραγματεύτηκα αυτό το θέμα, θέλω να βάλω εδώ την εξήγηση της κίνησης της καρδιάς και των αρτηριών¹²⁵. Καθώς η κίνηση αυτή είναι η πρώτη κι η γενικότερη που παρατηρεί κανένας στα ζώα, εύκολα θα κρίνει απ' αυτή τί πρέπει να σκεφτεί για όλες τις άλλες. Και, για να δυσκολευτεί λιγότερο να καταλάβει ό,τι θα πω γι' αυτή, θα ήθελα, όσοι δεν κατέχουν διόλου την ανατομία, να κάνουν τον κόπο, πριν διαβάσουν τα παρακάτω, να βάλουν κάποιον να κόψει μπροστά τους την καρδιά κανενός μεγάλου ζώου με πνεμόνια, γιατί η καρδιά αυτή είναι σε όλα της αρκετά όμοια με την καρδιά του ανθρώπου. Και να βάλουν να τους δείξουν τους δυό θαλάμους ή κοιλότητες¹²⁶ που υπάρχουν σ' αυτή: πρώτα κείνη που είναι στο δεξί μέρος της, και στην οποία ανταποκρίνονται δύο σωλήνες πολύ φαρδείς, δηλαδή η κοίλη φλέβα, που είναι το κυριότερο δοχείο τού αίματος και σαν ο κορμός τού δέντρου, που όλες οι άλλες φλέβες τού σώματος είναι κλάδοι του, κι η αρτηριακή φλέβα, που άσκημα την ονόμασαν έτσι, γιατί στην πραγματικότητα είναι αρτηρία, που αρχίζοντας από την καρδιά, διαιρείται, αφού βγει απ' αυτή, σε πολλούς κλάδους, που πάνε κι απλώνονται παντού μέσα στα πνεμόνια. Κατόπι, [να βάλουν να τους δείξουν] την κοιλότητα που βρίσκεται στο αριστερό μέρος [της καρδιάς] και στην οποία ανταποκρίνονται με τον ίδιο τρόπο δυό σωλήνες, όσο ή και περισσότερο φαρδείς από τους προηγούμενους: δηλαδή, η φλεβική αρτηρία—που κι αυτήν άσκημα την ονόμασαν έτσι, γιατί δεν είναι παρά μια φλέβα που έρχεται από τα πνεμόνια, όπου είναι διαιρεμένη σε πολλούς κλάδους, μπλεγμένους με τους κλάδους τής αρτηριακής φλέβας, καθώς και με τους κλάδους αυτού τού αγωγού που ονομάζεται τραχεία, κι από τον οποίο μπαίνει ο αέρας τής αναπνοής—κι η μεγάλη αρτηρία, που, βγαίνοντας από την καρδιά, στέλνει τους κλάδους της σ' όλο το σώμα. Θα ήθελα επίσης να τους δείξουν μ' επιμέλεια τους ένδεκα μικρούς υμένες¹²⁷, που ανοιγοκλείνουν σαν ισάριθμες πορτούλες τα τέσσερα ανοίγματα που βρίσκονται στις δυό αυτές κοιλότητες : δηλαδή [τρεις υμένες] στην είσοδο της κοίλης φλέβας, όπου είναι βαλμένοι σε τρόπο που δεν μπορούν διόλου να εμποδίσουν το αίμα που η φλέ-

βα αυτή περιέχει να χύνεται μέσα στη δεξιά κοιλότητα της καρδιάς, μα ωστόσο το εμποδίζουν ακριβώς να βγει από κει μέσα. Τρεις άλλοι [υμένες] στην είσοδο της αρτηριακής φλέβας, που όντας τοποθετημένοι εντελώς αντίθετα, επιτρέπουν στο αίμα που βρίσκεται μέσα σ' αυτή την κοιλότητα να περνά στα πνεμόνια, δεν επιτρέπουν όμως σε κείνο που βρίσκεται στα πνεμόνια να επιστρέφει στην καρδιά. Και παρόμοια, δυό άλλοι [υμένες] στην είσοδο της φλεβικής αρτηρίας, που αφίνουν το αίμα να χύνεται από τους πνεύμονες προς την αριστερή κοιλότητα της καρδιάς, εμποδίζουν όμως την επιστροφή του. Και τρεις [υμένες] στην είσοδο της μεγάλης αρτηρίας, που επιτρέπουν στο αίμα να βγαίνει από την καρδιά, το εμποδίζουν όμως να επιστρέφει εκεί. Και δεν είναι διόλου ανάγκη να ζητηθεί άλλος λόγος για τον αριθμό τών υμένων αυτών, εκτός ίσως ότι, καθώς το άνοιγμα της φλεβικής αρτηρίας έχει σχήμα αυγού, εξαιτίας τού σημείου όπου βρίσκεται, εύκολα μπορεί να κλειστεί με δυό [υμένες]· ενώ τ' άλλα [ανοίγματα], όντας στρογγυλά, μπορούν καλύτερα να κλειστούν με τρεις. Επιπλέον, θα ήθελα να τους κάνουν να προσέξουν πως η μεγάλη αρτηρία¹²⁸ κι η αρτηριακή φλέβα έχουν υφή πολύ πιο σκληρή και στέρεη από τη φλεβική αρτηρία και την κοίλη φλέβα· και πως οι τελευταίες αυτές πλαταίνουν πριν μπουκ στην καρδιά, και σχηματίζουν σαν δυό σακκουλάκια που ονομάζονται αυτιά¹²⁹ τής καρδιάς κι είναι καμωμένα από σάρκα όμοια με της καρδιάς. [Να προσέξουν] πως υπάρχει πάντα περισσότερη θερμότητα στην καρδιά παρά σε κάθε άλλο μέρος τού σώματος· και, τέλος, πως η θερμότητα αυτή είναι ικανή, αν καμιά σταγόνα αίμα μπει μέσα στις κοιλότητες [της καρδιάς], να την κάνει να φουσκώνει γοργά και να διαστέλλεται, όπως συμβαίνει γενικά με όλα τα υγρά σαν τ' αφίνει κανένας να πέσουν στάλα - στάλα μέσα σε αγγείο πολύ ζεστό.

49.—Γιατί, ύστερα απ' αυτά, δεν έχω ανάγκη να πω τίποτα άλλο για να εξηγήσω την κίνηση της καρδιάς, παρά μόνο πως, όταν οι κοιλότητές της δεν είναι γεμάτες αίμα, χύνεται αναγκαστικά αίμα από την κοίλη φλέβα στη δεξιά κοιλότητα, κι από τη φλεβική

αρτηρία στην αριστερή, επειδή μάλιστα τα δύο αυτά αγγεία είναι πάντα γεμάτα αίμα, και τ' ανοίγματά τους, που βλέπουν προς την καρδιά, δεν μπορούν τότε να φραχτούν. Μόλις όμως μπουν έτσι δυό σταγόνες αίμα, από μια στην καθεμιά από τις κοιλότητες της καρδιάς, οι σταγόνες αυτές—που δεν μπορούν παρά να είναι πολύ χοντρές, επειδή τ' ανοίγματα απ' όπου μπαίνουν είναι πολύ φαρδιά, και τ' αγγεία απ' όπου έρχονται πολύ γεμάτα αίμα—αραιώνουν και διαστέλλονται εξαιτίας τής ζέστης που βρίσκουν εκεί. Μ' αυτό τον τρόπο, κάνοντας ολόκληρη την καρδιά να φουσκώνει, σπρώχνουν και κλείνουν τις πέντε πορτούλες που είναι στις εισόδους τών δυό αυτών αγγείων, απ' όπου [οι δυό σταγόνες] έρχονται, εμποδίζοντας έτσι να κατέβει στην καρδιά περισσότερο αίμα. Κι εξακολουθώντας ν' αραιώνουν ολοένα περισσότερο, σπρώχνουν κι ανοίγουν τις έξη άλλες πορτούλες που είναι στις εισόδους τών δυό άλλων αγγείων, απ' όπου βγαίνουν, κάνοντας έτσι να φουσκώσουν όλοι οι κλάδοι τής αρτηριακής φλέβας και της μεγάλης αρτηρίας, την ίδια σχεδόν στιγμή με την καρδιά, που αμέσως κατόπι ξεφουσκώνει, καθώς ξεφουσκώνουν επίσης κι αυτές οι αρτηρίες, επειδή κυώνει το αίμα που μπήκε μέσα. Κι οι έξη πορτούλες τους ξανακλείνουν, και ξαναανοίγουν οι πέντε τής κοίλης φλέβας και της φλεβικής αρτηρίας, κι αφήνουν να περάσουν άλλες δυό σταγόνες αίμα που ξανακάνουν την καρδιά και τις αρτηρίες να φουσκώνουν, ακριβώς όπως κι οι προηγούμενες. Κι επειδή το αίμα που μπαίνει έτσι στην καρδιά περνά από τα δυό σακκουλάκια που ονομάζονται αυτιά της, απ' αυτό προέρχεται πως η κίνησή τους είναι αντίθετη με τη δική της, και πως ξεφουσκώνουν όταν εκείνη φουσκώνει. Άλλωστε, για να μη ριψοκινδυνέψουν να το αρνηθούν αυτό ανεξέταστα όσοι δεν γνωρίζουν τη δύναμη των μαθηματικών αποδείξεων και δεν είναι συνηθισμένοι να διακρίνουν τους αληθινούς λόγους από τους αληθοφανείς, θέλω να τους ειδοποιήσω πως η κίνηση αυτή που εξήγησα παραπάνω απορρέει από τη διάταξη και μόνη τών οργάνων που είναι ορατά με το μάτι μέσα στην καρδιά, κι από τη θερμότητά τους, που μπορεί να τη νοιώσει κανένας με τα δάχτυλά του, κι από τη φύση τού αίματος, που μπορεί κανένας να τη γνωρίσει πειραματικά, εξίσου

αναγκαστικά όσο κι η κίνηση του ρολογιού απορρέει από τη δύναμη, τη θέση και το σχήμα που έχουν τ' αντίβαρα κι οι τροχοί του.

50.—Αν όμως ρωτήσει κανένας πώς δεν εξαντλείται το αίμα των φλεβών κυλώντας έτσι συνεχώς στην καρδιά, και πώς οι αρτηρίες δεν γεμίζουν πάρα πολύ, μια που όλο το αίμα που περνά από την καρδιά πηγαίνει σ' αυτές, δεν έχω ανάγκη ν' απαντήσω τίποτα άλλο, παρά αυτό που έγραψε ήδη ένας γιατρός από την Αγγλία¹³⁰, στον οποίο αξίζει ο έπαινος πως άνοιξε τον δρόμο¹³¹ σ' αυτό το σημείο, κι είναι ο πρώτος που δίδαξε πως υπάρχουν στις άκρες τών αρτηριών πολλά μικρά περάσματα, μέσα από τα οποία το αίμα που δέχονται οι αρτηρίες από την καρδιά μπαίνει στις μικρές διακλαδώσεις τών φλεβών, απ' όπου ξαναγυρίζει πάλι στην καρδιά, έτσι που το κύλισμα του αίματος δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια αδιάκοπη κυκλοφορία. Και το αποδείχνει πολύ καλά με το συνηθισμένο πείραμα των χειρουργών που, δένοντας όχι πολύ σφιχτά τον βραχίονα πάνω από το μέρος όπου ανοίγουν τη φλέβα, κάνουν να βγαίνει το αίμα αφθονότερο παρά αν δεν το είχαν δέσει διόλου. Και θα συνέβαινε εντελώς το αντίθετο αν τον έδεναν από κάτω, ανάμεσα στο χέρι και το άνοιγμα, ή αν τον έδεναν από πάνω πολύ σφιχτά. Γιατί, είναι φανερό πως, όταν είναι μέτρια σφιγμένο, το δέσιμο μπορεί να εμποδίσει το αίμα που βρίσκεται μέσα στον βραχίονα να γυρίσει στην καρδιά από τις φλέβες, δεν εμποδίζει όμως για τούτο και να έρχεται διαρκώς νέο αίμα μέσα από τις αρτηρίες, επειδή αυτές είναι τοποθετημένες κάτω από τις φλέβες και το πετσί τους είναι σκληρότερο, κι είναι λιγότερο εύκολο να πιεστούν· κι επίσης επειδή το αίμα που έρχεται από την καρδιά τείνει να περάσει, μέσα από τις αρτηρίες, προς το χέρι, με περισσότερη δύναμη απ' όση βάζει για να ξαναγυρίσει αποκεί προς την καρδιά μέσα από τις φλέβες. Κι αφού το αίμα αυτό βγαίνει από τον βραχίονα μέσα από το άνοιγμα που υπάρχει στη μίαν από τις φλέβες, πρέπει αναγκαστικά να υπάρχουν πιο κάτω από το δέσιμο, δηλαδή προς τις άκρες τού βραχίονα, κάποια περάσματα, απ' όπου το αίμα μπορεί να έρχεται από τις αρτηρίες. [Ο ίδιος γιατρός] αποδείχνει επίσης πολύ καλά

ό,τι λέει για τη ροή τού αίματος: με κάποιους υμένες τοποθετημένους σε διάφορα σημεία κατά μήκος τών φλεβών, έτσι που δεν επιτρέπουν διόλου στο αίμα να περνά από το μέσο τού σώματος προς τα άκρα, αλλά μονάχα να γυρνά από τα άκρα προς την καρδιά. Κι επιπλέον [το αποδείχνει] και με το πείραμα που δείχνει πως όλο το αίμα που βρίσκεται μέσα στο σώμα μπορεί να ξεχυθεί απ' αυτό πολύ σύντομα από μια και μόνη κομμένη αρτηρία, έστω κι αν είναι σφιχτά δεμένη πολύ κοντά στην καρδιά, και κομμένη ανάμεσα σε τούτη και το δέσιμο, έτσι που να μην έχει κανένας λόγο να φανταστεί πως το αίμα που βγαίνει από την αρτηρία μπορεί να έρχεται απ' αλλού.

51.—Υπάρχουν όμως και πολλά άλλα που μαρτυρούν πως η αληθινή αιτία αυτής τής κίνησης του αίματος είναι κείνη που είπα. Έτσι, πρώτα-πρώτα, η διαφορά που παρατηρεί κανένας ανάμεσα στο αίμα που βγαίνει από τις φλέβες και κείνο που βγαίνει από τις αρτηρίες δεν μπορεί να προέρχεται παρά από το ότι, όντας αραιωμένο και σαν αποσταγμένο σαν περνά από την καρδιά, το αίμα είναι, αμέσως μόλις βγαίνει απ' αυτή, δηλαδή ενόσο βρίσκεται μέσα στις αρτηρίες, λεπτότερο, ζωηρότερο και θερμότερο απ' ό,τι είναι λίγο πριν μπει στην καρδιά, δηλαδή ενόσο βρίσκεται μέσα στις φλέβες. Κι αν κανένας προσέξει, θα βρει πως η διαφορά αυτή διακρίνεται καλά μονάχα κοντά στην καρδιά, κι όχι τόσο καλά στα μέρη τα πιο απομακρυσμένα απ' αυτή. Κατόπι, η σκληράδα τών υμένων, από τους οποίους είναι καμωμένες η αρτηριακή φλέβα κι η μεγάλη αρτηρία, δείχνει αρκετά πως το αίμα χτυπά πάνω σ' αυτές με περισσότερη δύναμη παρά πάνω στις φλέβες. Και γιατί τάχα η αριστερή κοιλότητα της καρδιάς κι η μεγάλη αρτηρία θα είταν πιο ευρύχωρες και φαρδύτερες από τη δεξιά κοιλότητα και την αρτηριακή φλέβα, αν όχι επειδή το αίμα τής φλεβικής αρτηρίας, έχοντας πάει μονάχα στα πνεμόνια αφού πέρασε από την καρδιά, είναι λεπτότερο κι αραιώνεται εντονότερα κι ευκολότερα από κείνο που έρχεται άμεσα από την κοίλη φλέβα; Και τί μπορούν τάχα να μαντέψουν οι γιατροί σαν πιάνουν τον σφυγμό, αν δεν ξέρουν πως, αναλόγως που το αίμα

αλλάζει φύση, μπορεί ν' αραιωθεί από τη θερμότητα της καρδιάς περισσότερο ή λιγότερο έντονα και περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα παρά πριν; Κι αν εξετάσει κανένας πώς μεταδίνεται αυτή η θερμότητα στα άλλα μέλη, δεν πρέπει τάχα να ομολογήσει πως αυτό συμβαίνει χάρη στο αίμα, που περνώντας από την καρδιά ζεσταίνεται εκεί και ξεχύνεται απ' αυτού σε όλο το σώμα; Για τούτο, αν αφαιρέσουμε το αίμα από κάποιο μέρος τού σώματος, αφαιρούμε με το ίδιο μέσο και τη θερμότητα. Γιατί, κι αν ακόμα η καρδιά είταν σαν πυρωμένο σίδερο, δεν θα έφτανε για να ζεστάνει τα πόδια και τα χέρια όσο τα ζεσταίνει, αν δεν τους έστελνε συνεχώς καινούργιο αίμα. Κατόπι, αναγνωρίζουμε επίσης απ' αυτό πως η αληθινή χρησιμότητα της αναπνοής είναι να φέρνει στον πνεύμονα αρκετό καθαρό αέρα, ώστε να κάνει το αίμα που έρχεται σ' αυτόν από τη δεξιά κοιλότητα της καρδιάς, όπου αραιώθηκε και σαν να μεταβλήθηκε σε ατμούς, να πυκνωθεί και να ξαναγίνει πάλι αίμα πριν ξαναχυθεί στην αριστερή κοιλότητα· γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσε να χρησιμεύει για τροφή στη φωτιά που βρίσκεται εκεί. Αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι βλέπουμε πως τα ζώα που δεν έχουν πνεύμονες έχουν μονάχα μια κοιλότητα στην καρδιά τους, και πως τα παιδιά, που δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τους δικούς τους πνεύμονες ενόσο είναι κλεισμένα στην κοιλιά τής μάνας τους, έχουν ένα άνοιγμα απ' όπου το αίμα κυλά από την κοίλη φλέβα στην αριστερή κοιλότητα της καρδιάς, κι έναν αγωγό απ' όπου το αίμα έρχεται από την αρτηριακή φλέβα στη μεγάλη αρτηρία, δίχως να περνά από τον πνεύμονα. Κι έπειτα, πώς θα μπορούσε τάχα να γίνει η χώνεψη μέσα στο στομάχι, αν η καρδιά δεν του έστελνε από τις αρτηρίες θερμότητα και συνάμα μερικά από τα πιο ρευστά μέρια του αίματος, που υποβοηθούν τη διάλυση των κρεάτων που έβαλε κανείς στο στομάχι του; Κι η ενέργεια που μεταβάλλει τον χυμό τών κρεάτων αυτών σε αίμα, δεν γίνεται τάχα ευκολονόητη αν παρατηρήσουμε πως ο χυμός αυτός αποστάζεται, περνώντας και ξαναπερνώντας μέσα από την καρδιά περισσότερο ίσως από εκατό ή διακόσιες φορές μέσα σε μια μέρα; Και για να εξηγήσουμε τη θρέψη και την παραγωγή τών διάφορων υγρών¹³² που υπάρχουν μέσα στο

σώμα, έχουμε τάχα ανάγκη από τίποτα άλλο παρά να πούμε πως η ορμή με την οποία το αίμα, όταν αραιωθεί, περνά από την καρδιά προς τις άκρες τών αρτηριών, κάνει μερικά από τα μόριά του να σταματούν σε κάποια μέρη τών μελών όπου βρίσκονται και να παίρνουν τη θέση άλλων μορίων που τα διώχνουν αποκεί, και πως, ανάλογα με τη θέση, ή το σχήμα, ή τη μικρότητα των πόρων που συναντούν, ορισμένα μόρια πηγαίνουν σε κάποια μέρη, μάλλον παρά άλλα μόρια, ακριβώς όπως ο καθένας μπορεί να έχει δει διάφορα κόσκινα που, όντας διαφορετικά τρυπημένα, χρησιμεύουν για να ξεχωρίζουν διάφορους σπόρους, τούτους από κείνους. Και τέλος, το πιο αξιοπαρατήρητο σ' όλα αυτά είναι η γένεση των ζωικών πνευμάτων¹³³, που είναι σαν ένας άνεμος λεπτότατος, ή μάλλον σαν μια φλόγα καθαρότατη και ζωηρότατη, που ανεβαίνοντας συνεχώς πολύ άφθονη από την καρδιά στον εγκέφαλο, πηγαίνει αποκεί, μέσα από τα νεύρα, στους μυώνες και δίνει την κίνηση σε όλα τα μέλη. Χωρίς να είναι ανάγκη να φανταστεί κανένας άλλη αιτία που να κάνει τα μόρια του αίματος—που όντας τα πιο ευκίνητα και τα πιο διαπεραστικά, είναι και τα καταλληλότερα για τη σύνθεση των πνευμάτων αυτών—να κατευθύνονται στον εγκέφαλο μάλλον παρά αλλού, εκτός από το ότι οι αρτηρίες που τα φέρνουν εκεί είναι οι πιο ευθύγραμμες απ' όλες όσες προέρχονται από την καρδιά και, σύμφωνα με τους νόμους τής μηχανικής, που είναι οι ίδιοι με τους φυσικούς νόμους, όταν πολλά πράγματα τείνουν να κινηθούν μαζί προς το ίδιο μέρος, όπου δεν υπάρχει αρκετή θέση για όλα, όπως λ.χ. τείνουν προς τον εγκέφαλο τα μόρια του αίματος που βγαίνουν από την αριστερή κοιλότητα της καρδιάς, τα πιο αδύνατα και τα λιγότερο ευκίνητα θα παραμεριστούν αναγκαστικά από τα δυνατότερα, που, με τον τρόπο αυτόν, θα φτάσουν εκεί μόνα.

52.—'Όλα αυτά τα είχα εξηγήσει με αρκετές λεπτομέρειες στην πραγματεία¹³⁴ που είχα άλλοτε σκοπό να δημοσιέψω. Κι είχα κατόπι δείξει ποιά πρέπει να είναι η κατασκευή τών νεύρων και των μυώνων τού ανθρώπινου σώματος για να κάνει τα ζωικά πνεύματα, που είναι μέσα του, να έχουν τη δύναμη να κουνούν τα μέλη του,

όπως βλέπουμε πως τα κεφάλια, λίγο αφού κοπούν, σαλεύουν ακόμη και δαγκώνουν τη γη, μολονότι δεν έχουν πια ζωή. [Είχα δείξει και] ποιές μεταβολές πρέπει να γίνουν στον εγκέφαλο για να προκαλέσουν τον ξύπνο, και τον ύπνο, και τα όνειρα. Πώς το φως, οι ήχοι, οι μυρωδιές, οι γεύσεις, η θερμότητα κι όλες οι άλλες ιδιότητες των εξωτερικών αντικειμένων μπορούν, με τη μεσολάβηση των αισθήσεων, να χαράζουν στον εγκέφαλο διάφορες ιδέες. Πώς η πείνα, η δίψα και τ' άλλα εσωτερικά πάθη¹³⁵, μπορούν επίσης να στέλνουν στον εγκέφαλο τις δικές τους ιδέες. Ποιό [μέρος τού εγκεφάλου] πρέπει να θεωρηθεί πως είναι το κοινό αισθητήριο¹³⁶, όπου οι ιδέες αυτές γίνονται δεκτές. Ποιό η μνήμη που τις συγκρατεί, και ποιό η φαντασία που μπορεί να τις αλλάζει με τρόπους διάφορους και να συνθέτει μ' αυτές άλλες ιδέες καινούργιες· και που, με το ίδιο μέσο, μοιράζοντας τα ζωϊκά πνεύματα μέσα στους μυώνες, κάνει τα μέλη αυτού τού σώματος να κουνιούνται με τόσους διαφορετικούς τρόπους και τόσο ανάλογα με τ' αντικείμενα που παρουσιάζονται στις αισθήσεις του και τα εσωτερικά πάθη που είναι μέσα του, όσο και τα δικά μας μέλη μπορούν να κουνιούνται δίχως να τα οδηγεί η βούληση. Πράμα που δεν θα φανεί καθόλου παράδοξο σε όσους—ξέροντας πόσων ειδών αυτόματα, ή μηχανές που κουνιούνται μόνες τους, μπορεί να φτιάσει η τέχνη τών ανθρώπων χρησιμοποιώντας κομμάτια ελάχιστα, αν τα συγκρίνουμε με το μεγάλο πλήθος τών οστών, των μυώνων, των νεύρων, των αρτηριών, των φλεβών κι όλων τών μερών που υπάρχουν μέσα στο σώμα τού ζώου—θα θεωρήσουν το σώμα αυτό σαν μια μηχανή, που, έχοντας κατασκευαστεί από τα χέρια τού Θεού, είναι ασύγκριτα πιο καλά ρυθμισμένη κι έχει μέσα της κινήσεις πιο θαυμαστές από οποιαδήποτε από τις μηχανές που μπορούν να εφευρεθούν από τους ανθρώπους.

53.—Κι εδώ, είχα επιμείνει ιδιαίτερα στο να δείξω πως, αν υπήρχαν τέτοιες μηχανές, με τα όργανα και την εξωτερική μορφή πιθήκου, ή άλλου άλογου ζώου, δεν θα είχαμε κανένα μέσο για να αναγνωρίσουμε πως δεν θα είχαν σε όλα τους την ίδια φύση με τα ζώα αυτά. Ενώ, αν υπήρχαν μηχανές που να μοιάζουν με τα κορμιά

μας και να μιμούνται τις πράξεις μας, όσο αυτό θα είταν ηθικά¹³⁷ δυνατόν, θα είχαμε πάντα δυό μέσα πολύ σίγουρα για ν' αναγνωρίσουμε πως αυτές οι μηχανές δεν θα είταν για τούτο αληθινοί άνθρωποι. Το πρώτο μέσο είναι πως δεν θα μπορούσαν ποτέ να μεταχειριστούν την ομιλία, ούτε και άλλα σημάδια, συνθέτοντάς τα, όπως κάνουμε εμείς για να εκδηλώσουμε στους άλλους τις σκέψεις μας. Γιατί, μπορεί βέβαια να φανταστεί κανένας μια μηχανή φτιαγμένη έτσι που να προσφέρει λόγια σχετικά με σωματικές ενέργειες που προκαλούν κάποια μεταβολή στα όργανά της, όπως λ.χ. αν την αγγίζει κανένας σ' ένα σημείο, να ρωτά τί θέλουν να της πουν, αν σ' ένα άλλο να φωνάζει πως την πονούν, κι άλλα παρόμοια. Όχι όμως και να τακτοποιεί τα λόγια της με τρόπους διάφορους ώστε ν' απαντά στην έννοια των όσων θα ειπωθούν μπροστά της, όπως μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι οι πιο αποβλακωμένοι. Και το δεύτερο μέσο είναι πως, κι αν ακόμα έκαναν πολλά πράγματα όσο καλά, ίσως μάλιστα και καλύτερα από οποιονδήποτε μας, θα υστερούσαν αναπόφευκτα σε μερικά άλλα, από τα οποία θα ανακάλυπτε κανένας πως δεν θα ενεργούσαν ενσυνείδητα, αλλά μονάχα χάρη στη διάταξη των οργάνων τους. Γιατί, ενώ το λογικό είναι ένα όργανο καθολικό, που μπορεί να χρησιμέψει σε κάθε είδους συντυχίες, τα όργανα αυτά [της μηχανής] έχουν ανάγκη από κάποια ιδιαίτερη διάταξη για κάθε ιδιαίτερη πράξη. Για τούτο είναι συνεπώς ηθικά αδύνατο να υπάρχουν μέσα σε μια μηχανή όργανα αρκετά ώστε να την κάνουν να ενεργεί σε όλες τις περιστάσεις τής ζωής με τον ίδιο τρόπο που το λογικό μας μάς κάνει να ενεργούμε.

54.—Λοιπόν, με τα ίδια αυτά μέσα, μπορούμε να διακρίνουμε επίσης και τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα. Γιατί, είναι πολύ αξιοσημείωτο πως δεν υπάρχουν άνθρωποι τόσο αποβλακωμένοι και τόσο ηλίθιοι, χωρίς να εξαιρέσουμε ούτε και τους τρελλούς ακόμα, που να μην είναι ικανοί ν' αραδιάσουν μερικά λόγια και να συνθέσουν μιαν ομιλία, με την οποία να κάνουν νοητές τις σκέψεις τους. Ενώ απεναντίας, δεν υπάρχει άλλο ζώο, όσο τέλειο κι όσο καλογεννημένο κι αν είναι, που να κάνει το

ίδιο. Αυτό δεν συμβαίνει επειδή τους λείπουν τα όργανα, γιατί βλέπουμε πως οι κίσσες κι οι παπαγάλοι μπορούν να προφέρουν λόγια όπως κι εμείς, μα δεν μπορούν ωστόσο να μιλούν όπως εμείς, δείχνοντας δηλαδή πως σκέπτονται τα όσα λένε. Ενώ οι άνθρωποι, που έχοντας γεννηθεί κωφάλαλοι, στερούνται τα όργανα που χρησιμεύουν στους άλλους για να μιλούν, όσο ή και περισσότερο απ' όσο τα στερούνται τα ζώα, συνηθίζουν να εφευρίσκουν μονάχοι τους μερικά σημάδια, με τα οποία συνεννοούνται με κείνους που, όντας συνηθώς μαζί τους, έχουν την ευκαιρία να μάθουν τη γλώσσα τους. Κι αυτό δεν μαρτυρεί μονάχα πως τα ζώα έχουν λιγότερο λογικό από τους ανθρώπους, παρά πως δεν έχουν καθόλου¹³⁸, γιατί το βλέπουμε πως χρειάζεται ελάχιστο για να μπορεί κανένας να μιλήσει. Και καθώς παρατηρεί κανένας ανισότητα ανάμεσα στα ζώα τού ίδιου είδους, ακριβώς όπως κι ανάμεσα στους ανθρώπους, και μερικά ζώα μαθαίνουν ευκολότερα από τ' άλλα, δεν είναι πιστευτό πως ένας πίθηκος, ή ένας παπαγάλος, από τους τελειότερους του είδους του, δεν θα είταν, ως προς αυτό, ίσος μ' ένα ηλίθιο παιδί, ή τουλάχιστον μ' ένα παιδί με ταραγμένο τον νου του, αν η ψυχή τών ζώων δεν είχε φύση εντελώς διαφορετική από τη δική μας. Και δεν πρέπει να συγχέει κανένας την ομιλία με τις φυσικές κινήσεις που μαρτυρούν τα πάθη, και τις οποίες μπορούν να μιμηθούν τόσο οι μηχανές όσο και τα ζώα. Ούτε και να νομίζει κανείς, όπως μερικοί αρχαίοι, πως τα ζώα μιλούν, έστω κι αν εμείς δεν καταλαβαίνουμε τη γλώσσα τους. Γιατί, αν αυτό είταν αλήθεια, θα μπορούσαν εξίσου καλά να συνεννοηθούν και μαζί μας όσο και μεταξύ τους, μια που έχουν πολλά όργανα ανάλογα με τα δικά μας. Είναι επίσης πολύ αξιοσημείωτο πως, μολονότι υπάρχουν πολλά ζώα που δείχνουν περισσότερη επιδεξιότητα από μας σε μερικές από τις πράξεις τους¹³⁹, βλέπουμε ωστόσο πως τα ίδια αυτά ζώα δεν δείχνουν καμιά σε πολλές άλλες, σε τρόπο που ό,τι κάνουν καλύτερα από μας δεν αποδείχνει πως έχουν πνεύμα — γιατί τότε θα είχαν περισσότερο από όποιονδήποτε και θα τα κατάφερναν καλύτερα στο καθετί—αλλά πως δεν έχουν καθόλου, και πως η φύση ενεργεί μέσα τους σύμφωνα με τη διάταξη των οργάνων τους· ακριβώς όπως βλέπουμε πως κι

ένα ρολόϊ, που αποτελείται από τροχούς κι ελατήρια, μπορεί να λογαριάζει τις ώρες και να μετρά τον χρόνο σωστότερα από μας, παρ' όλη τη φρόνησή μας.

55.—Είχα περιγράψει κατόπι τη λογική ψυχή¹⁴⁰, κι είχα δείξει πως είναι εντελώς αδύνατο να παραχτεί αυτή από τη δύναμη της ύλης¹⁴¹, όπως τ' άλλα πράγματα για τα οποία είχα μιλήσει, αλλά πρέπει να δημιουργηθεί ειδικά· και πως δεν φτάνει να κατοικεί μέσα στο ανθρώπινο σώμα σαν ένας πιλότος στο καράβι του¹⁴²—εκτός ίσως μονάχα για να κινεί τα μέλη του—αλλά πως, για να έχει επιπλέον αισθήματα κι ορέξεις όμοιες με τις δικές μας και ν' αποτελέσει έτσι έναν αληθινό άνθρωπο, είναι ανάγκη να είναι συνδεδεμένη κι ενωμένη μ' αυτό στενότερα. Άλλωστε, ασχολήθηκα εδώ κάπως πλατύτερα με το θέμα τής ψυχής, επειδή είναι από τα σημαντικότερα. Γιατί, μετά την πλάνη εκείνων που αρνιούνται τον Θεό, που την έχω νομίζω αρκετά αντικρούσει πιο πάνω, δεν υπάρχει άλλο που ν' απομακρύνει ευκολότερα τ' αδύνατα πνεύματα από τον ίδιο δρόμο τής αρετής, όσο το να φαντάζεται κανένας πως η ψυχή των ζώων έχει την ίδια φύση με τη δική μας ψυχή, και πως επομένως, ύστερα από τούτη τη ζωή, δεν έχουμε να φοβηθούμε, ούτε και να ελπίσουμε τίποτα περισσότερο απ' όσο οι μύγες και τα μυρμήγκια¹⁴³. Ενώ, όταν ξέρουμε πόσο διαφέρουν, καταλαβαίνουμε πολύ καλύτερα τους λόγους που αποδείχνουν πως η δική μας ψυχή είναι από μια φύση ολότελα ανεξάρτητη από το σώμα και πως επομένως δεν υπόκειται στο να πεθαίνει μαζί του. Κατόπι, επειδή μάλιστα δεν βλέπουμε άλλα αίτια που να την καταστρέφουν, έχουμε φυσικά την τάση να κρίνουμε απ' αυτό πως η ψυχή μας είναι αθάνατη¹⁴⁴.

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ

56.—Λοιπόν, πάνε τώρα τρία χρόνια που είχα φτάσει στο τέλος τής πραγματείας που περιέχει όλα αυτά τα πράγματα, κι άρχιζα να την ξανακοιτάζω για να την παραδώσω σ' έναν τυπογράφο, όταν έμαθα πως κάποια πρόσωπα που σέβομαι, και που η επιβολή τους πάνω στις πράξεις μου δεν είναι μικρότερη από την επιβολή τής δικής μου κρίσης πάνω στις σκέψεις μου, είχαν αποδοκιμάσει μιαν άποψη περί φυσικής δημοσιευμένη, λίγο πριν, από κάποιον άλλον¹⁴⁵. Δεν θέλω να πω ότι συμφωνούσα με την άποψη αυτή, παρά μονάχα πως, πριν από τη μομφή τους, δεν είχα παρατηρήσει στην άποψη αυτή τίποτα που να μ' έκανε να φανταστώ πως είταν επιζήμια για τη θρησκεία ή για το κράτος, και που να μ' εμπόδιζε επομένως να τη γράψω κι εγώ, αν το λογικό μου με είχε κάνει να την παραδεχτώ. Κι αυτό μ' έκανε να φοβηθώ μήπως βρισκόταν ίσως επίσης, ανάμεσα και στις δικές μου γνώμες, καμιά, στην οποία να είχα γελαστεί, παρ' όλη τη μεγάλη φροντίδα που έχω πάντα βάλει να μην παραδέχομαι γνώμες νέες ενόσο δεν έχω γι' αυτές πολύ σίγουρες αποδείξεις, και να μη γράφω διόλου γνώμες που θα μπορούσαν να ζημιώσουν κανέναν. Αυτό είταν αρκετό για να με αναγκάσει ν' αλλάξω την απόφαση που είχα λάβει να τις δημοσιέψω. Γιατί, μολονότι οι λόγοι, για τους οποίους την είχα πάρει προηγουμένως, είταν πολύ δυνατοί, η κλίση μου, που με έκανε να μισώ πάντα το επάγγελμα του να φτιάνω βιβλία, με έκανε και να βρω αμέσως αρκετούς άλλους λόγους για ν' απαλλαγώ από κείνη την απόφασή μου. Κι οι λόγοι αυτοί είναι κι από τις δυό πλευρές τέτοιιοι, που όχι μόνο εγώ έχω κάποιο συμφέρον να τους εκθέσω εδώ, αλλά και το κοινό έχει ίσως συμφέρον να τους μάθει.

57.—Ποτέ δεν έδωσα μεγάλη σημασία στα πράγματα που προέρχονταν από το πνεύμα μου. Κι ενόσο δεν είχα συγκομίσει από τη

μέθοδο που χρησιμοποιώ άλλους καρπούς, εκτός που ικανοποιήθηκα σχετικά με κάποιες δυσκολίες που ανήκουν στις θεωρητικές επιστήμες, ή που προσπάθησα να κανονίσω τα ήθη μου σύμφωνα με τους λόγους που αυτή μού δίδασκε, δεν θεώρησα πως είμουν υποχρεωμένος να γράψω γι' αυτά [τα πράγματα]. Γιατί, σχετικά με τα ήθη, ο καθένας πλειοδοτεί τόσο πολύ πάνω στη δική του άποψη, που θα μπορούσαν να βρεθούν τόσοι μεταρρυθμιστές όσα και κεφάλια, αν επιτρεπόταν και σ' άλλους—εκτός από κείνους που ο Θεός τούς έταξε ηγεμόνες πάνω στους λαούς του, ή κείνους στους οποίους έδωσε αρκετή θεία χάρη και ζήλο για να γίνουν προφήτες—να επιχειρήσουν ν' αλλάξουν τίποτα από τα ήθη. Κι όσο κι αν οι θεωρίες μου μού άρεσαν πάρα πολύ, πίστευα πως κι άλλοι μπορούσαν να έχουν θεωρίες που τους άρεσαν ίσως ακόμα περισσότερο. Μόλις όμως απέκτησα μερικές γενικές έννοιες φυσικής, κι αρχίζοντας να τις δοκιμάζω σε διάφορες ιδιαίτερες δυσκολίες, παρατήρησα ως πού μπορούν να οδηγήσουν και πόσο διαφέρουν από τις αρχές που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα, πίστεψα πως δεν μπορούσα να τις κρατήσω κρυμμένες δίχως να παραβώ σοβαρά τον νόμο που μας υποχρεώνει να φροντίζουμε, όσο περνά από το χέρι μας, για το γενικό καλό όλων τών ανθρώπων. Γιατί, μ' έκαναν να δω πως μπορεί κανένας να φτάσει σε γνώσεις που να είναι πολύ χρήσιμες για τη ζωή, και πως, αντί αυτή τη θεωρητική φιλοσοφία που διδάσκουν στις σχολές, μπορεί να βρεθεί μια πρακτική φιλοσοφία, χάρη στην οποία, μαθαίνοντας τη δύναμη και τις ενέργειες της φωτιάς, του νερού, του αέρα, των άστρων, των ουρανών, κι όλων τών άλλων σωμάτων που μας περιστοιχίζουν, με την ίδια ακρίβεια¹⁴⁶ που γνωρίζουμε τις διάφορες τέχνες τών τεχνιτών μας, θα μπορούσαμε να τις χρησιμοποιήσουμε με τον ίδιο τρόπο σ' όλες τις χρήσεις για τις οποίες είναι κατάλληλα, και να γίνουμε έτσι σαν κύριοι και κάτοχοι της φύσης¹⁴⁷. Αυτό δεν είναι επιθυμητό μονάχα για την εφεύρεση άπειρων μηχανημάτων που θα έκαναν ν' απολαμβάνουμε δίχως κανένα κόπο τούς καρπούς τής γής κι όλα τα αγαθά που υπάρχουν μέσα της, παρά κυρίως επίσης για τη διατήρηση της υγείας μας, που είναι αναμφίβολα το πρωταρχικό αγαθό

και το θεμέλιο όλων τών άλλων αγαθών αυτής τής ζωής. Γιατί, ακόμα και το πνεύμα εξαρτιέται τόσο πολύ από την ιδιοσυγκρασία και τη διάταξη των οργάνων τού σώματος, που αν είναι δυνατόν να βρεθεί κάποιιο μέσο που να κάνει γενικά τους ανθρώπους φρονιμότερους κι ικανότερους απ' όσο είχαν ως τώρα, πιστεύω πως πρέπει να το αναζητήσουμε στην Ιατρική. Είναι αλήθεια πως εκείνη που είναι τώρα σε χρήση περιέχει πολύ λίγα πράγματα που η χρησιμότητά τους να είναι τόσο αξιοσημείωτη. Χωρίς όμως να έχω κανένα σκοπό να την περιφρονήσω, είμαι σίγουρος πως δεν υπάρχει κανένας, ούτε κι από κείνους που την έχουν για επάγγελμα, που να μην ομολογεί πως όσα είναι γνωστά στην Ιατρική δεν είναι σχεδόν τίποτα κοντά σε όσα απομένουν να μαθευτούν· και πως θα μπορούσαμε ν' απαλλαγούμε από άπειρες αρρώστιες, τόσο του σώματος όσο και του πνεύματος, ίσως μάλιστα ακόμα κι από τη γεροντική εξάντληση, αν γνωρίζαμε αρκετά τα αίτιά τους, κι όλα τα γιατρικά με τα οποία μάς έχει εφοδιάσει η φύση¹⁴⁸. Λοιπόν, έχοντας σκοπό να χρησιμοποιήσω όλη μου τη ζωή στην αναζήτηση μιας τόσο αναγκαίας επιστήμης, κι έχοντας πετύχει ένα δρόμο που μου μοιάζει τέτοιος, που, αν τον ακολουθήσει κανένας, πρέπει, το δίχως άλλο, να τη βρει—εκτός αν εμποδιστεί είτε από τη συντομία τής ζωής είτε από έλλειψη πειραμάτων—έκρινα πως δεν υπήρχε καλύτερο γιατρικό γι' αυτά τα δύο εμπόδια, από το να μεταδώσω πιστά στο κοινό όλο, το λίγο έστω, που θα έβρισκα, και να καλέσω τα άξια πνεύματα να προσπαθήσουν να προχωρήσουν παραπέρα, συμβάλλοντας, ο καθένας κατά την κλίση και τη δύναμή του, στα πειράματα που θα έπρεπε να γίνουν, και μεταδίνοντας επίσης στο κοινό όλα όσα θα μάθαιναν· σε τρόπο που, αρχίζοντας οι τελευταίοι αποκεί που θα έχουν τελειώσει οι προηγούμενοι, κι ενώνοντας έτσι τις ζωές και τις εργασίες πολλών, να τραβήξουμε όλοι μαζί πολύ μακρύτερα απ' όσο θα μπορούσε νά προχωρήσει ο καθένας χωριστά.

58.—Παρατήρησα μάλιστα, σχετικά με τις πειραματικές αυτές παρατηρήσεις¹⁴⁹, πως, όσο πιο προχωρημένος σε μάθηση είναι κανένας, τόσο περισσότερο αναγκαίες είναι. Γιατί, στην αρχή, είναι

καλύτερο, αντί ν' αναζητούμε πειραματικές παρατηρήσεις σπανιότερες και πιο μελετημένες, να χρησιμοποιούμε μονάχα κείνες που παρουσιάζονται μόνες τους στις αισθήσεις μας και που είναι αδύνατο να τις αγνοήσουμε, μόλις συλλογιστούμε, έστω και λιγάκι. Ο λόγος είναι πως, όταν δεν γνωρίζει ακόμα κανένας τα κοινότερα αίτια, αυτές οι σπανιότερες πειραματικές παρατηρήσεις ξεγελούν συχνά, κι οι περιστάσεις από τις οποίες εξαρτιούνται είναι σχεδόν πάντα τόσο ειδικές και τόσο περιορισμένες, που είναι πολύ δύσκολο να τις παρατηρήσει κανένας. Αλλά η τάξη που κράτησα σ' αυτό το ζήτημα είναι η ακόλουθη: Πρώτα, προσπάθησα να βρω γενικά τις αρχές ή τα πρώτα αίτια όλων όσων υπάρχουν ή μπορούν να υπάρξουν στον κόσμο, χωρίς ν' αποβλέψω για τον σκοπό αυτό σε τίποτα άλλο παρά μόνο στον Θεό που τα δημιουργήσε, και χωρίς να τα συναγάγω από πουθενά αλλού παρά μόνο από κάποια σπέρματα αληθειών που υπάρχουν φυσικά μέσα στην ψυχή μας¹⁵⁰. Κατόπι εξέτασα ποιά είταν τα πρώτα και τα κοινότερα αποτελέσματα που μπορούσε κανένας να συναγάγει απ' αυτά τα αίτια. Και μου φαίνεται πως μ' αυτό τον τρόπο βρήκα ουρανοί, αστέρια, μια Γη, και μάλιστα πάνω στη Γη νερό, αέρα, φωτιά, ορυκτά, και μερικά άλλα παρόμοια πράγματα, που είναι τα κοινότερα απ' όλα και τα πιο απλά, κι επομένως τα πιο ευκολογνώριστα. Κατόπι, όταν θέλησα να κατέβω προς εκείνα που είταν ειδικότερα, μου παρουσιάστηκαν τόσα διάφορα πράγματα, που δεν πίστεψα πως θα είταν δυνατόν στο ανθρώπινο πνεύμα να ξεχωρίσει τις μορφές ή τα είδη τών σωμάτων που υπάρχουν πάνω στη Γη, από μιαν απειρία άλλων, που θα μπορούσαν να υπάρξουν σ' αυτήν, αν το θέλημα του Θεού είταν να τα βάλει, κι ούτε επομένως να τα κάνει χρήσιμα για μας, εκτός αν ανατρέξουμε από τα αποτελέσματα στις αιτίες και χρησιμοποιήσουμε πολλούς ξεχωριστούς πειραματισμούς. Ύστερα απ' αυτό, ανασκοπώντας με το πνεύμα μου όλα τα αντικείμενα που είχαν παρουσιαστεί κάποτε στις αισθήσεις μου, τολμώ βέβαια να πω ότι δεν παρατήρησα ανάμεσά τους κανένα πράγμα που να μη μου είταν δυνατόν να το εξηγήσω αρκετά εύκολα με τις αρχές που είχα βρει. Πρέπει όμως και να ομολογήσω πως η δύναμη της φύσης είναι

τόσο πλατειά και τόσο μεγάλη, και πως οι αρχές αυτές είναι τόσο απλές και τόσο γενικές, που δεν παρατηρώ κανένα σχεδόν ιδιαίτερο αποτέλεσμα χωρίς να το ξέρω αμέσως πως μπορεί να συναχθεί από τις αρχές αυτές με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Κι η μεγαλύτερή μου δυσκολία είναι συνήθως να βρω από ποιόν από τους τρόπους αυτούς εξαρτιέται. Γιατί, δεν ξέρω για τον σκοπό αυτόν άλλο μέσο από το ν' αναζητήσω και πάλι μερικούς πειραματισμούς, που να είναι τέτοιοι που το αποτέλεσμά τους να μην είναι το ίδιο όταν πρέπει να εξηγηθεί με τον έναν ή με τον άλλον απ' αυτούς τούς τρόπους. Εξάλλου, έχω τώρα φτάσει στο σημείο να βλέπω αρκετά καλά, νομίζω, με ποιό τρόπο πρέπει να καταπιάνεται κανένας τούς περισσότερους από τους πειραματισμούς που μπορούν να χρησιμεύουν για τον σκοπό αυτόν. Βλέπω όμως επίσης και πως οι πειραματισμοί είναι τέτοιοι και τόσο πολυάριθμοι που, ούτε τα χέρια, ούτε και το εισόδημά μου—κι αν ακόμα είχα χίλιες φορές περισσότερα απ' όσα διαθέτω—δεν θα μπορούσαν να φτάσουν για όλους. Έτσι που, αναλόγως που θα έχω στο εξής την ευκολία να κάνω περισσότερους ή λιγότερους πειραματισμούς, θα προχωρήσω και περισσότερο ή λιγότερο στη γνωριμία τής Φύσης. Αυτό σκόπευα να κάνω γνωστό με την πραγματεία που είχα γράψει¹⁵¹, και να δείξω μέσα σ' αυτή τόσο καθαρά τη χρησιμότητα που μπορεί ν' αποκομίσει το κοινό, ώστε θα υποχρέωνα όλους εκείνους που επιθυμούν γενικά το καλό τών ανθρώπων, δηλαδή όλους εκείνους που είναι ενάρετοι—πραγματικά, κι όχι από προσποίηση ή θεωρητικά μονάχα—να μου ανακοινώσουν τα πειράματα που έχουν ήδη κάνει, αλλά και να με βοηθήσουν στην έρευνα εκείνων που απομένουν να γίνουν.

59.—Από τότε όμως, είχα άλλους λόγους που με έκαναν ν' αλλάξω γνώμη και να σκεφτώ πως έπρεπε αλήθεια να εξακολουθήσω να γράφω όλα όσα θα έκρινα κάπως σημαντικά, ενόσω θ' ανακάλυπτα την αλήθεια γι' αυτά, και να το κάνω με την ίδια επιμέλεια που θα έβαζα αν ήθελα να τα τυπώσω. Τόσο για να έχω περισσότερη ευκαιρία να τα εξετάσω καλά—γιατί αναμφίβολα κοιτάζει

δικές τους εφευρέσεις. Όμως, όσο κι αν αναγνωρίζω πως υπόκειμαι πάρα πολύ σε λάθη, και δεν εμπιστεύομαι σχεδόν ποτέ στις πρώτες σκέψεις που μου έρχονται, ωστόσο η πείρα που έχω για τις αντιρρήσεις που μπορούν να μου προβάλουν άλλοι μ' εμποδίζει να ελπίζω κανένα όφελος απ' αυτές. Γιατί, συχνά δοκίμασα τις κρίσεις τόσο κείνων που θεωρούσα φίλους μου, όσο και μερικών άλλων, στους οποίους πίστευα πως είμουν αδιάφορος, καθώς επίσης και μερικών, για τους οποίους ήξερα πως η κακεντρέχεια κι ο φθόνος τους θα προσπαθούσαν αρκετά ν' ανακαλύψουν ό,τι θα έκρυβε από τους φίλους μου η στοργή. Σπάνια όμως έτυχε να μου πρόβαλαν καμιάν αντίρρηση που να μην την είχα διόλου προβλέψει, εκτός αν είταν πάρα πολύ απομακρυσμένη από το θέμα μου, σε τρόπο που δεν συνάντησα σχεδόν ποτέ κανέναν κριτή τών γνώσεών μου που να μη μου φάνηκε ή λιγότερο αυστηρός ή λιγότερο δίκαιος από τον εαυτό μου. Κι ούτε ποτέ παρατήρησα πως με τις συζητήσεις που γίνονται στις σχολές ανακάλυψαν ποτέ καμιάν αλήθεια που να την αγνοούσαν πριν. Γιατί, όταν ο καθένας προσπαθεί να βγει νικητής, όλοι γυμνάζονται πολύ περισσότερο στο να επικρατήσει η αληθοφάνεια, παρά στο να ζυγίζουν τα επιχειρήματα της κάθε πλευράς. Κι όσοι έκαναν πολύ καιρό καλοί δικηγόροι δεν είναι γι' αυτό κατόπι καλύτεροι δικαστές.

61.—Όσο για την ωφέλεια που θα είχαν οι άλλοι από την ανακοίνωση των σκέψεών μου, ούτε κι αυτή θα μπορούσε να είναι πολύ μεγάλη, καθώς μάλιστα δεν τις προχώρησα ως τώρα τόσο πολύ ώστε να μην είναι ανάγκη να τους προστεθούν ακόμα πολλά πριν μπουν σε χρήση¹⁵⁵. Και νομίζω πως μπορώ να το πω δίχως ματαιοδοξία πως, αν υπάρχει κάποιος που να είναι άξιος να το κάνει, αυτός πρέπει να είμαι μάλλον εγώ παρά οποιοσδήποτε άλλος. Όχι πως δεν μπορεί να υπάρχουν στον κόσμο πολλά πνεύματα ασύγκριτα καλύτερα από το δικό μου, αλλά επειδή δεν μπορούμε να διανοηθούμε κάτι και να το κάνουμε δικό μας τόσο καλά όταν το μαθαίνουμε από άλλον, όσο όταν το βρίσκουμε μόνοι μας. Αυτό είναι τόσο αληθινό σε τούτο το θέμα, που μολονότι εξήγησα συχνά κά-

ποιες γνώμες μου σε πρόσωπα με πολύ καλό μυαλό και που, ενόσω μιλούσα, έμοιαζαν να τις καταλαβαίνουν πολύ καθαρά, ωστόσο, όταν τις επαναλάβαν, παρατήρησα πως τις είχαν αλλάξει σχεδόν πάντα, σε τρόπο που δεν μπορούσα πια να τις παραδεχτώ για δικές μου. Με τούτη την ευκαιρία, επωφελούμαι για να παρακαλέσω εδώ τα εγγόνια μας να μην πιστέψουν ποτέ πως όσα τούς πούνε προέρχονται από μένα, όταν δεν τα έχω δημοσιέψει εγώ ο ίδιος. Και δεν παραξενεύομαι καθόλου για τους εξωφρενισμούς που φορτώνουν σ' όλους εκείνους τους αρχαίους φιλοσόφους, των οποίων δεν έχουμε τα συγγράμματα, κι ούτε κρίνω για τούτο πως οι σκέψεις τους είταν παραλογότατες—μια που οι άνθρωποι αυτοί είταν από τα καλύτερα πνεύματα του καιρού τους—παρά [πιστεύω] μονάχα πως μας έχουν μεταδοθεί στραβά. Όπως βλέπουμε επίσης πως σχεδόν ποτέ δεν έχει συμβεί να τους έχει ξεπεράσει κανένας από τους οπαδούς τους· κι είμαι βέβαιος πως κι οι φανατικότεροι από κείνους που ακολουθούν τώρα τον Αριστοτέλη θα θεωρούσαν τον εαυτό τους ευτυχισμένο αν είχαν για τη Φύση όσες γνώσεις είχε κείνος, έστω κι αν αυτό γινόταν με τον όρο πως δεν θ' αποκτούσαν ποτέ περισσότερες. Οι άνθρωποι αυτοί είναι σαν τον κισσό, που δεν τείνει ποτέ ν' ανέβει ψηλότερα από τα δέντρα που τον στηρίζουν, και συχνά μάλιστα ξανακατεβαίνει αφού φτάσει ώς την κορφή τους. Γιατί, μου φαίνεται πως ξανακατεβαίνουν επίσης, πως καταντούν δηλαδή κατά ένα τρόπο λιγότερο σοφοί παρά αν αποφεύγαν τη μελέτη, κείνοι που, μη όντας ευχαριστημένοι με το να μάθουν όλα όσα είναι εξηγημένα με τρόπο νοητό μέσα στον συγγραφέα τους, θέλουν επιπλέον να βρουν μέσα σ' αυτόν και τη λύση πολλών δυσκολιών, για τις οποίες αυτός δεν λέει τίποτα, και που ίσως δεν τις σκέφτηκε ποτέ. Ωστόσο, ο τρόπος τους να φιλοσοφούν είναι πολύ βολικός για όσους έχουν πολύ μέτριο πνεύμα. Γιατί, το σκοτάδι των διακρίσεων και των αρχών που χρησιμοποιούν γίνεται αιτία να μπορούν να μιλούν για όλα τα πράγματα με την ίδια τόλμη σαν να τα γνώριζαν, και να υποστηρίζουν όλα όσα λένε, αντιμετωπίζοντας και τους οξύτερους και τους ικανότερους [αντιπάλους], χωρίς να έχει κανένας τον τρόπο να τους μεταπείσει. Σ' αυτό μού φαίνονται

όμοιοι με τυφλό, που θέλοντας να χτυπηθεί, χωρίς να μειονεκτήσει, με κάποιον που βλέπει, θα τον είχε κάνει να πάει στο βάθος κανενός πολύ σκοτεινού υπογείου. Και μπορώ να πω πως οι τέτοιοι έχουν συμφέρο ν' αποφύγω να δημοσιέψω τις αρχές τής φιλοσοφίας που χρησιμοποιώ¹⁵⁶, γιατί, καθώς είναι πολύ απλές και πολύ προφανείς, θα έκανα, δημοσιεύοντάς τις, περίπου το ίδιο σαν ν' άνοιγα μερικά παράθυρα κι έμπαζα φως σ' αυτό το υπόγειο όπου κατέβηκαν να χτυπηθούν. Μα κι ούτε υπάρχει, για τα καλύτερα πνεύματα, περίπτωση να επιθυμούν να τις γνωρίσουν. Γιατί, αν θέλουν να μπορούν να μιλούν για όλα τα πράγματα και ν' αποκτήσουν τη φήμη πως είναι σοφοί, θα το κατορθώνουν ευκολότερα μένοντας ικανοποιημένοι με την αληθοφάνεια που μπορεί να βρεθεί δίχως μεγάλο κόπο σε κάθε είδους θέματα, παρά αναζητώντας την αλήθεια, που αποκαλύπτεται μονάχα σιγά-σιγά σε μερικά, και που τους υποχρεώνει, όταν πρόκειται να μιλήσουν για τα υπόλοιπα, να ομολογήσουν ειλικρινά πως τα αγνοούν. Αν πάλι προτιμούν τη γνώση λιγοστής αλήθειας—που είναι αναμφίβολα πολύ προτιμότερη—από τη ματαιοδοξία τού να φανούν πως δεν αγνοούν τίποτα, και θέλουν να ακολουθήσουν ένα σχέδιο παρόμοιο με το δικό μου, δεν έχουν γι' αυτό ανάγκη να τους πω τίποτα περισσότερο απ' ό,τι έχω ήδη πει σε τούτον εδώ τον Λόγο. Γιατί, αν είναι ικανοί να προχωρήσουν πιο πέρα από μένα, θα είναι επίσης πολύ περισσότερο ικανοί να βρουν μονάχοι τους όλα όσα νομίζω πως βρήκα εγώ¹⁵⁷—προπάντων καθώς, επειδή δεν έχω ποτέ ερευνήσει τίποτα δίχως τάξη, είναι βέβαιο πως, ό,τι μού απομένει ακόμα ν' ανακαλύψω είναι καθαυτό δυσκολότερο και πιο κρυμμένο απ' ό,τι μπόρεσα να πετύχω ως τώρα—και θα είχαν πολύ λιγότερη ευχαρίστηση μαθαίνοντάς το από μένα παρά από τον εαυτό τους. Αφίνω πως η συνήθεια που θ' αποκτήσουν αναζητώντας πρώτα τα εύκολα πράγματα και περνώντας σιγά-σιγά και σκαλί-σκαλί σ' άλλα δυσκολότερα θα τους χρησιμέψει καλύτερα απ' όσο θα μπορούσαν να τους χρησιμέψουν όλες οι διδασκαλίες μου. Όπως επίσης, έχω και για τον εαυτό μου την πεποίθηση πως, αν μου είχε κανείς διδάξει, ήδη από τα νιάτα μου, όλες τις αλήθειες, των οποίων αναζήτησα αργότερα τις απο-

δείξεις, και δεν είχα καταβάλει κανένα κόπο για να τις μάθω, ποτέ δεν θα είχα ίσως μάθει καμιάν άλλη αλήθεια. Και τουλάχιστον δεν θα είχα ποτέ αποκτήσει τη συνήθεια και την ευκολία, που νομίζω πως έχω, να βρίσκω πάντα νέες αλήθειες, ενόσω πασχίζω να τις αναζητώ. Με μια λέξη, αν υπάρχει στον κόσμο κάποιο έργο, που κανένας άλλος δεν μπορεί να το αποτελειώσει τόσο καλά όσο ο ίδιος ακριβώς που το άρχισε, το έργο αυτό είναι κείνο στο οποίο εγώ δουλεύω.

62.—Είναι αλήθεια πως, όσο για τα πειράματα που μπορούν να χρησιμέψουν σ' αυτό το έργο, ένας μόνος δεν θα μπορούσε να φτάσει να τα κάνει όλα. Ούτε όμως και θα μπορούσε να μεταχειριστεί χρήσιμα άλλα χέρια από τα δικά του, εκτός μόνο τα χέρια τεχνιτών ή ανθρώπων που θα μπορούσε να τους πληρώνει, και που η ελπίδα του κέρδους, που είναι μέσο πολύ τελεσφόρο, θα τους παρακινούσε να κάνουν με ακρίβεια όλα όσα θα τους παράγγελνε. Γιατί, όσο για τους εθελοντές που θα προσφέρονταν ίσως να τον βοηθήσουν, από περιέργεια ή φιλομάθεια, αφίνω που είναι συνήθως περισσότερο υποσχέσεις παρά αποτέλεσμα, και δεν κάνουν παρά ωραίες προτάσεις, που καμιά τους δεν πετυχαίνει ποτέ, αυτοί θα ήθελαν, το δίχως άλλο, να πληρωθούν με την εξήγηση μερικών δυσχερειών ή τουλάχιστον με φιλοφρονήσεις και περιττές κουβέντες, που δεν θα του κόστιζαν τόσο λίγο από τον καιρό του ώστε να μη βγει ζημιωμένος. Όσο για τα πειράματα που έχουν ήδη κάνει οι άλλοι, κι αν ακόμα αυτοί δέχονταν να του τα ανακοινώσουν—πράμα που δεν θα έκαναν ποτέ κείνοι που τα ονομάζουν «μυστικά»—τα πειράματα αυτά αποτελούνται συνήθως από τόσες συνθήκες και συστατικά περιττά, που θα του είταν πολύ δύσκολο να εξιχνιάσει την αλήθεια που περιέχουν. Αφίνω που θα τα έβρισκε σχεδόν όλα τόσο άσκημα εξηγημένα, ή και τόσο ψεύτικα ακόμα—επειδή κείνοι που τα έκαναν προσπάθησαν να τα κάνουν να φαίνονται σύμφωνα με τις αρχές τους—ώστε κι αν ακόμα υπήρχαν μερικά που να του χρησίμευαν, πάλι δεν θα μπορούσαν ν' αξίζουν τον καιρό που θα έπρεπε να διαθέσει για να τα ξεδιαλέξει. Σε τρόπο που, αν υπήρχε στον κόσμο

κανέννας που να τον ήξεραν σίγουρα ικανό να βρει τα πράγματα, τα μεγαλύτερα και τα χρησιμότερα που μπορούν να υπάρξουν για την κοινωνία, και για τούτο οι άλλοι άνθρωποι προσπαθούσαν να τον βοηθήσουν με όλα τα μέσα να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του, δεν βλέπω να μπορούσαν να κάνουν γι' αυτόν τίποτα άλλο παρά να συμμετέχουν στα έξοδα των πειραμάτων που θα είχε ανάγκη να εκτελέσει· κι ως προς τ' άλλα, να εμποδίζουν την αδιακρισία οποιονδήποτε να του τρώει τον καιρό του¹⁵⁸. Εκτός όμως που δεν έχω τόσο μεγάλη ιδέα τού εαυτού μου ώστε να θέλω να υποσχεθώ τίποτα το εξαιρετικό, ούτε και τρέφομαι με σκέψεις τόσο μάταιες ώστε να φαντάζομαι πως το κοινό πρέπει να ενδιαφέρεται πολύ για τα σχέδιά μου, δεν έχω επίσης και ψυχή τόσο ταπεινή ώστε να θέλω να δεχτώ από οποιονδήποτε άλλον καμιά χάρη που θα μπορούσε να θεωρηθεί πως δεν την αξίζω.

63.—'Όλες αυτές οι απόψεις ενωμένες έγιναν αιτία, πριν από τρία χρόνια, να μη θελήσω να δημοσιέψω την πραγματεία που είχα στα χέρια μου· και πήρα μάλιστα την απόφαση να μην παρουσιάσω στη ζωή μου καμιάν άλλη που να είναι τόσο γενική, ούτε και που να μπορεί κανείς να καταλάβει απ' αυτήν τις βάσεις τής Φυσικής μου. Από τότε όμως μου παρουσιάστηκαν πάλι δυό άλλες αιτίες, που με υποχρέωσαν να βάλω εδώ μερικά ειδικά· δοκίμια και να δώσω στον κόσμο κάποιο λογαριασμό για τις πράξεις μου και τα σχέδιά μου. Η πρώτη είναι πως, αν δεν το έκανα, πολλοί που είχαν μάθει την πρόθεση που είχα άλλοτε να δημοσιέψω μερικά μου συγγράμματα, θα μπορούσαν να φανταστούν πως οι λόγοι για τους οποίους δεν το κάνω είναι περισσότερο σε βάρος μου απ' ό,τι πραγματικά είναι. Γιατί, όσο κι αν δεν αγαπώ υπερβολικά τη δόξα, ή μάλιστα, αν τολμώ να το πω, όσο κι αν τη μισώ, επειδή τη θεωρώ αντίθετη στην ησυχία μου, που την εκτιμώ περισσότερο απ' όλα, ωστόσο επίσης δεν προσπάθησα ποτέ να κρύψω τις πράξεις μου σαν να είταν εγκλήματα, κι ούτε χρησιμοποίησα πολλές προφυλάξεις για να μείνω άγνωστος· τόσο επειδή θα θεωρούσα πως αδικώ τον εαυτό μου, όσο κι επειδή αυτό θα μου έδινε ένα είδος ανησυχίας

που θα είταν και πάλι αντίθετη με την τέλεια πνευματική γαλήνη που αναζητώ. Κι επειδή, άνκαι έμεινα πάντα αδιάφορος ανάμεσα στη φροντίδα να γίνω ή να μη γίνω γνωστός, δεν μπόρεσα να εμποδίσω το ν' αποκτήσω μια κάποια φήμη, σκέφτηκα πως έπρεπε να βάλω τα δυνατά μου για ν' αποφύγω τουλάχιστον να είναι η φήμη μου κακή. Η άλλη αιτία που με υποχρέωσε να γράψω τούτον εδώ τον Λόγο είναι πως βλέπω κάθε μέρα ολοένα περισσότερο την καθυστέρηση, που το σχέδιο που έχω να διδαχτώ, παθαίνει εξαιτίας μιας απειρίας πειραμάτων που μου χρειάζονται και που μου είναι αδύνατο να κάνω δίχως τη βοήθεια τρίτου. Και μολονότι δεν κολακεύομαι τόσο ώστε να ελπίζω πως το κοινό συμερίζεται τα ενδιαφέροντά μου, δεν θέλω ωστόσο να κάνω στον εαυτό μου τέτοια παράλειψη ώστε να δώσω αφορμή, σε όσους θα επιζήσουν, να με κατηγορήσουν μια μέρα πως θα είχα μπορέσει να τους αφίσω πολλά πράματα πολύ καλύτερα απ' όσα θα έχω αφίσει, αν δεν είχα αμελήσει πάρα πολύ να τους δώσω να καταλάβουν σε τί μπορούσαν να συμβάλουν στα σχέδιά μου.

64.—Και σκέφτηκα πως μου είταν εύκολο να διαλέξω μερικά θέματα που, χωρίς να δίνουν λαβή σε πολλές αντιγνώμεις, ούτε και να με υποχρεώνουν να φανερώσω περισσότερες αρχές μου από όσες επιθυμώ, δεν θα παραλείπαν να δείξουν αρκετά καθαρά τί μπορώ ή τί δεν μπορώ να κάνω στις επιστήμες. Όσο γι' αυτό, δεν είμαι σε θέση να πω αν το κατόρθωσα, και δεν θέλω να προκαταλάβω τις κρίσεις κανενός, μιλώντας ο ίδιος για τα συγγράμματά μου. Θα είμαι όμως πολύ ευχαριστημένος αν τα εξετάσουν. Και για να έχουν όσο το δυνατόν περισσότερες ευκαιρίες γι' αυτό, ικετεύω όλους εκείνους που θα έχουν να φέρουν αντιρρήσεις στα έργα μου, να κάνουν τον κόπο να τις στείλουν στον βιβλιοπώλη μου, κι εγώ, ειδοποιημένος απ' αυτόν, θα προσπαθήσω να προσθέσω συνάμα και την απάντησή μου. Έτσι, οι αναγνώστες, βλέποντας και τα δυό, θα κρίνουν ευκολότερα σχετικά με την αλήθεια. Δεν υπόσχομαι να κάνω ποτέ μακριές απαντήσεις, παρά μονάχα, είτε θα ομολογώ με πολλή ειλικρίνεια τα λάθη μου, αν τα αναγνωρίζω, είτε, αν δεν

μπορώ να τα διακρίνω, θα λέω απλώς ό,τι νομίζω πως χρειάζεται για να υπερασπίσω τα όσα έχω γράψει, δίχως να προσθέσω την εξήγηση κανενός νέου θέματος, για να μην μπλέκω ατέλειωτα από το ένα στο άλλο.

65.—Αν μερικά από τα θέματα για τα οποία μίλησα στην αρχή τής Διοπτρικής και των Μετεώρων ενοχλούν αρχικά επειδή τα ονομάζω υποθέσεις και δεν φαίνομαι να έχω διάθεση να τα αποδείξω, ας έχει ο αναγνώστης την υπομονή να διαβάσει προσεκτικά το σύνολο, κι ελπίζω πως θα μείνει ικανοποιημένος. Γιατί, μου φαίνεται πως οι λόγοι ακολουθούν, ο ένας τον άλλο, με τέτοιο τρόπο, που, καθώς οι τελευταίοι αποδείχνονται από τους πρώτους, που είναι τα αίτιά τους, έτσι κι οι πρώτοι αυτοί εξηγούνται¹⁵⁹ αμοιβαία από τους τελευταίους, που είναι τ' αποτελέσματά τους. Και δεν πρέπει να φανταστεί κανείς πως κάνω εδώ το λάθος που, όσοι μελετούν τη λογική, το ονομάζουν [φαύλο] κύκλο. Γιατί, μια που το πείραμα κάνει πολύ ασφαλή τα περισσότερα απ' αυτά τ' αποτελέσματα, τα αίτια απ' όπου τα συνάγω δεν χρησιμεύουν τόσο στο να τ' αποδείχνω, όσο στο να τα εξηγώ, κι είναι απεναντίας τα αίτια που αποδείχνονται από τ' αποτελέσματα. Και τα ονόμασα υποθέσεις μονάχα για να ξέρει ο αναγνώστης ότι πιστεύω πως μπορώ να τα συνάγω από τις πρωταρχικές εκείνες αλήθειες που εξήγησα πió πάνω· αλλά επίτηδες δεν θέλησα να το κάνω¹⁶⁰, για να εμποδίσω μερικούς—που μόλις τους πει κανένας μονάχα δυό-τρία λόγια φαντάζονται πως έμαθαν, μέσα σε μια μέρα, όλα όσα ένας άλλος σκέφτηκε μέσα σε είκοσι χρόνια, και που όσο περισσότερο διορατικοί και ζωηροί είναι, τόσο είναι και περισσότερο ικανοί να γελαστούν και λιγότερο άξιοι ν' ανακαλύψουν την αλήθεια—να μπορέσουν να βρουν την ευκαιρία να οικοδομήσουν, πάνω σε ό,τι θα φανταστούν πως είναι οι δικές μου αρχές, καμιάν εξωφρενική φιλοσοφία, και να καταλογιστούν κατόπι σε μένα τα λάθη της. Όσο για τις γνώμες που είναι εντελώς δικές μου, δεν ζητώ γι' αυτές επιείκεια, επειδή τάχα είναι νέες, καθώς μάλιστα, αν εξετάσει κανένας καλά τούς λόγους τους, είμαι βέβαιος πως θα τους βρει τόσο απλούς και

τόσο σύμφωνους με τον κοινό νου, ώστε θα του φανούν λιγότερο παράξενοι από οποιουσδήποτε άλλους λόγους, που θα μπορούσαν να υπάρξουν πάνω στα ίδια θέματα. Κι ούτε καυχιέμαι πως είμαι ο πρώτος εφευρέτης κανενός λόγου, παρά μονάχα πως ποτέ δεν δέχτηκα κανέναν επειδή είχε ειπωθεί από άλλους, ή επειδή δεν είχε ειπωθεί διόλου, παρά μονάχα επειδή μ' έπεισε γι' αυτόν το λογικό μου.

66.—Αν τώρα δεν μπορούν οι τεχνίτες να εκτελέσουν αμέσως την εφεύρεση¹⁶¹ που βρίσκεται εξηγημένη μέσα στη *Διοπτρική* μου, δεν πιστεύω πως μπορεί γι' αυτό να πει κανένας πως η εφεύρεσή μου είναι κακή. Γιατί, μια που χρειάζεται επιδεξιότητα και πείρα για να φτιάσει κανένας και να συναρμολογήσει τις μηχανές που έχω περιγράψει, έτσι που να μην τους λείψει κανένας όρος, δεν θα παραξενευτώ, αν πετύχουν με την πρώτη, λιγότερο απ' ό,τι θα παραξενεύουν αν κανένας κατάφερνε να μάθει, μέσα σε μια μέρα, να παίζει λαγούτο εξάιρετα, μόνο και μόνο επειδή του έδωσαν ένα καλό τετράδιο μουσικής. Κι αν γράφω γαλλικά, που είναι η γλώσσα τού τόπου μου, κι όχι λατινικά, που είναι η γλώσσα τών δασκάλων μου, το κάνω επειδή ελπίζω πως όσοι χρησιμοποιούν αποκλειστικά το φυσικό λογικό τους εντελώς άδολο, θα κρίνουν τις γνώμες μου καλύτερα από κείνους που πιστεύουν μονάχα στα αρχαία βιβλία. Κι εκείνοι που συνδυάζουν την ορθοφροσύνη με τη μελέτη, και που μόνο αυτούς επιθυμώ να έχω κριτές μου, είμαι σίγουρος πως δεν θα μεροληπτήσουν για τα λατινικά τόσο πολύ ώστε ν' αρνηθούν να καταλάβουν τους λόγους μου, επειδή τους εξηγώ σε λαϊκή γλώσσα.

67.—Κατά τα άλλα, δεν θέλω διόλου να μιλήσω εδώ ιδιαίτερα για τις προόδους που ελπίζω να κάνω μελλοντικά στις επιστήμες, ούτε και να υποχρεωθώ στο κοινό με καμιάν υπόσχεση που δεν είμαι σίγουρος πως θα την εκτελέσω. Αλλά θα πω μονάχα πως αποφάσισα να χρησιμοποιήσω αποκλειστικά τον καιρό που μου μένει, προσπαθώντας ν' αποκτήσω κάποιες γνώσεις για τη Φύση,

τέτοιες που να μπορέσουν να βγάλουν απ' αυτές για την Ιατρική κανόνες πιο σίγουρους από κείνους που υπάρχουν ως σήμερα. Και θα προσθέσω πως η κλίση μου με απομακρύνει τόσο πολύ από κάθε είδους άλλα σχέδια—προπάντων από κείνα που δεν θα μπορούσαν να είναι χρήσιμα σε μερικούς δίχως να ζημιώσουν τους άλλους¹⁶²—που αν ορισμένες περιστάσεις μ' εξανάγκαζαν να καταγίνω με τέτοια, δεν το πιστεύω καθόλου πως θα είμουν ικανός να το καταφέρω. Κάνω έτσι εδώ μια δήλωση που, το ξέρω, δεν μπορεί να συντείνει στο να με κάνει σπουδαίο στον κόσμο· ούτε όμως κι έχω καμιάν όρεξη να γίνω σπουδαίος. Και θα θεωρώ πάντα τον εαυτό μου περισσότερο υποχρεωμένο σε κείνους που θα μου κάνουν τη χάρη να μ' αφήσουν να χαίρομαι ανεμπόδιστα τον καιρό που διαθέτω, παρά σε κείνους που θα μου πρόσφεραν τα τιμητικότερα αξιώματα του κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ο μεταφραστής δεν είναι εξ επαγγέλματος φιλόσοφος, κι εξάλλου, μη έχοντας ακόμα βαρεθεί να σπουδάζει, δεν διεκδικεί ακαδημαϊκούς τίτλους. Δεν έχει συνεπώς κανένα λόγο να παρουσιάσει, σύμφωνα με μια παράδοση σχεδόν καθιερωμένη — εκτός από μερικές φωτεινές εξαιρέσεις — στον τόπο μας, ξένα ερανίσματα για πρωτότυπες σοφίες του. Θεωρεί απεναντίας χρέος του, να δηλώσει εδώ πως πολλές από τις σημειώσεις που ακολουθούν είναι εμπνευσμένες από σχόλια σοφών που αφιέρωσαν τη ζωή τους στη μελέτη τού Ντεκάρτ ειδικά, ή της φιλοσοφίας γενικότερα, όπως είναι οι *Et. Gilson*, *Ch. Adam*, *L. Liard*, *Laberthonnière*, *Em. Bréhier*, *G. Milhaud*, *A. Lalande*, *L. Brunschwig*, *J. Laporte*, *P. Deussen*, *L. Roth*. Σε πολλές περιπτώσεις, υιοθετώντας ξένες απόψεις, ο μεταφραστής τις διατύπωσε με τον τρόπο που θεώρησε σαφέστερο για τον 'Έλληνα αναγνώστη' σε ειδικότερες πάλι περιπτώσεις δανείστηκε κι αυτούσιες περικοπές. Και προτίμησε, με κίνδυνο να ζημιώσει τη δική του συμβολή, να τονίσει γενικά τη βασική οφειλή του στους σοφούς αυτούς, παρά να κάνει τις σημειώσεις πιο βαρειές και δύσκολες, παρεμβάλλοντας χωριστές παραπομπές σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εξάλλου, κάθε φορά που θεώρησε πως θα ευκολύνει τον αναγνώστη, ο μεταφραστής δεν δίστασε να ξαναδίνει σε σημειώσεις του πληροφορίες ή εξηγήσεις δοσμένες και σε άλλα σημεία τού βιβλίου.

1.—Η λέξη *Discours* πρέπει να μεταφραστεί Λόγος κι όχι Πραγματεία, όπως μεταφράζουν ο Δ. Γληνός και κάποτε κι η 'Ελλη Λαμπρίδη στα άρθρα τους για τον Καρτέσιο, ο πρώτος στο Εγκυκλοπαιδικό τού Ελευθεροδάκης, κι η δεύτερη στη Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια. Το γιατί, το εξηγεί ο Ντ. ο ίδιος σ' ένα του γράμμα στον Mersenne τού Μαρτίου 1637 (δηλαδή τρεις περίπου μήνες πριν κυκλοφορήσει το βιβλίο) : «...Αλλά δεν καταλαβαίνω την παρατήρησή σας σχετικά με τον τίτλο. Δεν βλέπω *Traité* (Πραγματεία) αλλά *Discours* (Λόγος) de la Méthode (για τη Μέθοδο), για να δείξω πως δεν σκοπεύω να τη διδάξω, αλλά μονάχα να μιλήσω γι' αυτήν...»

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

2.—Ο όρος *bon sens* δεν έχει εδώ την καθιερωμένη σήμερα σημασία τού κοινού ή πρακτικού νου. Η μετάφρασή του παρουσιάζει κάποια δυσχέρεια γιατί στην παράγρ. 1 ο Ντ. λέει πως το *bon sens* είναι συνώνυμο του *raison*, γεγονός που θα επέβαλλε το συμπέρασμα πως *sens* και *bon sens* είναι συνώνυμα. Ωστόσο, νομίζουμε αναμφίβολο πως στον όρο *bon sens* υπάρχει μια πρόσθετη απόχρωση που δεν υπάρχει στο *sens*. Έτσι *sens* (παράγρ. 2) σημαίνει αυτό που λέμε νόηση, λογικό. *Bon sens* σημαίνει, όχι απλά την ικανότητα να σχηματίζει κανείς μέσα στον κόσμο τών ιδεών κρίσεις οποιεσδήποτε, αλλά να σχηματίζει κρίσεις σωστές. Για τούτο μεταφράσαμε εδώ το *bon sens* ορθοφροσύνη κι όχι απλώς νου ή λογικό. Όσο για την πραγματική σημασία που έχει η πρώτη αυτή φράση τού Λόγου, και που αρκετοί σχολιαστές την παίρνουν απολύτως στα σοβαρά, ο μεταφραστής πιστεύει πως μάλλον ειρωνικά τη χρησιμοποιεί ο Ντ., που μιλεί ειρωνικά και σε αρκετά άλλα σημεία τού Λόγου. Ο Ντ. μοιάζει να θυμάται εδώ τον Montaigne (1533 - 1592), που είχε γράψει στα *Essais—Δοκίμιά—του* (Βιβλίο II, Κεφάλαιο 17 : Για την Οίηση): «Συνηθίζουν να λένε πως η δικαιότερη μοιρασιά, που η Φύση μάς έχει κάνει από τις χάρες της, είναι του νου. Γιατί, δεν υπάρχει κανένας που να μην είναι ευχαριστημένος με όσο νου τού έδωσε η Φύση. Σωστό δεν είναι τάχα αυτό;». Ή θυμάται τους ακόλουθους στίχους τού Γάλλου σατιρικού Mathurin Régnier (1573 - 1613) :

*De là vient qu'un chacun, mesmes en son défaut,
Pense avoir de l'esprit autant qu'il luy en faut;
Aussi, rien n'est party si bien par la nature
Que le sens : car chacun en a sa fourniture*

(Satire IX)

δηλαδή, σε πολύ πρόχειρη μετάφραση :

*Για τούτο κι ο καθένας μας, ακόμα κι αν τον λείπει,
πιστεύει πως από μναλό, όσο τού χρειάζεται έχει.
Έτσι κι η φύση τίποτα πιο δίκια δεν μοιράζει
από τον ιον, γιατί ο καθείς έχει τ' απόθεμά του...*

(Σάτιρα Θ')

Φανερά, πρόκειται για ευφυολογία διαδομένη στα χρόνια του Ντεκάρτ.

3.—Ο Ντ. διακρίνει το πνεύμα (esprit) από το λογικό (raison), γιατί το πρώτο περιλαμβάνει, εκτός από το καθαυτό λογικό — δηλαδή την ικανότητα να ξεχωρίζει κανείς την αλήθεια από το ψέμα — και τη μνήμη, τη φαντασία, κι όλες τις άλλες ικανότητες που συντρέχουν τη σκέψη. Έτσι, κι αν ακόμα πάρουμε εντελώς στα σοβαρά ό,τι λέγεται στην πρώτη παράγραφο για την ίση κατανομή τού λογικού σε όλους τούς ανθρώπους, πάλι δεν υπάρχει αντινομία ανάμεσα στην πρώτη κείνη σκέψη και τη δεύτερη, μια που μπορεί να υπάρξει ανισότητα στο πνεύμα τών ανθρώπων, έστω κι αν υπάρχει πάντα ισότητα στο λογικό.

4.—Ο Ντ. χαρακτηρίζοντας εδώ τη φαντασία ως διακριτή (distincte), δίνει στη λειτουργία έναν χαρακτηρισμό που αφορά πραγματικά τ' αποτελέσματα της λειτουργίας — τα προϊόντα τής φαντασίας.

Εξάλλου, ο όρος net, κι αυτοί που βρίσκονται πολύ συχνότερα παρακάτω: clair et distinct, clairement et distinctement, και που ο Ντεκάρτ πρώτος — και κατόπι του κι άλλοι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι — τους χρησιμοποιεί συχνά ζευγαρωμένους, είναι αδύνατο να μεταφραστούν με απόλυτη επιτυχία και χωρίς επεξηγήσεις, γιατί ο Ντ. τούς δίνει σημασίες εντελώς ειδικές. Έτσι, για τον Ντ. μια ιδέα είναι claire — καθαρή, σαφής, — όταν είναι άμεσα κι ολοφάνερα νοητή σ' ένα προσεκτικό πνεύμα, έτσι που να μην μπορεί ν' αμφιβάλλει για το κύρος τής ιδέας αυτής. Το αντίθετό της είναι μια ιδέα obscure — σκοτεινή. Μια ιδέα είναι distincte — διακριτή, ευκρινής — όταν περιέχει μόνον α στοιχεία συστατικά τής ιδέας αυτής, κι όταν επιπλέον περιέχει όλα τα απαραίτητα συστατικά της στοιχεία, σε τρόπο που όχι μόνο να ξεχωρίζουν ολοκάθαρα μεταξύ τους τα στοιχεία τής ιδέας, αλλά κι ολόκληρη η ιδέα να ξεχωρίζει ολοκάθαρα από τις συγγενικές της ιδέες. Το αντίθετο της διακριτής — distincte — ιδέας, είναι η συγκεχυμένη — confuse.

Φυσικά, η έννοια της σαφήνειας κι η έννοια της ευκρίνειας, της διακριτότητας, είναι συγγενικές, χωρίς όμως να συμπίπτουν απόλυτα. Κατά τον Ντ. το διακριτό είναι κάτι παραπάνω από το ξεκάθαρο, το σαφές, κι έτσι μια ιδέα μπορεί να είναι σαφής, ξεκάθαρη, χωρίς να είναι κι ευκρινής, διακριτή. Παράδειγμα, κατά τον Ντ., η ιδέα τού πόνου. Απεναντίας, μια ιδέα διακριτή είναι πάντα και σαφής.

Έστερα απ' αυτές τις εξηγήσεις: προσθέτουμε πως καταλήξαμε να χρησιμοποιήσουμε, στις παραγράφους 2, 22, 38, 42, και 43, όπου βρίσκονται οι όροι distinct ή distinctement κι οι όροι clair, clairement, net, nettement, τις λέξεις καθαρές για τα clair και net και διακριτός για το distinct, που μας φαίνονται πιο ευκολόχρηστες. Μόνο στις παρ. 26, 28 προτιμήθηκε το επίρρημα ευδιάκριτα.

5.—Των Σχολαστικῶν φιλοσόφων.

6.—Οι ὅροι *accident*, *forme*, *nature*, *individu*, *espèce*, καθὼς κι οἱ ὅροι *substance*, *essence*, που συναντᾶ κανεῖς σε ἄλλα σημεῖα τοῦ Λόγου, εἶναι παρμένοι ἀπὸ τῆ Σχολαστικῆς φιλοσοφίας, κι ἡ ἐρμηνεία τους, συχνά συγκεχυμένη, θὰ ἐπέβαλλε μακριές κι ὄχι πάντα πολὺ διαφωτιστικές ἐξηγήσεις, καθὼς μάλιστα δὲν εἶναι σίγουρο πὼς ο Ντ. χρησιμοποιοῖ πάντα τὸν κάθε ὅρο με τὴν ἐννοια τὴν καθιερωμένη ἀπὸ τὴ Σχολαστικὴ φιλοσοφία.

Εἰς ἄλλου, καὶ μολονότι οἱ περισσότεροὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους προέρχονται φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφία, ἀναπόφευκτα γιὰ τὸν Ἑλληνα μεταφραστή, ἡ προσπάθεια ἀναδρομῆς στὸ λεξιλόγιό τοῦ Ἀριστοτέλη ὁδηγεῖ σε πελάγωμα. Πρῶτα, τυχαίνει δυό - τρεῖς γαλλικοὶ ὅροι με διαφορετικὴ σημασία νὰ ἀνάγονται στὸν ἴδιον ὅρο τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀ.χ. *forme*, *substance*, *essence* ἀποδίνουν συχνὰ τὸν ἀριστοτελικὸν ὅρον οὐσία, με τὶς διαφορὰς τοῦ σημασίας. Επίσης οἱ ὅροι *forme* κι *espèce* ἀποδίνουν κι οἱ δυὸ τους τὸ ἀριστοτελικὸν εἶδος. Επιπλέον, ἡ κατάστασις περιπλέκεται γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη κι ἀπὸ τὸ ὅτι ὅροι, χρησιμοποιημένοι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ ἐκφράσουν ὁρισμένες φιλοσοφικὰς ἐννοίας, ἔχουν σήμερὰ στὴ γλώσσα μας καθιερωμένες σημασίες διαφορετικὰς, καὶ συχνὰ πολὺ λιγότερο συγκεκριμένες καὶ πολὺ γενικότερες. Γιὰ τὸν μεταφραστή, ὁποιαδήποτε πρόθεσις νὰ ξεκαθαρίσει τὶς σημασίας που ἡ Σχολαστικὴ φιλοσοφία ἀπόδινε σε διάφορους ὅρους θὰ ἰσοδυναμοῦσε με τὸ νὰ παρασύρει τὸν ἀναγνώστη σε λαβύρινθο διαλεκτικὸν καὶ φραστικόν. Οὐτε καὶ θεωρεῖ τὸν εαυτὸν τοῦ κατὰλληλου γιὰ τέτοια προσπάθεια, που ἡ μόνη πρακτικὴ τῆς χρησιμότητάς θὰ εἶταν νὰ φανεῖ ἐμπειρικὰ ἀπο τί πνευματικὸν χάος ἦλθαν νὰ βγάλουν τὴν ἀνθρώπινη σκέψιν μερικοὶ ἐξαιρετικοὶ ἄνθρωποι, που οἱ σημαντικότεροί τους εἶταν ὁ Ἀγγλος Βάκωνας κι ὁ Γάλλος Ντεκάρτ. Ὁ κόπος, στὸν ὁποῖον θὰ ἐβαλε κανεῖς τὸν κοινὸν ἀναγνώστη, θὰ εἶταν δυσανάλογος με τὴν πρακτικὴν χρησιμότητα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Γιὰ τοῦτο, ὁ μεταφραστὴς προτίμησε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὶς ἐλληνικὰς λέξεις που κατὰ τὴ γνώμην τοῦ ἐκφράζουν καλύτερα τὶς γαλλικὰς τοῦ κειμένου καὶ νὰ παραπέμψῃ, ὅσους αἰσθάνονται πραγματικὸν ἐνδιαφέρον ἢ ἀπλὴν περιέργειαν γιὰ περισσότερας λεπτομέρειας, σε καμιὰ ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἢ, ἀκόμα καλύτερα, σε κανένα καλὸν φιλοσοφικὸν λεξικόν. Προχειρότερον κι ἀξιολογώτατον συνάμα εἶναι τοῦ André Lalande «*Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*», Ἐκδ. Presses Universitaires de France, 1947. Γιὰ τὸν Ντ. εἰδικότερα, πολὺτιμον εἶναι τοῦ Et. Gilson το *Index Scolastico — Cartésien* — Ἐκδ. F. Alcan, 1913. — Τὸ δεύτερον εἶναι ὅμως δυσεὐρετόν σήμερὰ, κι ἐξ ἄλλου χάνει πολὺ ἀπὸ τὴν χρησιμότητά του ἀν δὲν συσχετιστεῖ με τὴν ἐκδοσὴν τοῦ Descartes ἀπὸ τοὺς Adam et Tannery, που εἶναι κι αὕτη δυσεὐρετὴ. Πάντως ὁ μεταφραστὴς παραθέτει ἐνδεικτικὰ μερικὰς ἐξηγήσεις, ἀνάκει

τις ξέρει ανεπαρκείς. Έτσι « σ υ μ β ε β η κ ό ς » (accidens - accident) είναι ό,τι μπορεί να υπάρξει ή και να μην υπάρξει στο υ π ο κ ε ί μ ε ν ο (sujet), χωρίς η παρουσία ή η απουσία του να επηρεάζει την υ π ό σ τ α σ η (substance) του υποκειμένου. — Λ.χ. μ ο υ σ ι κ ό ς είναι συμβεβηκός για τον άνθρωπο, γιατί ο άνθρωπος μένει άνθρωπος, είτε είναι, είτε δεν είναι μουσικός.

Εξάλλου, κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία κάθε ο υ σ ί α (substantia - substance) αποτελείται από δύο στοιχεία : το ε ί δ ο ς (forma - forme) και την ύ λ η (materia - matière). Το ε ί δ ο ς (species - espèce) δίνει σε κάθε ουσία την ιδιαίτερη φύση που της ανήκει σύμφωνα με τον ορισμό της. Η ύ λ η είναι το στήριγμα αυτού του είδους. Έ λ η του ανθρώπου είναι το σώμα του — ε ί δ ο ς του η λογική ψυχή του. Χάρη στο είδος του ο άνθρωπος είναι λ ο γ ι κ ό ο ν και χάρη στο λογικό του είναι άνθρωπος. Η ουσία μιας «υποστάσεως» προσδιορίζει το «είδος» της : Να είσαι άνθρωπος σημαίνει να έχεις λογική ψυχή. Τα « σ υ μ β ε β η κ ό τ α » τής ουσίας διακρίνουν τα άτομα μέσα στο είδος: το μέγεθος, το χρώμα, η μάθηση κλπ., ενός ατόμου από τα άλλα. Το λογικό καθορίζει, αν ένα ον είναι ή δεν είναι άνθρωπος. Μπορεί όμως να είναι άνθρωπος με περισσότερη ή λιγότερη φαντασία ή μνήμη, γιατί δεν είναι η μνήμη ή η φαντασία που προσδιορίζουν τον άνθρωπο.

7.—Ο Ντ. μιλώντας εδώ για τα νιάτα του εννοεί τα σχολικά του χρόνια.

8.—Την εποχή των σχολικών σπουδών του, ο Ντ. είχε τη συνήθεια, όταν του έπεφτε στα χέρια ένα βιβλίο, που ο τίτλος του υποσχόταν κάποια άγνωστή του ανακάλυψη, να προσπαθεί, πριν το διαβάσει, να μαντέψει την ανακάλυψη που αφορούσε το βιβλίο. Κι όταν επαλήθευε πολλές φορές πως το είχε κατορθώσει, ο Ντ. έφτασε στο συμπέρασμα πως η επιτυχία του δεν οφειλόταν στην τύχη, αλλά στο ότι το πνεύμα του ακολουθούσε μερικές βασικές απόψεις ή κανόνες που τον καθοδηγούσαν. Αυτές οι εμπειρικές απόψεις και τα σχετικά τους πρακτικά παραγγέλματα, διατυπωμένα θεωρητικά κι αφηρημένα, αποτέλεσαν τους κανόνες τής μεθόδου τού Ντεκάρτ.

9.—Ο αρχικός τίτλος που ο Ντ. είχε σκεφτεί να δώσει στον «Περί της Μεθόδου» ήταν Σχέδιο μιας καθολικής (universelle) επιστήμης, που θα μπορούσε να εξηγήσει τη φύση μας ως στον υπέρτατο βαθμό τελειότητάς της, κι επιπλέον η Διοπτρική, τα Μετέωρα κι η Γεωμετρία, όπου τα περιεργότερα θέματα, που ο συγγραφέας μπόρεσε να διαλέξει για ν' αποδείξει την καθολική επιστήμη εξηγούνται με τρόπο που μπορούν να τα καταλάβουν κι οι ασπούδαστοι ακόμα». (Γράμμα τού Ντ. στον Mersenne, του Μαρτίου 1636). Τον τίτλο αυτό τον άλλαξε κατά σύσταση του Mersenne σε «Λόγος περί της Μεθόδου για την καλή καθοδήγηση του Λογικού μας, και την αναζήτηση

της Αλήθειας στις Επιστήμες». Αλλά κι απ' αυτόν απομένουν ουσιαστικά μόνο οι τέσσερις πρώτες λέξεις : «Λόγος περί της Μεθόδου».

10.—Την εποχή που ο Ντ. έγραφε τον «Λόγο περί της Μεθόδου», είχε ήδη καταρτίσει τη Φυσική του («Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός»), τη Μεταφυσική του (πρώτη διατύπωση των «Μεταφυσικών Στοχασμών») και τη Γεωμετρία του. Στα 1637, όταν δημοσίεψε τον πρώτο τόμο του, ο Ντ. είχε ήδη ολοκληρώσει όλες τις αρχές τής μαθηματικής, φυσικής και μεταφυσικής φιλοσοφίας του — καθώς φαίνεται από τα τρία τελευταία μέρη τού Λόγου, κι από τη Γεωμετρία, που ακολουθούσε στον ίδιο τόμο, κι όπου ο Ντ. αναπτύσσει την Αναλυτική Γεωμετρία, της οποίας θεωρείται ο κύριος ιδρυτής (βλ. και σημ. 28 και 61). Όταν αναφέρει τις ελπίδες του για μελλοντική του πρόοδο, εννοεί νέες γενικότερες εφαρμογές τών φιλοσοφικών αρχών που ήδη κατέχει.

11.—Δηλαδή, εκείνων που χρησιμοποιούν μονάχα το λογικό τους και που δεν προσφεύγουν στα φώτα μιας «υπερκόσμιας αποκάλυψης», που ο Ντ. την παραμερίζει ριζικά από τη φιλοσοφία του.

12.—Ο Ντ. θυμάται το γνωστό ανέκδοτο που αναφέρει ο Πλίνιος στη «Φυσική Ιστορία» του (Βιβλ. XXXV) για τον Απελλή, που κρύφτηκε κάποτε πίσω από ένα πινάκά του, που τον είχε εκθέσει σε δημόσιο μέρος, για ν' ακούσει τις κρίσεις που θα έκανε ο κόσμος.

13.—Ο όρος précepte σημαίνει κυρίως διδακτικό παράγγελμα — συμβουλή συμπεριφοράς.

14.—Εδώ τελειώνει η γενική εισαγωγή τού Λόγου, κι αρχίζει αυτό που ο Ντ. ο ίδιος ονόμασε «ιστορία τού πνεύματός του». Η έκφραση αυτή βρίσκεται ήδη το 1628, δηλαδή περίπου δέκα χρόνια νωρίτερα από τον Λόγο, στην αλληλογραφία τού Ντ. με τον περίφημο επιστολογράφο Guez de Balzac (1594 - 1654).

15.—Όταν ο Ντ. μπήκε στο Κολλέγιο τής La Flèche, στα 1606 ή 1607, είχαν 11 - 12 ετών. Έμεινε εκεί ως στα 1614 περίπου, και κατόπι σπούδασε φαίνεται νομικά δυό χρόνια στο Πανεπιστήμιο του Πουατιέ. Παλαιότερα θεωρούσαν πως οι αντίστοιχες χρονολογίες ήταν 1604 και 1612. Γενικά, υπάρχουν, σχετικά με τις χρονολογίες τών κινήσεων των πρώτων τριάντα χρόνων τού Ντ., μερικές αβεβαιότητες, που δεν έχουν καμιά σημασία για τον Έλληνα αναγνώστη. (Βλ. επόμενη σημ.).

16.—Στην εποχή τού Ντεκάρτ ο κύκλος τών σπουδών στα Κολλέγια διαρκούσε κατά κανόνα εννιά χρόνια : έξι γενικών μαθημάτων και τρία φιλοσο-

φίας. Στο τέλος του πρώτου χρόνου τής φιλοσοφίας — έβδομου χρόνου σπουδών — κι αφού γινόταν ικανός να ερμηνέψει τη Διαλεκτική και τα οχτώ Βιβλία τής Φυσικής του Αριστοτέλη, ο σπουδαστής λάβαινε τον τίτλο του *baccalaureus artium*. Χρειάζονταν άλλα δυό χρόνια μαθημάτων, κι επιπλέον έξη μηνών επαναλήψεις τής ύλης, για ν' αποκτήσει ο σπουδαστής τη *licentia artium* ή το *magisterium artium*. Γενικά, οι σπουδαστές δεν επιδίωκαν την απόκτηση της διδακτορίας *artium*, παρά έφευγαν πριν, για να συνεχίσουν τις σπουδές τους, στα νομικά λ.χ. — Για τον Ντ. ειδικότερα είναι εξακριβωμένο πως τη 10 Νοεμβρίου 1616 ανακηρύχθηκε *licencié* τής νομικής — *in utroque jure* — του Πανεπιστημίου τού Πουατιέ, αλλά δεν είναι πιθανό πως πριν περάσει στα νομικά ο Ντ. είχε ανακηρυχτεί *doctor artium* στο Κολλέγιο της La Flèche. Για τούτο, άνκαι ο Ντ. αναφέρει εδώ τη συμπλήρωση κύκλου σπουδών, που είταν λογικό να καταλήξει σε απονομή και τίτλου σπουδών, και θα μπορούσε έτσι κανείς να υποθέσει πως ο Ντ. εννοεί πως έγινε και τυπικά δεκτός στη σειρά τών διδασκόντων — θεωρείται σωστότερο να μείνει κανείς στην κυριολεκτική μετάφραση της λέξης *docte*, δηλαδή σοφός.

17.—Ο Ντ., σε όλη του τη ζωή, έδειξε μεγάλη ευγνωμοσύνη κι εκτίμηση για τους Ιησουίτες δασκάλους του τού Κολλεγίου τής La Flèche, στους οποίους χρωστά την εξαντλητική σπουδή τής Σχολαστικής φιλοσοφίας, που του είταν οπωσδήποτε απαραίτητη. Αυτή η ευγνωμοσύνη εξηγεί ως ένα βαθμό την προσπάθεια που ο Ντ. δεν έπαψε να κάνει για να μη δυσαρεστήσει τους παντοδύναμους Ιησουίτες. Σε τούτο συνέβαλε φυσικά κι η παντοδυναμία τους. (Βλ. και σημ. 109).

18.—«Περίεργες» και «σπάνιες» ονόμαζαν στην εποχή τού Ντ. τις «απόκρυφες» επιστήμες: μαγεία, αστρολογία, χειρομαντεία κλπ., αλλά και τη χημεία. (Βλ. και σημ. 36).

19.—*Doctrine* σημαίνει εδώ επιστήμη. Η λατινική μετάφραση του Λόγου (1644), θεωρημένη από τον Ντεκάρτ, λέει *scientium*.

20.—Ο Ντ. εννοεί προπάντων τα λατινικά και, κατά δεύτερο λόγο, τα ελληνικά, για τα οποία δεν έδειξε συμπάθεια.

21.—*Discretion* δεν σημαίνει εδώ, σύμφωνα με τη σημερινή σημασία τής λέξης, διάκριση, αλλά την ικανότητα να εκτιμά κανείς με κατανόηση αυτά που διαβάζει — δηλαδή αυτό που θα έλεγαν σήμερα γαλλικά *discernement*.

22.—Στην εποχή τού Ντ. μελετούσαν στα σχολεία προπάντων τους λατίνους: Οβίδιο, Βιργίλιο, Οράτιο, Σενέκα κλπ.

23.—Πρόκειται φυσικά για τους αρχαίους ηθικούς, προπάντων τους Σενέκα, Μάρκο Αυρήλιο, Επίκτητο κλπ.

24.—Εννοεί τη Σχολαστική φιλοσοφία — που περιλάμβανε τη θεολογική ερμηνεία τής αριστοτελικής φιλοσοφίας, που είχε κάνει ο Ιταλός (Άγιος) Θωμάς ο Ακουϊνάτης, (de Aquino), ο μεγαλύτερος από τους πατέρες τής Δυτικής Εκκλησίας, ιδρυτής τού Θωμισμού (1226 - 1274). Τη δίδασκαν στα Κολλέγια σε τρία χρόνια : 1ο) Λογική, 2ο) Φυσική, 3ο) Μεταφυσική και Ηθική. Η ειρωνική διάθεση του Ντ. για τη φιλοσοφία τής εποχής του είναι φανερή από τις πρώτες παραγράφους τού Λόγου.

25.—Τα πλούτη αφορούσαν ειδικά την Ιατρική. Μια λατινική παροιμία έλεγε : «Δίνει ο Γαληνός πλούτη κι ο Ιουστινιανός τιμές».

26.—Τα μυθιστορήματα της εποχής είχαν το Τ ρ α γ ο ύ δ ι τ ο ύ Ρ ο λ ά ν τ ο υ , ο Λ α ν σ ε λ ό τ ο ς τ ή ς Λ ί μ ν η ς , ο ' Α μ α δ ι ς α π ό τ η Γ α λ α τ ί α κ λ π . Είταν γεμάτα απίστευτα κατορθώματα πλανόδιων ιπποτών, που τους αποθανάτισε, γελοποιώντας τους, ο Θερβάντες (1574 - 1616) με τον Δον Κιχώτο του (1606 - 1610). Είναι εξακριβωμένο πως αγαπούσε ο Ντ. στα νιάτα του να διαβάζει μυθιστορήματα και κυρίως τον 'Αμ α δ ι .

27.—Ο Boileau (1636 - 1711) δεν είχε γράψει ακόμα τη γαλλική «Ποιητική Τέχνη» — L'Art Poétique — του (1674). Στην εποχή τού Ντ. μελετούσαν την «Ποιητική Τέχνη» τού Οράτιου.

28.—Ο Ντ. είναι ο κύριος ιδρυτής τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, που αποτέλεσε μόνιμο απόκτημα της μαθηματικής επιστήμης, και της θεωρίας αυτού που ο ίδιος αποκαλεί «καθολικά μαθηματικά» — mathématique universelle. Κι είναι, αμέσως μετά τον Γαλιλαίο (1564 - 1642), ο πρώτος που εφάρμοσε συστηματικά τις μαθηματικές μεθόδους στη Φυσική. (Βλ. και σημ. 10 και 61).

29.—Εννοεί τους στωικούς, ιδίως τον Σενέκα.

30.—Η α ν α ι σ θ η σ ί α είναι υπαινιγμός σ' ολόκληρη τη στωική φιλοσοφία, που θεωρεί αρετή την έλλειψη κάθε πάθους. Η α λ α ζ ο ν ε ί α είναι υπαινιγμός στην εξομίωση των σοφών με τους θεούς· η α π ε λ π ι σ ί α στην παρώθηση που έκαναν οι στωικοί προς την αυτοκτονία· κι η π α τ ρ ο κ τ ο ν ί α είχαν πιθανότατα υπαινιγμός στη δολοφονία τού Ιουλίου Καίσαρα από τον Μάρκο Ιούνιο Βρούτο, (84 - 43 π.Χ.). Αν πάλι αποδοθεί στη λέξη patricide η πλατύτερη, και σήμερα αχρηστευμένη, σημασία τής σ υ γ γ ε ν ο κ τ ο ν ί α ς , τότε μπορεί να αναφέρεται ο Ντ. στον πρόγονο του Μάρκου Λεύκιο Ιούνιο Βρούτο, που καταδίκασε σε θάνατο τους δυό γιούς του, που είχαν ανακατωθεί στη συνωμοσία για την παλινόρθωση του Ταρακύνιου, του τελευταίου βασιλιά τών Ρωμαίων.

31.—Ο Ντ. ξεχωρίζει ριζικά τη *θεολογία*, που διδάσκει τις «εξ αποκαλύψεως» αλήθειες, από τη *φιλοσοφία*, που διδάσκει αλήθειες προσιτές στο λογικό. Όσο για την προσπάθεια της Σχολαστικής θεολογίας, να χρησιμοποιήσει το λογικό στις «εξ αποκαλύψεως αλήθειες», ο Ντ. την κρίνει επικίνδυνη για τη θρησκεία και τη θεωρεί πάντως έξω από τη δική του αρμοδιότητα. Αυτή η απολύτρωση της φιλοσοφίας και της επιστήμης από την κηδεμονία της θεολογίας, αποτελεί την ανεκτίμητη υπηρεσία του Ντ. στην ανθρώπινη σκέψη.

32.—Δηλαδή να τον έχει φωτίσει η θεία αποκάλυψη. (Βλ. σημ. 11).

33.—Πρόκειται πάντα για τη Σχολαστική φιλοσοφία.

34.—Ο Ντ. αναφέρεται κυρίως στη νομική και την ιατρική. Η *Νομική* βασίζεται στην *Ηθική*, κι η *Ιατρική* στη *Φυσική* και τη *Βιολογία*, που είχαν τότε τμήματα της φιλοσοφίας.

35.—Πραγματικά, ο Ντ. κατόρθωσε, με τη μικρή του περιουσία, να μην κάνει ποτέ βιοποριστικό επάγγελμα, ούτε και να ζητήσει κρατικό επίδομα. Μόνο προς το τέλος της ζωής του τού χορηγήθηκε (1648) από τον Βασιλέα της Γαλλίας, μια σύνταξη, που δεν τη ζήτησε ο ίδιος, αλλά του δόθηκε ύστερα από ενέργειες θαυμαστών του· άλλωστε, δεν την εισέπραξε φαίνεται ποτέ. (Βλ. και σημ. 158).

36.—*Κακές* επιστήμες ήταν αυτές που ονομάζονταν *κι από κρυφές επιστήμες*. (Βλ. και σημ. 14).

37.—Υποσχέσεις τών αλχημιστών ήταν η *πανάκεια*, δηλ. το γιατρικό για όλες τις αρρώστιες, κι η *φιλοσοφική λίθος* που θα μετουσίωνε όλα τα μέταλλα σε χρυσάφι. Όσο για τους αστρολόγους, οι προβλέψεις τους βασίζονταν στα *ωροσκόπια*, κατά τα οποία η μοίρα τού καθενός προσδιορίζεται από τη σχετική θέση τών διάφορων άστρων τη στιγμή που γεννιέται. Ας σημειωθεί πως το γόητρο των ωροσκοπίων δεν έχει σβήσει ως σήμερα. Σε πολλά μεγάλα εμπορικά τών Ηνωμένων Πολιτειών, της Γαλλίας κι αλλού, υπάρχουν ειδικά τμήματα, όπου εύγλωττοι υπάλληλοι - αστρολόγοι πουλούν ωροσκόπια, στη γυναικεία κυρίως πελατεία τους.

38.—Η λέξη *artifice*, που κατέληξε να έχει σημασία μάλλον κακή, τεχνάσματος, ενέργειας που αποβλέπει να ξεγελάσει, σήμαινε παλαιότερα απλώς *ικανότητα*, *τέχνη*.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

39.—Ο Ντ. έφυγε από το Άμστερνταμ την 29.4.1619. Η στέψη που αναφέρει είναι του Φερδινάνδου τού Β΄, που, Βασιλιάς τής Ουγγαρίας και Βοημίας αρχικά, στέφτηκε αυτοκράτορας στη Φραγκφούρτη το καλοκαίρι τού 1619. Οι πόλεμοι, για τους οποίους μιλεί εδώ, και που, αρχισμένοι ήδη στα 1619, εξακολούθούσαν ακόμα στα 1636, όταν ο Ντ. έγραφε τον «Περί της Μεθόδου», είναι για τους μεταγενεστέρους ένας μόνο πόλεμος : ο Τριανκονταετής, που τέλειωσε στα 1648 με τη συνθήκη τής Βεστφαλίας.

40.—Της λέξης quartier αναφέρονται στο Μεγάλο Λεξικό τού Littré εικοσιοχτώ διαφορετικές σημασίες, με πολύ περισσότερες αποχρώσεις. Η λέξη σημαίνει και γενικά κατάσταση, δηλ. τόπο στρατωνισμού μιας στρατιωτικής μονάδας, και χρησιμοποιείται συντομότερα αντί του quartier d'hiver, που σήμαινε χειμωδιά, τόπο όπου περνούσαν τον χειμώνα τους οι στρατιωτικές μονάδες σε καιρό εκστρατείας, περιμένοντας την καλοκαιρία για να ξαναρχίσουν τις επιχειρήσεις τους. Οι στρατιωτικές υποχρεώσεις τού Ντ. την εποχή εκείνη είταν αρκετά χαλαρές, ώστε να μην παραξενεύεται κανένας για τις συνθήκες τής ζωής του, τέτοιες που τις περιγράφει στην αρχή τού δεύτερου μέρους τού Λόγου. Ως προς το μέρος όπου βρισκόταν στην κρίσιμη για όλη τη σταδιοδρομία του νύχτα τής 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, πολλές εικασίες έγιναν. Όλοι συμφωνούν πως είταν κάπου στα περίχωρα του Ulm, κι είναι πιθανό πως βρισκόταν στο Neuburg, πάνω στον Δούναβη.

41.—Για τον Ντ., συνηθισμένο στα απλά τζάκια, που μόνα είταν γνωστά στη Γαλλία, οι μεγάλες πηλινες θερμάστρες που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί αποτελούσαν εξαιρετική πολυτέλεια κι άνεση. Ο Ντ., λέγοντας εδώ πως έμεινε κλεισμένος σ' ένα roële, που σημαίνει θερμάστρα, εννοεί φυσικά το δωμάτιο που είχε τη θερμάστρα. Φαίνεται πως στην εποχή του η έκφραση είταν συνηθισμένη στη Γερμανία και την Ολλανδία.

42.—Το αρχικό σχέδιο του Ντ. είταν να γράψει μια Γεωμετρία. Αλλά το σχέδιο αυτό τού φάνηκε γρήγορα πολύ περιορισμένο. Την κρίσιμη για την πνευματική του εξέλιξη νύχτα τής 10 προς την 11 Νοεμβρίου 1619, σε ηλικία εικοσιτριών χρόνων, αρχίζει, καθώς λέει ο ίδιος, να κατανοεί τις βάσεις μιας θαυμαστής επιστήμης — mirabilis scientiae fundamenta. Ποιά είταν η εφεύρεση δεν είναι γνωστό πιο συγκεκριμένα· οι περισσότεροι πιστεύουν πως πρόκειται για την ιδέα τής ενότητας των επιστημών, βασισμένης στα

Μαθηματικά. Πάντως ο Ντ. πείθεται από τρία αλληπάλληλα όνειρα της νύχτας εκείνης πως η Θεία Πρόνοια του έχει αναθέσει την αποστολή να πραγματοποιήσει αυτό το σχέδιο της καθολικής (universelle) επιστήμης. Η στιγμή αυτή, αποφασιστική στη ζωή του Ντ., θυμίζει τη μεγάλη στιγμή της ζωής του άλλου, περίπου σύγχρονου, αλλά εικοσιεφτά χρόνια νεότερου, μεγάλου φιλοσόφου και μαθηματικού της Γαλλίας, του Βλάσιου Πασκάλ — Blaise Pascal — (1623 - 1662), που τα μεσάνυχτα της 23 Νοεμβρίου 1654, σε στιγμή εκστατικής έξαρσης, πείστηκε πως ο Θεός τον φώτισε να νοιώσει τη θρησκευτική αποστολή του, που ήταν η υπεράσπιση της χριστιανικής πίστης. Πάντως, η χρονολογία της 10 Νοεμβρίου 1619, με την «ανακάλυψη των βάσεων μιας θαυμαστής ε π ι σ τ ή μ η ς» δεν πρέπει να συγχέεται με την άλλη ημερομηνία της 10 Νοεμβρίου 1620, οπότε, καθώς λέει ο Ντ., «άρχισε να καταλαβαίνει τη βάση μιας θαυμαστής εφεύρεσης» «fundamen Inventi mirabilis». Κατά τον G. Milhaud (*Descartes Savant*), η θαυμαστή εφεύρεση είχε σχέση με την επιστημονική κατασκευή των τηλεσκοπίων, που αποτελούσαν τότε κατάκτηση της επιστήμης πρόσφατη, κι από την οποία έλπιζαν ανυπολόγιστες προόδους.

Στην αρχή του δεύτερου τούτου μέρους του «Λόγου», ο Ντ. εκθέτει πώς του ήλθε η ιδέα να ανοικοδομήσει μόνος του, από τα θεμέλια, το σύνολο των επιστημών.

43.—Οι υπάλληλοι αυτοί ανήκαν στην υπηρεσία των Échevins, αιρετών δημοτικών αρχόντων.

44.—Η λέξη *police*, που σήμερα σημαίνει κυρίως πολιτισμένος, σήμαινε παλαιότερα πολιτικά ή πολιτειακά οργανωμένος. Κι η λέξη *police*, που κατάληξε να σημαίνει, μεταξύ άλλων, και αστυνομία, σήμαινε αρχικά και πολιτική οργάνωση.

45.—Κατά την πασίγνωστη παράδοση, η νομοθεσία της Σπάρτης ήταν έργο του Λυκούργου, που κύριο σκοπό του είχε βάλει να κάνει τους Σπαρτιάτες καλούς στρατιώτες, αφοσιωμένους στην υπηρεσία της πατρίδας.

Όσο για τους κάποιους νόμους της Σπάρτης, που, καθώς λέει ο Ντ., «είταν πολύ παράξενοι και μάλιστα αντίθετοι στα χρηστά ήθη», ο Ντ. αναφέρεται σίγουρα σε κείνον που άφινε τα παιδιά να κλέβουν, με τον όρο να μην πιαστούν· σε κείνον που επέβαλλε να ρίχνουν στους Αποθέτες τα κακοφτιαγμένα νεογέννητα· στην αναγνώριση της παιδευαστίας — που ήταν ασυζήτητη καθιερωμένη στους Δωριείς και τους Κρήτες — στην απάνθρωπη μεταχείριση των ειλωτών, κι άλλες γνωστές διατάξεις που φαίνονται ανήθικες στους μεταγενεστέρους.

46.—Ο Ντ. εννοεί τις διαλεκτικές επιστήμες και κυρίως τη Σχολαστική φιλοσοφία, σε αντίθεση με τις μαθηματικές επιστήμες.

47.—Ο Ντ. λέει πως «παρουσιάζει το διάγραμμα» γιατί ο «Περί της Μεθόδου Λόγος» δίνει μονάχα μια σύνοψη του συνολικού έργου του — «Ο Κόσμος» — κλπ. που, καθώς εξηγεί, προτίμησε να μην το δημοσιεύει. (Βλ. και σημ. 110).

48.—Η φράση που ακολουθεί, σχεδόν αυτούσια παρμένη από τον Κιέρωνα — (De Divinatione, 11, 58, 119), είναι μια από κείνες που αφήνουν να διαφαίνεται η με μεγάλη συνήθως προσοχή συγκρατημένη ειρωνική διάθεση του Ντ.

49.—Η γενική ιδέα είναι παρμένη από τον Montaigne — *Δοκίμια*, «Essais» — Βιβλίο I, κεφ. XXX, Περί Καννιβάλων, που είναι πραγματικά από τα ωραιότερα κομμάτια του Montaigne.

50.—Ο Ντ. δείχνει εδώ πως η Μεταφυσική του είναι μεταγενέστερη από την ανακάλυψη της φιλοσοφικής του μεθόδου.

51.—Πρόκειται για τη μέθοδο που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες γεωμέτρες για να λύουν τα προβλήματα τους, και που ήταν γνωστή στον Μεσαίωνα από τη λατινική μετάφραση των οχτώ βιβλίων τής «Συναγωγής» ή των «Μαθηματικών Συλλογών» του Αλεξανδρινού Πάππου, (4ος αι. μ.Χ.). Στο Ζ' βιβλίο προσδιορίζεται η Ανάλυση. Σύμφωνα με τον ορισμό της, η πρόταση που πρόκειται ν' αποδειχτεί γίνεται συμβατικά δεκτή ως σωστή, κι αναζητείται άλλη πρόταση που να βγαίνει από την πρώτη. Κι αν ούτε αυτή δεν είναι ήδη γνωστή και αποδεδειγμένη, αναζητείται τρίτη, κ.ο.κ. ώσπου να βρεθεί τέλος μια πρόταση γνωστή. Και τότε, αν μπορεί να εφαρμοστεί η καθαρή αντιστροφή από τη γνωστή πρόταση προς όλες τις άλλες, γίνεται φανερό πως η αρχική πρόταση είναι σωστή. Η Ανάλυση αυτή είναι αντίστροφη της συνθετικής μεθόδου, που συνίσταται στο να φεύγει κανένας από μια γνωστή κι αποδεδειγμένη αρχή και να εξηγεί πώς απορρέει απ' αυτήν η πρόταση που πρέπει ν' αποδειχτεί.

52.—Δεν θα παραξενευτούμε για την αδιαφορία του Ντ. στο να καθορίσει αν πρόκειται για τρεις τέχνες ή τρεις επιστήμες, όταν θυμηθούμε την παλιά διένεξη: «Τί είναι η Λογική; τέχνη ή επιστήμη;» — Ο Ντ. θεωρεί μάταιο να μπλεχτεί στην παλιά και περιττή γι' αυτόν φιλονεικία.

53.—Ο Ραιμόνδος Lulio ή Lullus (1235 - 1315), ο Θεοφώτιστος (Illuminatus), ήταν ένας περίφημος ισπανός φραγκισκανός μοναχός, συγγραφέας του «*Ars Magna*», που απόβλεπε ν' αποδείξει την αλήθεια του Χριστιανι-

σμού και να προσηλυτίσει τους απίστευτους. Οι μαθητές του θεωρούσαν πως το σύστημά του αποτελούσε αλάθευτη μέθοδο για την ανάπτυξη όλων τών ιδεών και την εξεύρεση αποδείξεων πάνω σε κάθε οποιοδήποτε θέμα. Ο Ντ. δεν είχε μελετήσει απευθείας το *Ars Magna*, είχε όμως συναντηθεί κάποτε στο Dordrecht τής Ολλανδίας μ' έναν χρονόληρο οπαδό του Lullus, κι είχε πειστεί πως ο περίφημος Διδάσκαλος δεν ήταν τίποτα άλλο παρά «ένας συνονθυλευτής κοινοτοπιών».—Ωστόσο, στην πραγματικότητα, ο Lullus, που είχε καταλήξει καλόγερος, θεολόγος και φιλόλογος ύστερα από ζωή γεμάτη περιπέτειες, ήταν ένα από τα αξιολογότερα πνεύματα του Μεσαίωνα.

54.—Τέτοιοι είναι λ.χ. οι κανόνες τών συλλογισμών· επίσης κι η αριστοτελική αρχή που δίδασκε να προχωρεί κανένας από το γνωστότερο στο λιγότερο γνωστό και, τέλος, η αρχή του να διαιρεί κανείς καλά τα προβλήματα· κλπ.

55.—Τα σημεία που χρησιμοποιούσαν πριν τον Ντ., στην άλγεβρα, για να δηλώνουν τις εξισώσεις, τα τετράγωνα, τις ρίζες, τους γνωστούς και τους αγνώστους, ήταν περίπλοκα και δύσχρηστα. Μια πρώτη σχετική απλοποίηση εγκαινιάστηκε από τον Γάλλο μαθηματικό Fr. Viète (1540 - 1603), αλλά δεν επικράτησε. Στον Ντ. χρωστούμε τα περισσότερα απλοποιημένα σημεία που μεταχειρίζεται η άλγεβρα σήμερα.

56.—Οι ιδέες κατατάσσονται σε σειρές, όπου η καθεμιά τους μπαίνει στη θέση που της ανήκει σύμφωνα με την τάξη του συλλογισμού. Μια ιδέα λέγεται *α π λ ή ή α π ό λ υ τ η*, σχετικά με κείνες που έρχονται κατόπι της στη σειρά του συλλογισμού, και λέγεται *σ χ ε τ ι κ ή ή σ ύ ν θ ε τ η*, σχετικά με κείνες που προηγούνται. Μερικές ιδέες (ο Θεός, η ψυχή, το σώμα, η ένωση της ψυχής με το σώμα) είναι τέτοιες που δεν μπορούν να αναχθούν σε καμιά ιδέα προγενέστερη και λέγονται *α π λ έ ς φ ύ σ ε ι ς*.

57.—Η λέξη *raisons* θα μπορούσε ευληπτότερα για τον κοινό αναγνώστη να μεταφραστεί *συλλογισμοί*. — Προτιμήθηκε ο όρος *λόγοι* γιατί είναι ο ειδικότερα χρησιμοποιημένος από τους μαθηματικούς.

58.—Η κεντρική γραμμή ολόκληρης της φιλοσοφικής μεθόδου του Ντ. περικλείνεται σ' αυτή τη φράση: Η φιλοσοφία του Ντ. είναι μαθηματική ή συλλογιστική. Ξεκινά από ορισμένες βασικές αρχές κι απ' αυτές συνάγει αλήθειες ολοένα συνθετότερες κι ειδικότερες. Κι επειδή, για να προχωρήσει κανείς, πρέπει να ξεκινήσει από τα πιο απλά, και τέτοιες είναι οι μαθηματικές σχέσεις — οι λόγοι — για τούτο κι η φιλοσοφία — με την πλατύτερη σημασία του όρου — πρέπει ν' αρχίζει από τα μαθηματικά.

59.—Στον καιρό του Ντ. ξεχώριζαν τα *καθαρά μαθηματικά* (αριθμη-

τική, γεωμετρία, άλγεβρα) από τα μικτά μαθηματικά (αστρονομία, μηχανική, μουσική, οπτική). Μια από τις καινοτομίες του Ντ. είναι πως ενώ ναι τις επιστήμες, με αφετηρία τη βασική ιδέα που τις συγκροτεί, ενώ η Σχολαστική φιλοσοφία τις ξεχώριζε ως τότε κατά τα αντικείμενα μελέτης της καθεμιάς.

60.—Ως τέτοια υποκείμενα — εδώ θα είταν καταλληλότερος ο όρος αντικείμενα — πήρε ο Ντ. τις γραμμές, που έγιναν έτσι οι αισθητές — οι ορατές — παραστάσεις των αφηρημένων αναλογιών.

61.—Ο Ντ. εξηγεί εδώ τη βασική ιδέα της Αναλυτικής Γεωμετρίας, της οποίας θεωρείται ο επινοητής. Πρόδρομός του στη σύλληψη της βασικής ιδέας της Αναλ. Γεωμετρίας, μπορεί να θεωρηθεί ο Nicolas Oresme, που πέθανε επίσκοπος του Lisieux στα 1382. (Ο ίδιος είναι κι από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν την «ομιλουμένη», δηλ. τα γαλλικά, στη συγγραφή επιστημονικών έργων). Κι ο σύγχρονος του Ντ. Γάλλος μαθηματικός Pierre de Fermat, (1601 - 1661), έκανε στον τομέα αυτό την ίδια σχεδόν επινόηση.

62.—Η σειρά που καθορίζει ο δεύτερος κανόνας της μεθόδου επιβάλλει ν' αρχίζει κανένας από τα πιο απλά και να προχωρεί στα δυσκολότερα, τόσο μέσα στην κάθε επιστήμη χωριστά, όσο και από τη μιαν επιστήμη στην άλλη. Για τούτο κι ο Ντ. ο ίδιος αρχίζει από τα μαθηματικά για να περάσει κατόπι στη φυσική.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

63.—Εδώ ο όρος maxime δεν σημαίνει αξίωμα, παρά έχει τη σημασία που είχε και στη Σχολαστική φιλοσοφία, σημαίνει δηλαδή έναν κανόνα ή θική, κανόνα συμπεριφοράς. Ο Ντ. ασχολήθηκε κυρίως με τη θεωρία — της Μεταφυσικής, από ανάγκη, και της Φυσικής, επειδή είταν το κύριο ενδιαφέρον της ζωής του. Συνάμα όμως, σε όλη του τη ζωή, και προπάντων στην τελευταία της περίοδο, τον απασχόλησε κι η Ηθική. Την εξαρτούσε από τις μελέτες της Φυσικής, λέγοντας πως το πιο σίγουρο μέσο για να μάθουμε πως πρέπει να ζούμε είναι να μάθουμε πρώτα τί είμαστε, τί είναι ο κόσμος μέσα στον οποίο ζούμε, και ποιος είναι ο δημιουργός του Σύμπαντος. Καί πρόσθετε πως η γνώση του της Φυσικής τού είχε χρησιμέψει πολύ για να καθορίσει τις βάσεις της Ηθικής του.

Στις παραγράφους που ακολουθούν, ο Ντ. εκθέτει την προσωρινή Ηθική του. Η οριστική, που επρόκειτο ν' αποτελέσει ένα από τα επιστεγάσματα του συστήματός του, μαζί με την Ιατρική και τη Μηχανική, δεν συμπλη-

ρώθηκε ποτέ. Αλλά ο Ντ. ανέπτυξε λεπτομερέστερα την Ηθική του στην αλληλογραφία του με την Πριγκίπισσα Ελισάβετ τού Παλατινάτου (1618 - 1680), θυγατέρα τού Φρειδερίκου Ε', που αφού έμεινε ένα χρόνο περίπου Βασιλιάς τής Βοημίας, είχε εκθρονιστεί και καταφύγει στην Ολλανδία. — Η αλληλογραφία αυτή περιλαμβάνεται στις πλήρεις εκδόσεις τών Απάντων τού Ντεκάρτ.

64.—Όταν στο Deventer ο διαμαρτυρόμενος θεολόγος Revius τον παρότρυνε να γίνει κι αυτός διαμαρτυρόμενος, ο Ντ. αποκρίθηκε: «Έχω τη θρησκεία τού Βασιλιά μου». Και καθώς ο Revius επέμενε, ο Ντ. τον ξεφορτώθηκε οριστικά λέγοντας: «Έχω τη θρησκεία τής παραμάννας μου»! Η απάντηση αυτή διαφωτίζει αποκαλυπτικά τη στάση τού Ντ. απέναντι στη θρησκεία, όταν σκεφτούμε πως ο Ντ. δεν έδειχνε καμιά διάθεση να παραδεχτεί ασυζήτητα κανενός απολύτως τη γνώμη σε θέματα σχετικά με τη φιλοσοφία ή την επιστήμη.

65.—Το «ταξίματα» αναφέρεται σε κείνους που αφιέρωναν τον εαυτό τους στην Εκκλησία — μοναχούς ή ιερείς. Και φυσικά η δικαιολογία που ο Ντ. δίνει στα ταξίματα αυτά, τα οποία θεωρεί απλώς χρήσιμα «για να γιατρεύουν την αστάθεια των αδύναμων χαρακτήρων», αποτελεί μιαν από τις σπάνιες περιπτώσεις που ο φιλόσοφός μας μοιάζει να ξεσκεπάζει τη βαθύτερα κρυμμένη γνώμη του για τα εκκλησιαστικά πράγματα. Κι οι αντίπαλοί του δεν έχασαν την ευκαιρία να του το χτυπήσουν. Όλη του τη ζωή ο Ντ. προσπάθησε — χωρίς να το καταφέρει τελικά — ν' αποφύγει κάθε προστριβή με την Εκκλησία, για ν' αποφύγει περιπέτειες καταστρεπτικές για την πνευματική του γαλήνη, την οποία θεωρούσε απαραίτητη για τη φιλοσοφική κι επιστημονική εργασία του. (Βλ. και σημ. 64 και 109).

66.—Πρόκειται για τη γνωστή σκέψη τής στωϊκής φιλοσοφίας: Όταν δεν επιθυμώ τίποτα που να μην μπορώ να το αποκτήσω, είναι φυσικό πως μπορώ ν' αποκτήσω το καθετί που επιθυμώ. Όταν θέλω τα εξωτερικά γεγονότα να συμβαίνουν όπως συμβαίνουν, είναι φυσικό πως συμβαίνουν ακριβώς όπως τα θέλω. Βλ. Επικτήτου *Εγχειρίδιο*, 8: «Μη γυρεύεις τα πράγματα να γίνονται όπως τα θέλεις, παρά θέλε τα πράγματα όπως γίνονται, και θα ευτυχήσεις».

67.—Πρόκειται για τους στωϊκούς. Όλο αυτό το κομμάτι — καθώς άλλωστε και, σε μεγάλο βαθμό, όλη η Ηθική τού Ντ. — είναι εμπνευσμένο από τη στωϊκή φιλοσοφία.

68.—Για τα ταξίδια τού Ντ. πληροφορίες ακριβείς δεν υπάρχουν. Είναι γνωστό πως μεταξύ τού 1620 και του 1628, ταξίδεψε σε διάφορες επαρχίες

τής Γαλλίας, στην Ιταλία και την Ολλανδία, κι έμεινε, πολύ λίγο, και στο Παρίσι. Στο σύνολο, πριν εγκατασταθεί μόνιμα στην Ολλανδία, ο Ντ. είχε περιοδέψει από το Παρίσι στην Ολλανδία — πρώτη διαμονή — στη Βαυαρία, στη Σουαβία και την Ουγγαρία. Γύρισε στη Γαλλία μέσον Ολλανδίας και Φλάνδρας, έμεινε δυό - τρία χρόνια στην Ιταλία και ξαναγύρισε στη Γαλλία στα 1628.

69.—(1620 - 1628). Ο Ντ. ήταν τότε μεταξύ είκοσι - τεσσάρων και τριάντα - τριών ετών.

70.—Ο Ντ. έχει υπόψη του τον Πύρρωνα, και προπάντων τον συμπατριώτη του Montaigne, τον ένδοξο συγγραφέα τών *Essais* (Δοκιμιών), που ήταν λίγο προγενέστερός του (1533 - 1592).

71.—Δηλαδή ν' αποκτήσει απόλυτη βεβαιότητα, παραμερίζοντας τις γνώσεις που στηρίζονται στις αισθήσεις, που μας ξεγελούν και που προκαλούν κατόπι μοιραία την κατάρρευση των φιλοσοφικών συστημάτων, που θεμελιώνονται πάνω σ' αυτές, κι ενθαρρύνουν έτσι τον σκεπτικισμό. Η απόλυτη βεβαιότητα υπάρχει μονάχα στις γνώσεις που απορρέουν από την «καθαρή και διακριτή» σκέψη.

72.—Η αμφιβολία τού Ντ. δεν συνίσταται στο να ταλαντεύεται ανάμεσα στο να ι και το ό χ ι—την άρνηση και την κατάφαση. Τη στάση αυτή, που η σκεπτική φιλοσοφία τη θεωρεί φυσική, κι επομένως οριστική στάση τού ανθρώπου μπρος στα άλυτα προβλήματα του Σύμπαντος, ο Ντ. την καταδικάζει σαν καταστρεπτική αρρώστια, από την οποία επιχειρεί ακριβώς να γιαιτρέψει τον άνθρωπο. Χρησιμοποιώντας στο ξεκίνημα τα επιχειρήματα των σκεπτικών, ενεργεί με σκοπό ακριβώς αντίθετο από τον δικό τους: να φτάσει στη βεβαιότητα της αλήθειας.

73.—Προβλήματα φυσικής.

74.—Στον τίτλο αυτόν, που είχε για εισαγωγή τον Λόγο περί της Μεθόδου, ο Ντ. είχε περιλάβει τρεις πραγματείες: τη Δ ι ο π τ ρ ι κ ή, τα Μ ε τ έ ω ρ α και τη Γ ε ω μ ε τ ρ ί α.

75.—Δηλαδή τη Σχολαστική φιλοσοφία.

76.—Ο Ντ. σκέπτεται κυρίως τον Βάκωνα, του οποίου το *Νέο Όργανο* — *Novum Organum* — (1620), αποτελεί σταθμό στην αναγέννηση της φιλοσοφικής έρευνας· πιθανότατα επίσης και τον Ramus—Pierre de la Ramée, (1515 - 1572) που έκανε σοβαρή προσπάθεια ν' ανακαινίσει τη Λογική.

77.—*J'ai le coeur assez bon* δεν σημαίνει εδώ «έχω αρκετά καλή καρδιά»,

αλλά έχω αρκετή περηφάνεια, αρκετό ηθικό αισθητήριο.

78.—Πρόκειται για τον πόλεμο που απόβλεπε στην απελευθέρωση, από την ισπανική κυριαρχία, των επτά Ενωμένων Επαρχιών — *Provinces-Unies* — των Κάτω Χωρών. Ο πόλεμος αυτός 'βάσταξε, με μιαν ανακωχή δώδεκα χρόνων, από το 1572 ως το 1648, οπότεν κι έληξε με την ήττα τών Ισπανών.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

79.—Λέγοντας «τόσο μεταφυσικοί», ο Ντ. εννοεί κυρίως «τόσο αφηρημένοι» κι έχει υπόψη του συγκεκριμένα τούς *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του, των οποίων δίνει παρακάτω μια περίληψη, και που είχαν μεν διατυπωθεί αρχικά από τον Ντ. στα 1628 - 29, χωρίς να δημοσιευτούν, αλλά ξαναγράφτηκαν μετά τον «*Λόγο περί της Μεθόδου*» και δημοσιεύτηκαν μονάχα στα 1641.

80.—Πρόκειται για τον δεύτερο κανόνα προσωρινής Ηθικής, που αναφέρει στην αρχή τού Τρίτου Μέρους (Βλ. § 31).

81. Ο Ντ. δανείζεται εδώ από τους Σκεπτικούς φιλοσόφους επιχειρήματα που αποδείχνουν την ελαττωματικότητα των γνώσεων που αποκτούμε με τις αισθήσεις και τονίζουν την αξία τών καθαρά νοητικών γνώσεων, όπως είναι λ.χ. η γνώση που έχουμε πως υπάρχουμε σαν σκεπτόμενη ουσία.

82. Το «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω», που είναι το γνωστότερο, και για πολλούς το μόνο γνωστό απ' όλο το έργο τού Ντ. — μαζί με τον Κ ο λ υ μ β η τ ή του — έχει κι αυτό την προΐστορία του. 'Ηδη ο 'Αγιος Αυγουστίνος (354 - 430), στο *De libero arbitrio* του, καταπολεμώντας τις απεριόριστες αμφιβολίες τών Σκεπτικών, είχε γράψει : «Για τούτο θα σε ρωτήσω πρώτα, για να κάνουμε αρχή από τα οφθαλμοφανέστερα, αν εσύ ο ίδιος υπάρχεις. Κι ανίσως φοβάσαι μήπως γελαστείς σ' αυτό το ερώτημα, θα σε ρωτήσω: ανίσως δεν υπήρχες, θα μπορούσες τάχα να γελαστείς διόλου;» Στα 1554, ο Ισπανός Gomez Pereira έγραψε: «Ξέρω πως κάτι ξέρω, κι όποιος ξέρει υπάρχει. 'Αρα εγώ υπάρχω». Όσο για το «Σκέπτομαι, άρα...», μολονότι δίνει την εντύπωση συλλογισμού, ο Ντ. δεν θεωρεί πως το ότι υπάρχει βγαίνει από τη σκέψη του σαν πόρισμα συλλογισμού. Είναι γεγονός πως από τη διατύπωση του «Σκέπτομαι, άρα...» παρασύρθηκαν σε πλάνη πολλοί, μεταξύ τών οποίων και ο κ. Θ. Βορέας (*Λογική*, § 79), νομίζοντας πως πρόκειται για συλλογισμό. Συλλογισμός δεν υπάρχει εδώ, βραχυλογικός ή άλλος. Αν το «Σκέπτομαι, άρα...» είταν συλλογισμός, θα έπρεπε ο Ντ. ν' ανατρέξει σε μια μ ε ί ζ ο ν α

πρόταση: «Όποιος σκέπτεται υπάρχει», που ν' αποτελεί μια προγενέστερη αποδειγμένη αλήθεια. Αυτό δεν χρειάζεται εδώ. Ο Ντ., κι ο καθένας μας μαζί του, διαπιστώνει μονομιάς, με την άμεση εποπτεία, με την ενόραση, και πώς σκέπτεται και πως υπάρχει. Εξάλλου, στην περίπτωση αυτή, η αμφιβολία δίνει τη βεβαιότητα, γιατί κι η απλή διατύπωση της αμφιβολίας μήπως τό αξίωμα «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω» δεν είναι σωστό, αποδείχνει την αλήθεια του. Από τη στιγμή που αμφιβάλλω, σκέπτομαι, κι από τη στιγμή που σκέπτομαι υπάρχω. Θα είταν αντιφατικό να υποθέσουμε πως κάτι που σκέπτεται είναι ανύπαρκτο, τη στιγμή ακριβώς που σκέπτεται. Όσο περισσότερους λόγους βρίσκει το πνεύμα για ν' αμφιβάλλει για την ύπαρξή του, τόσο περισσότερο αποδείχνει πως υπάρχει: «Αμφιβάλλω — άρα, ή μάλλον ίσ ο ν υπάρχω».

83.—Αυτή είναι η πρώτη αρχή, γιατί είναι η πρώτη αλήθεια που διαπιστώνουμε χωρίς να έχουμε ανάγκη να εξακριβώσουμε προκαταβολικά καμιάν άλλη, ενώ απεναντίας όλες οι άλλες αλήθειες την προϋποθέτουν. Εξάλλου, η αλήθεια αυτή είναι ολοφάνερη κι αυτονόητη, δεν αποτελεί κανένα συλλογισμό — είναι μια διαισθητική διαπίστωση. (Βλ. και σημ. 82).

84.—Ουσία που σκέπτεται. (Βλ. σημ. 6). Αυτής τής ουσίας ποικίλες εκδηλώσεις είναι όλες οι ιδέες τού ανθρώπου. Ας σημειωθεί πως στον Ντ. ο όρος «ιδέα» έχει ακόμα σημασία πολύ ευρύτερη από τη σημερινή, γιατί περιλαμβάνει, όχι μονάχα τις καθαυτὸς ιδέες, αλλά και τις οποιεσδήποτε ψυχικές παραστάσεις κι εντυπώσεις που προέρχονται από τις αισθήσεις.

85.—Είναι η πρώτη διαπίστωση που κάνει ο Ντ. για τη διάκριση της ψυχής από το σώμα. Σ' αυτή θα προσθέσει αργότερα τη διάκριση του ιδιαίτερου χαρακτηριστικού τής ψυχής, που είναι η σκέψη, από το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τού σώματος, της ύλης, που είναι η έκταση.

86.—Εδώ, στη σειρά τών συλλογισμών τού Ντ., προβάλλει η αντίρρηση πως η σαφήνεια κι η ευκρίνεια των ιδεών μας μπορεί να μην αποδείχνουν διόλου την αλήθεια των ιδεών μας, μια που ενδέχεται αυτή η σαφήνεια κι η ευκρίνεια να μην είναι παρά απάτη, σκαρωμένη από κάποιο πονηρό πνεύμα που θέλει να μας ξεγελάσει. Για να παραμερίσει την αμφιβολία που γεννά αυτή η αντίρρηση, ο Ντ. καταπιάνεται αμέσως ν' αποδείξει πως υπάρχει Θεός. Ο Θεός, που είναι όλος τελειότητα κι αγαθότητα, αποκλείει, κατά τον Ντ., την πιθανότητα να μας ξεγελά κανένα πονηρό πνεύμα. Εδώ ο Ντ., συνδέοντας στην ιδέα τού τέλει ού όντος και το στοιχείο τής άπειρης αγαθότητας, της πατρικότητας, μιλεί περισσότερο σαν πιστός χριστιανός, παρά σαν καθαρὸς φιλόσοφος. (Βλ. και σημ. 105).

87.—Το ότι έχουμε την «ιδέα» τής ατέλειάς μας αποδείχνει και πως έχουμε την «ιδέα» τής τελειότητας. Κι επειδή διαπιστώνουμε τη δική μας ατέλεια, η ιδέα τής τελειότητας δεν μπορεί να γεννήθηκε από την ατέλειά μας, αλλά πρέπει να μας έχει δοθεί από κάποιο ο ν που είναι τέλειο, δηλ. τον Θεό. Έτσι, η ιδέα τής τελειότητας που έχουμε μέσα μας αποτελεί την πρώτη απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού.

88.—Σ κ έ ψ ε ι ς είναι εδώ συνώνυμο με ι δ έ ε ς. (Βλ. και σημ. 84).

89.—Κατά τον Ντ. «η αλήθεια συνίσταται στο υπαρκτό, και το ψέμα στο ανύπαρκτο». Ό,τι υπάρχει έχει μια αιτία, η αλήθεια μιας ιδέας έχει μιαν αιτία, το ψέμα μιας ιδέας δεν έχει.

90.—Το απόλυτα τέλειο δεν μπορεί να βγει από το μη τέλειο, γιατί το αποτέλεσμα που ξεπερνά το αίτιο θα ήταν χωρίς αίτιο κατά το υπερβάλλον του.

91.—Ο Ντ. χρησιμοποιεί τον ίδιο συλλογισμό που χρησιμοποίησαν κι οι Σχολαστικοί φιλόσοφοι για ν' αποδείξουν την ύπαρξη του Θεού, δηλαδή αποδείχνει την ύπαρξη του αιτίου από τα αποτελέσματά του. Αντί όμως να πάρει ως αποτέλεσμα τον εξωτερικό κόσμο, το Σύμπαν, ο Ντ. παίρνει για αφετηρία κι αποτέλεσμα τον εσωτερικό του κόσμο, τη σκέψη του, και συνάγει την ύπαρξη του Θεού από την ιδέα τού τ έ λ ε ι ο υ που έχει μέσα του.

92.—Της Σχολαστικής φιλοσοφίας, που είταν η καθιερωμένη στα σχολεία και τα πανεπιστήμια.

93.—Ο όρος ιδέες — *idées* — σημαίνει κι εδώ π α ρ α σ τ ά σ ε ι ς.

94.—Κυριολεκτικότερα θα έπρεπε να ειπωθεί: οι παραστάσεις του βρίσκονταν αληθινά μέσα στη διάνοια, μέσα στη συνείδησή μου.

95.—Δ ι ά ν ο ι ε ς — *intelligences* — κατά την ορολογία τής Σχολαστικής φιλοσοφίας, σημαίνει εδώ τους α γ γ έ λ ο υ ς.

96.—Άλλες φύσεις — *autres natures* — σημαίνει εδώ τους α ν θ ρ ώ π ο υ ς, που είναι ψυχές ενωμένες με σώματα.

97.—Ο Ντ., που απόδειξε ως εδώ την ύπαρξη της σκέψης, την ανεξαρτησία της από το σώμα, και την ύπαρξη του Θεού, συνεχίζει την έρευνα του περιεχομένου τής σκέψης του, εξετάζοντας την «ιδέα» τής γεωμετρικής έκτασης.

98.—Ο Ντ. μελετώντας την «ιδέα» τής γεωμετρικής έκτασης υιοθετεί ένα πρόσθετο επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού. Μεταξύ τής ιδέας ενός τριγώνου π.χ. και της ιδέας τού Θεού υπάρχει μια βασική διαφορά. Μπορεί

κανείς ν' αποκτήσει την ιδέα ενός τριγώνου χωρίς αυτό ν' αποτελεί απόδειξη πως το τρίγωνο υπάρχει πραγματικά, ενώ δεν μπορεί να έχει την ιδέα του Θεού χωρίς να υπάρχει Θεός. Είναι το παλιό «ο ν τ ο λ ο γ ι κ ό ε π ι χ ε ί ρ η μ α», που, από την ύπαρξη της ιδέας του Θεού, συνάγει την ύπαρξη του Θεού.

99.—Το επιχείρημα στηρίζεται στην αρχή της ταυτότητας: μια ιδέα ταυτίζεται με τον εαυτό της, δηλαδή μπορούμε να βεβαιώσουμε για μια ιδέα όλα τα συστατικά της. Για το τρίγωνο μπορούμε να βεβαιώσουμε πως έχει τρεις γωνίες και τρεις πλευρές, γιατί αυτά τα ιδιαίτερα γνωρίσματα περιέχονται μέσα στην ιδέα του τριγώνου. Έτσι, ο Ντ. αποδεικνύει πως το γνώρισμα ύπαρξη είναι από τα συστατικά της ιδέας του Θεού ή ενός όντος απόλυτα τέλειου. Επαναλαμβάνει δηλαδή, καθώς αναφέραμε ήδη, το ο ν τ ο λ ο γ ι κ ό ε π ι χ ε ί ρ η μ α του ιταλού Αγίου Ανσέλμου, (1033 - 1109), αρχιεπισκόπου της Κανταβρυγίας, ενός από τους ιδρυτές της Σχολαστικής φιλοσοφίας.

100.—Είναι το παλιό αξίωμα «ουδέν εν τη νοήσει όπερ μη πρότερον εν τη αισθήσει».

101.—Ο Ντ., παραδέχεται, με τον Πλάτωνα και τον Άγιο Αυγουστίνο, πως υπάρχουν στον άνθρωπο έμφυτες ιδέες, όπως η ιδέα του Θεού, της ψυχής, κλπ.

102.—Όπως το μάτι δεν μπορεί να συλλάβει τη μυρωδιά ή τον ήχο, που είναι τα αντικείμενα άλλων αισθήσεων — της όσφρησης και της ακοής — έτσι κι η φαντασία δεν μπορεί να συλλάβει την ιδέα του Θεού, που ο άνθρωπος μπορεί να την αντιληφτεί μονάχα με τη νόση. Για τον Ντ. φαντασία είναι η ικανότητα να διανοείται κανείς αισθησιακές παραστάσεις, νόση η ικανότητα να διανοείται καθαρές ιδέες.

103.—Η θικ ή βεβαιότητα είναι κείνη που φτάνει για τις ανάγκες της πρακτικής ζωής. Ο Ντ. εξήγησε ο ίδιος την έννοια αυτού του όρου (*Αρχές Φιλοσοφίας* IV § 205): «... Διακρίνω εδώ δύο ειδών βεβαιότητες. Η πρώτη ονομάζεται θικ ή, δηλαδή όση είναι αρκετή για να ρυθμίσουμε τα ήθη μας, ή όση είναι η βεβαιότητα που έχουμε για τα πράγματα, για τα οποία δεν συνηθίζουμε να έχουμε αμφιβολίες, ενόσω πρόκειται για τη συμπεριφορά μας στη ζωή, μολονότι ξέρουμε πως, αν μιλήσουμε απόλυτα, θα μπορούσαν ίσως να είταν και ψεύτικα. Έτσι, κι αν ακόμα δεν πήγαμε στη Ρώμη, δεν αμφιβάλλουμε διόλου πως πρόκειται για πόλη που βρίσκεται στην Ιταλία, μολονότι θα μπορούσε να μας είχαν γελάσει όλοι όσοι μάς έδωσαν αυτή την πληροφορία».

104.—Το δεύτερο είδος βεβαιότητας είναι η μετaphυσική βεβαιότητα: όταν «πιστεύουμε πως το πράγμα που κρίνουμε είναι αδύνατο να είναι διαφορετικό απ' ό,τι το κρίνουμε εξετάζοντάς το απόλυτα, από την άποψη της καθαρής γνώσης». Στο ίδιο έργο, IV § 206, (Βλ. σημ. 103), ο Ντ. εξηγεί σε ποιές περιπτώσεις «έχουμε βεβαιότητα περισσότερο από ηθική», δηλαδή μεταφυσική.

105.—Όπως είναι διατυπωμένη εδώ, η επιχειρηματολογία του Ντ. μοιάζει να καταλήγει σε φαύλο κύκλο. Πραγματικά, ο Ντ. αποδείχνει την ύπαρξη του Θεού με το ότι έχουμε την «καθαρή και διακριτή» ιδέα πως υπάρχει Θεός. Ύστερα όμως υποστηρίζει πως οι καθαρές και διακριτές ιδέες αποτελούν απόδειξη της αλήθειας επείδ'ή υπάρχει Θεός. Δηλαδή ο Ντ. υποστηρίζει διαδοχικά, πρώτα πως η καθαρή και διακριτή ιδέα αποτελεί εγγύηση για την ύπαρξη του Θεού, και κατόπι πως η ύπαρξη του Θεού αποτελεί εγγύηση πως η καθαρή και διακριτή ιδέα είναι αληθινή. Αυτό είναι που οι επικριτές του Ντεκάρτ ονόμασαν «Καρτεσιανό κύκλο». Ωστόσο, ο κύκλος είναι φαινομενικός. Θα είταν δύσκολο να παραδεχτεί κανείς πως ο Δάσκαλος του ορθολογισμού θα έπεφτε σε τόσο φανερό λάθος συλλογισμού.

Και πρώτα, δεν είναι αλήθεια πως κατά τον Ντ. όλες οι «καθαρές και διακριτές ιδέες», που αποτελούν αναμφισβήτητες προφάνειες, έχουν ανάγκη από την εγγύηση του Θεού για να είμαστε βέβαιοι για την αλήθεια τους. Έτσι, η βεβαιότητα που έχω για την ύπαρξή μου, βεβαιότητα που προκύπτει από το: «Σκέπτομαι, άρα υπάρχω» παρουσιάζει απόλυτη αυτάρκεια: Δεν χρειάζεται καμιάν επιβεβαίωση απ' αλλού. Το ίδιο και για την ιδέα που έχω μέσα μου για την ύπαρξη του Θεού, ο οποίος είναι το τέλειο και το άπειρο. Η ιδέα τής τελειότητας ενέχει την απόλυτη βεβαιότητα και της ύπαρξής — τελειότητα δίχως ύπαρξη θα είταν ακατανόητη. Επομένως, δεν χρειάζεται η εγγύηση της ύπαρξης του Θεού για να είμαι βέβαιος για την αλήθεια τής ιδέας που έχω μέσα μου για την ύπαρξή του. — Αφίνοντας όμως αυτές τις απόψεις, την ίδια αυτάρκεια παρουσιάζουν κι οι μαθηματικές βεβαιότητες. Ως εδώ, δεν έχω ανάγκη από την εγγύηση που αποτελεί για τις προφανείς ιδέες μου η ύπαρξη του τέλειου όντος, του Θεού. Με άλλα λόγια, ενόσω μια προφανής ιδέα είναι άμεσα παρούσα στη σκέψη μου, κι είναι συνεπώς άμεσα παρόντα και τα στοιχεία που δίνουν στην ιδέα αυτή τη σφραγίδα τής προφάνειας, δεν έχω ανάγκη από την εγγύηση του Θεού. Αλλά αυτό δεν συμβαίνει πάντα. Συχνά μας τυχαίνει, η σκέψη μας ν' αναφέρεται σε μιαν ιδέα, για την οποία, χωρίς να έχουμε άμεσα παρόντα τα στοιχεία τής προφάνειάς της, έχουμε την εντύπωση πως είναι προφανής — δηλαδή αυτονόητα αληθινή — επειδή αυτό μάς το βεβαιώνει η μνήμη μας. Αλλά, η ανάνηση μιας προφάνειας δεν αποτελεί απαραίτητα προφάνεια, γιατί οι αναμνήσεις αυτού του είδους μπορεί να είναι απατηλές. Εδώ ακριβώς μάς χρειάζεται η εγγύηση του Θεού.

Βέβαια, η ύπαρξη του Θεού δεν μας εξασφαλίζει την ακρίβεια όλων μας των αναμνήσεων, αλλά μας εγγυάται πως δεν μπορεί να υπάρξει η συστηματική πρόθεση κανενός πονηρού πνεύματος να κάνει απατηλές όλες τις ιδέες μας. Απ' αυτό απορρέει πως τα λάθη μας είναι σ υ μ π τ ω μ α τ ι κ á, δηλαδή αποφεύξιμα, κι επομένως η ανάμνηση μιας προφάνειας μπορεί πολύ καλά να είναι εξίσου αληθινή όσο κι η παρούσα προφάνεια. — Αυτή είναι, αναγκαστικά απλουστευμένη, η σειρά τών συλλογισμών τού Ντεκάρτ, όπως βγαίνουν από τους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του, που είναι μεταγενέστεροι από τον Λόγο του, αλλά προπάντων από τις απαντήσεις που έδωσε στις πέντε σειρές αντιρρήσεων που του αντιτάχτηκαν από διάφορους θεολόγους — καθολικούς και διαμαρτυρομένους — και φιλοσόφους λίγο - πολύ υλιστές, σαν τον Hobbes (Γρίτη σειρά αντιρρήσεων) ή τον Gassendi (Πέμπτη σειρά αντιρρήσεων).

106.—Το επιχείρημα δεν είναι ακαταμάχητο, μια που δεν αποκλείεται να κάνει κανένας επιστημονικές αποκαλύψεις και στον ύπνο του. Ο Ντ., στη λατινική έκδοση του *«Περί της Μεθόδου»*, που είναι μεταγενέστερη, τροποποίησε τη φράση, αντικαθιστώντας το «α λ á ν θ α σ τ α» με το «μ á λ λ ο ν».

ΠΕΜΠΤΟ ΜΕΡΟΣ

107.—Η μέθοδος του Ντ. είναι εντελώς «παραγωγική» κι η φιλοσοφία του είναι μεταφυσική. Ωστόσο, η Μεταφυσική δεν είταν για τον Ντ. ο τελικός σκοπός, αλλά μονάχα το μέσο για να στηρίζει και να κάνει ανεκτή τη Φυσική του, ή ακόμα καλύτερα την «καθολική μαθηματική επιστήμη» που ήθελε να καθιερώσει. Ο Ντ. αρχίζει καθορίζοντας μερικές πρώτες βασικές αλήθειες που δεν έχουν ανάγκη ν' αποδειχτούν, επειδή είναι προφανείς — *évidentes*. Τέτοιες είναι: το ότι αυτός που σκέπτεται υπάρχει, και το ότι υπάρχουν ο Θεός κι η ψυχή. Απ' αυτές συνάγει κατόπι τούς μερικότερους νόμους που διέπουν το Σύμπαν. Από την ύπαρξη του Θεού και της ψυχής προχωρεί προς τη μελέτη τών πνευματικών και των υλικών πραγμάτων. Κι έτσι, η φιλοσοφία τού Ντ., ξεκινώντας από τις πρώτες αρχές, διαγράφει μια συνολική εξήγηση του Σύμπαντος. Εκτός από τη Μεταφυσική, ο Ντ. καταπιείστηκε με τη Φυσική, που κυρίως τον απασχολούσε. Ο Ντ. λέει κάπου πως διέθετε λίγες ώρες τον χρόνο για τη Μεταφυσική και λίγες ώρες τη μέρα για τα Μαθηματικά, μέσα στα οποία περιλάμβανε και τη Φυσική.

108. Ο Ντ. εννοεί κυρίως το επίμαχο και πολύ επικίνδυνο για τους επιστήμονες της εποχής εκείνης ζήτημα: την κίνηση της Γης. (Βλ. επομ. σημ.).

109.—Ο Ντ. φοβάται κυρίως τους θεολόγους τής Καθολικής Εκκλησίας, με την οποία ποτέ δεν θέλησε να έλθει σε σύγκρουση. Αυτός ο φόβος του, ακα-

τανόητος σχεδόν για τον σημερινό άνθρωπο, δεν είχαν διόλου αβάσιμος στα χρόνια του Ντ., όταν εύκολα μπορούσε και να καεί ακόμα κανείς για τις επιστημονικές του αντιλήψεις. Έτσι, ο Ιταλός φιλόσοφος Τζορντάνο Μπρούνο (1548 - 1600) είχε καεί στη Ρώμη στα 1600, κι ο επίσης Ιταλός Λουτσίνιο Βανίνι (1585 - 1619) θανατώθηκε στην Τουλούζ της Ν. Γαλλίας στα 1619. Ο Γαλιλαίος (1594 - 1642) τη γλύτωσε παρά τρίχα στα 1633, αφού όμως αναγκάστηκε ν' αποκηρύξει τη σωστή άποψη του Κοπέρνικου πως η Γη κινείται γύρω στον Ήλιο κι όχι ο ουρανός ολόκληρος γύρω στη Γη. Τέλος, ο Δ. Καμπανέλλα (1568 - 1639), Ιταλός φιλόσοφος κι αυτός, είχε κάνει είκοσιεφτά χρόνια φυλακή για τις ιδέες του. Πάντως, αυτός ο φόβος τού Ντ. εξηγεί σε μεγάλο βαθμό πολλά απ' όσα ο Ντ. έγραψε με μοναδικό σκοπό να μπορέσει να συνεχίσει το καθαρά επιστημονικό έργο του και να κάνει ανεκτή την επανάστασή του κατά της καθιερωμένης, της Σχολαστικής φιλοσοφίας. Σχεδόν ως στο τέλος, διατήρησε την αισιόδοξη ελπίδα πως οι Ιησουίτες, των οποίων είχε κάνει μαθητής στα νεανικά του χρόνια, θα υιοθετούσαν στα σχολεία τους τη νέα φιλοσοφία του, και γι' αυτό άλλωστε είχε δώσει στις *«Αρχές της Φιλοσοφίας»* του (1644) μορφή διδακτικού συγγράμματος. Η ελπίδα του δεν πραγματοποιήθηκε. Το μόνο που ο Ντ. κατάφερε ήταν να μην απαγορευτούν ενόσω ζούσε τα συγγράμματά του, που καταδικάστηκαν όμως, μετά τον θάνατό του (1650), τόσο από την Καθολική (1663), όσο κι από τη Λουθηριανή Εκκλησία (1656). Στα 1671, ο Λουδοβίκος ο 14ος απαγόρευε να διδάσκονται οι θεωρίες τού Ντ. στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού.

110.—*«Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός»* άρχισε να γράφεται τον Οκτώβρη τού 1629 κι ήταν τελειωμένη στα 1633, αλλά η δημοσίεψή της σταμάτησε μετά την είδηση της καταδίκης τού Γαλιλαίου (βλ. και σημ. 109). Το Ε' μέρος τού *«Περί της Μεθόδου»*, συνοψίζει τον *«Κόσμο»*, ακριβώς όπως στο Δ' ο Ντ. συνόψισε τις ιδέες που ανάπτυξε διεξοδικά αργότερα στους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του (1641). *«Ο Κόσμος»*, όπου ο Ντ. παραδεχόταν την κίνηση της Γης, δημοσιεύτηκε μονάχα στα 1664, δεκατέσσερα χρόνια μετά τον θάνατό του. (Βλ. σημ. 145).

111.—Ο Ντ. βάζει μαζί τον Ήλιο και τους απλανείς, γιατί έχουν την ίδια σύσταση.

112.—Εκτός από τον Ήλιο και τους απλανείς, μόνη άλλη πηγή φωτός είναι κατά τον Ντ. η φωτιά.

113.—Κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία, ο Κόσμος είναι πεπερασμένος. Φανταστικό διάστημα είναι λοιπόν εκείνο που η φαντασία τοποθετεί πέρα από τα όρια του υπαρκτού κόσμου. Ο Ντ. καταφεύγει κι εδώ σ' αυτές τις προφυ-

λάξεις για να εκθέσει την κοσμογονία του χωρίς να έλθει σε σύγκρουση με την Αγία Γραφή, που θέλει τον κόσμο πεπερασμένο.

114.—Κατά τη Σχολαστική φιλοσοφία, η ύλη αποτελούσε το ακατανόητο στοιχείο των πραγμάτων. Για τον Ντ. η ύλη είναι εντελώς νοητή: ύλη δεν είναι παρά η έκταση, με τις τρεις διαστάσεις της — δηλαδή το αντικείμενο της γεωμετρίας.

115.—Κατά τον Ντ. το φως δεν είναι παρά μια πίεση που ασκεί πάνω στο μάτι μας η κίνηση των μορίων ενός φωτεινού σώματος. Ο Ντ. δεν παραδέχεται το κενό: το Σύμπαν κατά τον Ντ. είναι πέρα-πέρα γεμάτο, κι έτσι η πίεση που ασκείται σ' ένα σημείο του διαστήματος μεταδίδεται την ίδια στιγμή παντού, ακριβώς όπως, καθώς λέει, η πίεση που θα ασκήσει κανείς στη μίαν άκρη ενός ξύλου γίνεται αμέσως αισθητή στην άλλη άκρη του.

116.—Παραδείγματα θερμότητας δίχως φως: το «αναμένο» άχυρο, ο ασβέστης. Παραδείγματα φωτός χωρίς θερμότητα: οι διάττοντες αστέρες, τα νερά που φωσφορίζουν κλπ.

118.—Ο Πασκάλ (Pensées, Απόσπασμα 77) κατηγορήσε τον Ντ. πως περιορίζει όλη την παρέμβαση του Θεού στον κόσμο σε μίαν αρχική chique-naude (σκορδομουτιά - σκινθαρισμό). Η επίκριση, τυπικά τουλάχιστον, δεν είναι βάσιμη. Για τον Ντ., ο Θεός δεν περιορίστηκε στο να δημιουργήσει το Σύμπαν και να του δώσει, μια για πάντα, την αρχική ώθηση, σύμφωνα με ορισμένους νόμους. Απεναντίας, η διατήρηση αυτών των νόμων μέσα στη Φύση αποτελεί μια συνεχιζόμενη δημιουργία (création continuée) από μέρους τού Θεού. Σ' αυτό, ο Ντ. ακολουθεί τη διδασκαλία τών πατέρων τής Δυτικής Εκκλησίας και συγκεκριμένα τού Αγίου Θωμά τού Ακουινάτη. Κάθε άλλη αντίληψη θα ήταν άλλωστε αντίθετη με τη θεωρία τού Ντ. για την απόλυτη ελευθερία τού Θεού. Ο Θεός διατηρεί αναλλοίωτους τους αρχικούς νόμους που καθόρισε, επειδή το θέλει και χωρίς να είναι διόλου υποταγμένος σ' αυτούς.

119.—Εννοεί εδώ την πραγματεία «Περί Ανθρώπου», που αποτελούσε το Δεύτερο Μέρος — κεφ. XVIII — του πρώτου μεγάλου έργου τού Ντ. «Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός», γράφτηκε στα 1632, (βλ. σημ. 110) μα δημοσιεύτηκε μονάχα μετά τον θάνατο του Ντ., στα 1662 - 1664. Ο Ντεκάρτ δίνει εδώ ένα συνοπτικό απόσπασμα από κείνη την πραγματεία του, αυτό που εξηγεί — όχι σωστά — τη λειτουργία τής καρδιάς και την κυκλοφορία τού αίματος. Για τον Ντ., το κάθε ζώο δεν είναι παρά ένα αυτόματο, μια μηχανή χωρίς ψυχή και χωρίς λογικό. Τα ζώα μοιάζουν με τον άνθρωπο μονάχα σωματικά, δηλαδή μηχανικά. Κανένα από τα φαινόμενα που παρατηρεί κανένας στο σώμα — και του ανθρώπου ακόμα — δεν πρέπει ν' αποδοθεί

σε δυνάμεις ξεχωριστές από τις μηχανικές δυνάμεις. Η κινητήρια δύναμη αυτής της ζωντανής μηχανής είναι η θερμότητα, που το ζώο κι ο άνθρωπος έχουν στην καρδιά τους, η οποία είναι σαν το μεγάλο ελατήριο που προκαλεί όλες τις κινήσεις που παρατηρούνται στη μηχανή.

Όσο για τον άνθρωπο ειδικότερα, αυτός, κατά τον Ντ., είναι μια σύνθετη φύση. Αποτελείται από σώμα και ψυχή. Το σώμα έχει ουσία την *έκταση*, κι όλες του οι λειτουργίες συντελούνται μηχανικά. Η ψυχή έχει για ουσία της τη *σκέψη*. Η έκταση κι η σκέψη δεν έχουν τίποτα το κοινό. — Το σημείο αυτό είναι από τα ασθενέστερα της Καρτεσιανής φιλοσοφίας. Ο Ντ. δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει εδώ πολλούς από τους οπαδούς του. Κι οι εξηγήσεις που έδωσε μαρτυρούν κάποιαν αβεβαιότητα και του ιδίου. Έτσι, κατά τον Ντ. το σώμα κι η ψυχή δεν αλληλοεπηρεάζονται. Οι κινήσεις τού σώματος δεν έχουν για αιτία την ψυχή, ούτε κι οι συνειδητές σκέψεις έχουν για αιτία το σώμα. Ψυχή και σώμα συνυπάρχουν στον άνθρωπο, χωρίς όμως και να έχουν πραγματικά συνάφεια μεταξύ τους. — Ωστόσο, ο Ντ. αναγκάστηκε αλλού να παραδεχτεί πως υπάρχει ανταπόκριση ψυχής και σώματος, στην οποία όμως δεν δίνει επιστημονική εξήγηση. Όρισε μάλιστα το σημείο τού εγκεφάλου όπου γίνεται η επαφή. (Βλ. σημ. 133). «Ότι το πνεύμα, που είναι άυλο, μπορεί να βάζει σε κίνηση το σώμα, δεν μας το διδάσκει, ούτε συλλογισμός, ούτε και καμιά σύγκριση με άλλα πράγματα. Ωστόσο, είναι αδύνατο ν' αμφιβάλλουμε πως έτσι συμβαίνει, μια που αναμφισβήτητη, βεβαιότατη κι ολοκάθαρη εμπειρία μάς το διδάσκει ολοφάνερα καθημέρα». Τελικά, ο Ντ. κατέληξε να εξηγήσει πως η επαφή τού υλικού σώματος με την άυλη ψυχή οφείλεται σε μιαν αδιάκοπη θαυματουργή παρέμβαση του Θεού.

120.—Μετά τη δημοσίεψη του «*Λόγου περί της Μεθόδου*», ο Ντ. καταπιάστηκε στα 1648 το ίδιο θέμα, γράφοντας μια πραγματεία «*Περί Σχηματισμού τού Εμβρύου*», με υπότιτλο «*Περιγραφή τού ανθρώπινου σώματος κι όλων τών λειτουργιών του κλπ.* — κι επίσης η κύρια αιτία τού σχηματισμού των μελών του» — που δημοσιεύτηκε κι αυτή μονάχα μετά τον θάνατο του Ντ., στα 1664.

121.—Η «*âme végétante*» (κατά τον Αριστοτέλη *θρεπτική* ψυχή — το θρεπτικόν) είναι η ψυχή ή το τμήμα της ψυχής που παράγει τη θρέψη, την ανάπτυξη, την αναπαραγωγή κλπ. τών ζωντανών όντων, κι εκείνων ακόμη που δεν έχουν αισθήσεις (φυτά). Η *âme sensitive* (κατά τον Αριστοτέλη *αισθητική* ψυχή — το αισθητικόν), είναι η ψυχή ή το τμήμα της ψυχής που αποτελεί το κέντρο τών αισθήσεων, ακόμα και στα ζωντανά όντα που δεν έχουν λογικό (ζώα). Έτσι, οι θρεπτικές κι οι αισθητικές ψυχές είναι μορφές υποστάσεων που γεννήθηκαν από τη σύγχυση της ψυχής με το σώμα. Κατά τον Ντ.

η αληθινή Μεταφυσική, ξεχωρίζοντας ολότελα την ψυχή από το σώμα, παραμερίζει τις θρεπτικές και τις αισθητικές ψυχές, εξηγώντας τις λειτουργίες των ζώων αποκλειστικά με την ύλη και τη μηχανική κίνηση. (Βλ. σημ. 119).

122.—Ακολουθώντας τον Αριστοτέλη και την ιατρική του Μεσαίωνα, ο Ντ. πιστεύει πως η καρδιά είναι όργανο σημαντικά θερμότερο από το υπόλοιπο σώμα, χάρη στη φωτιά που εδρεύει μέσα της. Η διαφορά τής θερμοκρασίας που υπάρχει ανάμεσα στην καρδιά και το λοιπό σώμα εξηγεί και την κίνησή της, και την κυκλοφορία του αίματος, κι έμμεσα όλες τις άλλες λειτουργίες του σώματος των ζώων.

123.—Σαν συνέπεια του γεγονότος ότι έβαλε στην ανθρώπινη καρδιά «μιαν απ' αυτές τις δίχως φως φωτιές».

124.—Στην πραγματεία «Περί ανθρώπου», (βλ. σημ. 119).

125.—Όλη η εξήγηση που δίνει ο Ντ. για την κίνηση της καρδιάς και την κυκλοφορία του αίματος είναι σφαλερή. Επιπλέον, η περιγραφή του είναι κουραστική και δεν είναι απολύτως απαραίτητο να διαβάσει ο αναγνώστης τις παραγράφους 47-51. Αξιοσημείωτο είναι πως όταν ο Ντ. την έγραφε στα 1632, είχαν ήδη γνωστή, από τα 1628, η σωστή εξήγηση, δοσμένη από τον Άγγλο γιατρό William Harvey (1578 - 1658). Ο Ντ. γνώριζε το έργο του Harvey, παραδεχόταν τις απόψεις του μονάχα ως προς το ζήτημα της κυκλοφορίας του αίματος, δεν θέλησε όμως να δεχτεί ό,τι αφορούσε την κίνηση της καρδιάς. Επέμεινε στην άποψη της μεσαιωνικής Ιατρικής, που θεωρούσε ενεργητική φάση τής λειτουργίας τής καρδιάς τη διαστολή της κι απόδινε τη θερμότητα του αίματος στα πυρωμένα τοιχώματά της. Ένα πρόβλημα που έμεινε άλυτο στην εποχή του Ντ. κι εξηγήθηκε μονάχα εκατόν σαράντα χρόνια αργότερα (1777), από τον Lavoisier, (1743 - 1794), ήταν η μετατροπή του φλεβικού αίματος σε αρτηριακό, που οφείλεται στην αναπνοή. Ο Ντ. δεν είχε μπορέσει να εξηγήσει ικανοποιητικά σε τί χρησίμευαν οι πνεύμονες. Θεωρούσε πως οι πνεύμονες χρησιμεύουν στο να κυρώνει το αίμα. Η ιδέα δεν είναι περισσότερο παράδοξη από τη γνώμη του Αριστοτέλη, που θεωρούσε πως ο εγκέφαλος χρησίμευε στο να κυρώνει το αίμα και τοποθετούσε στην καρδιά την έδρα τής ψυχής.

126.—Πρόκειται για τις κοιλίες τής καρδιάς.

127.—Πρόκειται παρακάτω για τις διάφορες βαλβίδες: τη μητροειδή, τις μηνοειδείς, την τριγλώχενα.

128.—Πρόκειται για την αορτή.

129.—Πρόκειται για τους δύο κόλπους τής καρδιάς.

130.—(Βλ. σημ. 125).

131.—Briser la glace, θα πει κυριολεκτικά σπάνω τον πάγο, που σημαίνει εδώ αλληγορικά ανοίγω τον δρόμο.

132.—Ο Ντ. εννοεί το σάλιο, τον ιδρώτα, τα ούρα· τα θεωρεί περιττά υπολείμματα που αφίνει η απόσταξη από τις τροφές των χυμών που μετατρέπονται σε αίμα.

133.—Τα ζωικά πνεύματα — esprits animaux — του Ντ., (που αντιστοιχούν με το spiritus vitalis του Βάκωνα) δεν είναι επινόησή του, αλλά παίζουν σπουδαίο ρόλο στη φυσιολογία του. Εδώ, ο όρος πνεύμα δεν σημαίνει άυλη ουσία, παρά σημαίνει τό λεπτότερο και καθαρότερο μέρος μιας ύλης, δηλαδή κάτι ανάλογο με τον όρο «πνεύμα» στη λέξη οινόπνευμα, κάτι σαν μόρια αιθέριας ύλης, πάρα πολύ μικρά και πάρα πολύ ευκίνητα. Ο Ντ. εξηγεί πως τα τμήματα του αίματος που φτάνουν ως στον εγκέφαλο δεν χρησιμεύουν μόνο στο να τρέφουν και να συντηρούν την υπόστασή του, αλλά κυρίως στο να παράγουν ένα διαπεραστικότητα άνεμο, ή μάλλον μια ζωηρότατη και καθαρότατη φλόγα, που την ονομάζει «ζωϊκά πνεύματα». Κατά τον Ντ., τα νεύρα είναι σαν μικροί σωλήνες που συγκοινωνούν με τον εγκέφαλο. Στο κέντρο του εγκεφάλου, βρίσκεται ο αδένας που λέγεται κωνάριο ή επίφυση, όπου συγκεντρώνονται τα ζωϊκά πνεύματα, κι αποκεί, κατά τις κινήσεις των οργάνων και των νεύρων που δέχονται εξωτερικές επιδράσεις, τα ζωϊκά πνεύματα εισορμούν μέσα στα νεύρα από κάτι λεπτότατα περάσματα, σκορπίζονται μέσα στους μυώνες, τους φουσκώνουν και προκαλούν τις κινήσεις και τις συσπάσεις τους. Ο ρόλος των ζωϊκών πνευμάτων είναι εντελώς μηχανικός· πάντως, δεν χρησιμεύουν διόλου σαν ενδιάμεσα ανάμεσα στην ψυχή και το σώμα. Χρειάζονται για τις αισθήσεις και τις κινήσεις, αλλά μονάχα σαν υλικοί, μηχανικοί παράγοντες.—Κοντολογής, τα ζωϊκά πνεύματα, που αποτελούσαν άλλοτε τολμηρή προσπάθεια επιστημονικής ερμηνείας, αντιπροσωπεύουν μιαν απ' αυτές τις ξεπερασμένες επιστημονικές υποθέσεις, από τις οποίες δεν απομένει τίποτα. (Βλ. καί σημ. 135).

134.—Ο «Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός», Μέρος Β', «Ο 'Ανθρωπος». (Βλ. σημ. 119).

135.—Η χαρά, η λύπη, η οργή κλπ.

136.—Στη φιλοσοφική ορολογία του 17ου αιώνα το sensorium commune — sens commun, κοινό αισθητήριο — είναι το κέντρο των αισθήσεων. Κατά τον Αριστοτέλη, η κοινή αίσθησις, ή κύριον αισθητήριο, βρίσκεται στην καρδιά· κατά τους τελευταίους Σχολαστικούς, στον εγκέφαλο.

Κατά τον Ντ. έδρα τού *sens commun* — με την εντελώς ειδική έννοια του όρου — είταν το κ ω ν ά ρ ι ο, ένας μικρός αδένας που βρίσκεται στη μέση περίπου του εγκεφάλου, κι όπου συγκλίνουν κατά τον Ντ. οι επιδράσεις που υρίστανται τα διάφορα αισθητήρια. Η ψυχή, που έχει ειδικότερη συνάφεια μ' αυτόν τον αδένά, δέχεται εκεί τις διάφορες εξωτερικές επιδράσεις που διαβιβάζουν τα αισθητήρια. Ο τρόπος, με τον οποίο η άυλη ψυχή ερχόταν σ' επαφή με το υλικό αυτό σημείο τού εγκεφάλου δεν εξηγήθηκε ποτέ καθαρά από τον Ντ. — Εξάλλου, όσο για την πραγματική σημασία τού κωναρίου — που λέγεται και ε π ί φ υ σ η — ας σημειωθεί πως, κατά την επικρατέστερη σήμερα στη φυσιολογία γνώμη, ο αδένας αυτός, που αναπτύσσεται από το πρώτο ως το έβδομο έτος τής ηλικίας, και που ατροφεί γρήγορα κατόπι, χρησιμεύει μονάχα στο να εμποδίζει την πρόωρη ανάπτυξη των γεννητικών αδένων και λειτουργιών. (Βλ. σημ. 133).

137.—Βλ. σημ. 103.

138.—Ο Ντ. αντικρούει κυρίως τον Montaigne, που πενήντα χρόνια νωρίτερα (1580) είχε ήδη σημειώσει τη νοημοσύνη τών ζώων — (βλ. *Essais*, Βιβλ. II. 12, Απολογία τού Raimond Sebond) — και τονίζει πως ανάμεσα σ' ένα έξυπνο ζώο κι έναν ηλίθιο άνθρωπο υπάρχει μικρότερη διαφορά παρά ανάμεσα σ' έναν ηλίθιο κι έναν έξυπνο άνθρωπο. Το κυριότερο επιχείρημα του Ντ. είναι πως κι ο ηλιθιότερος άνθρωπος είναι προικισμένος με λαλιά, που αποτελεί την εξωτερική εκδήλωση του λογικού, και που κανένα ζώο δεν την έχει. Κατά τον Montaigne απεναντίας, μπορούμε να πούμε πως τα ζώα έχουν λιγότερο λογικό από μας, όχι όμως και πως δεν έχουν διόλου λογικό. Είναι φανερό πως, από λόγους μεταφυσικής σκοπιμότητας (βλ. παρακάτω σημ. 142), ο συστηματικός Ντ. παρασύρθηκε να υποστηρίξει απόψεις πολύ λιγότερο επιστημονικές από τον χαμογελαστό σκεπτικιστή Montaigne.

139.—Οι μέλισσες, τα μυρμήγκια, οι κάστορες κλπ.

140.—Η ψυχή, για τον Ντ., είναι μια υ π ό σ τ α σ η, που η ο υ σ ί α της συνίσταται αποκλειστικά στη σκέψη· λέγοντας σκέψη ο Ντ. δεν εννοεί μονάχα την αφηρημένη σκέψη που διανοείται κρίσεις, αλλά τη συνείδηση γενικά. Στον Δεύτερο από τους *Μεταφυσικούς Στοχασμούς* του, όπου μιλεί για τη φύση τού ανθρώπινου πνεύματος και λέει πως είναι ευκολότερο να γνωρίσουμε το πνεύμα παρά το σώμα, ο Ντ. γράφει: «Τί λοιπόν είμαι; Ένα πράμα που σκέπτεται. Και τί είναι ένα πράμα που σκέπτεται; Είναι ένα πράμα που αμφιβάλλει, που εννοεί, που συλλαμβάνει, που βεβαιώνει, που αρνιέται, που θέλει, που δεν θέλει, που φαντάζεται επίσης και που αισθάνεται». Συνεπώς, μέσα στον όρο σ κ έ ψ η, ο Ντ. περιλαμβάνει όλες τις ιδιότητες της ψυχής:

την ευαισθησία, τη νοημοσύνη και τη θέληση, με μόνη εξαίρεση της κινητικής ικανότητας, που κατά τον Ντ. δεν έχει σχέση με την ψυχή του ανθρώπου. Το πράμα που σκέπτεται είναι γι' αυτόν ξεχωριστό, ως προς την υπόστασή του, από το πράμα που έχει έκταση, γιατί σκέψη κι έκταση είναι γνωρίσματα που ξεχωρίζουν ριζικά το ένα από τ' άλλο. Ακριβώς όπως η έκταση, η διαιρετότητα, το σχήμα κλπ. είναι εἶδη ἢ γνωρίσματα χάρη στα οποία αναγνωρίζω την υπόσταση που ονομάζω σώμα, έτσι κι η νόηση, η βούληση, η αμφιβολία κλπ., είναι εἶδη, χάρη στα οποία αναγνωρίζω την υπόσταση που ονομάζεται πνεύμα. Κι αντιλαμβάνομαι πως η υπόσταση που σκέπτεται είναι κάτι το ολοκληρωμένο, τουλάχιστον όσο αντιλαμβάνομαι και πως η υπόσταση που έχει έκταση είναι επίσης κάτι το ολοκληρωμένο. Η διάκριση της ψυχής και του σώματος απορρέει για τον Ντ. από τις βασικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες κάθε γνώρισμα προϋποθέτει μιαν υπόσταση, κι οι υποστάσεις, που τα γνωρίσματά τους μπορούν να γίνουν νοητά χωρίς να δανείζονται τίποτα το ένα από το άλλο, είναι ξεχωριστές.

141. Δύναμη της ύλης είναι όρος τής Σχολαστικής φιλοσοφίας, κι ο Ντ. τον χρησιμοποιεί για να δείξει πως στο ζήτημα της ψυχής μένει πιστός στην καθιερωμένη άποψη των φιλοσόφων - θεολόγων. Σημαίνει εδώ τις ιδιότητες που βγαίνουν από διάφορους συνδυασμούς υλικών στοιχείων.

142.—«Ο πιλότος και το καράβι»—πλωτήρ και πλοίοι—είναι εικόνα παρμένη από τον Αριστοτέλη (*Περὶ Ψυχῆς*, Βιβλ. II. 1) και τη χρησιμοποιούν οι Σχολαστικοί στον Μεσαίωνα για να περιγράψουν και να επικρίνουν την πλατωνική αντίληψη της ψυχής και του σώματος. Ο ναύτης κυβερνά το καράβι του, αλλά μένει ξεχωριστός κι ανεξάρτητος απ' αυτό. Έτσι παρομοιάζει ο Αριστοτέλης την αντίληψη του Πλάτωνα για τη θέση τής ψυχής σχετικά με το σώμα.

143.—Ο Ντ. προσπάθησε να ανατρέψει ριζικά το επιχείρημα εκείνων που, αναγνωρίζοντας ψυχή στα ζώα, ρωτούσαν γιατί τάχα η ψυχή τών ζώων θα ήταν θνητή κι η ψυχή τών ανθρώπων αθάνατη. Υποστηρίζοντας πως τα ζώα δεν έχουν ψυχή, ο Ντ. πιστεύει πως παραμέρισε ολότελα τη δυσκολία.

144.—Ο Ντ. δεν δίνει πουθενά απόδειξη για την αθανασία τής ψυχής. Αποδείχνει μονάχα πως η ψυχή είναι ξεχωριστή από το σώμα και μ πο ρ ε ί να υπάρξει δίχως το σώμα. Αυτό όμως δεν αποδείχνει και πως υπάρχει πραγματικά δίχως αυτό. Το ότι η ψυχή είναι αθάνατη το διδάσκει η θρησκεία, κι η φιλοσοφία βρίσκει πως δεν υπάρχει απόδειξη αντίθετη με την αθανασία τής ψυχής. Δεν μπορεί όμως και να την αποδείξει. Για τούτο «έχουμε φυσικά την τάση», λέει ο Ντ., να παραδεχτούμε την αθανασία τής ψυχής, χωρίς όμως να έχουμε και τη φιλοσοφική βεβαιότητα, βασισμένη σε σχετική απόδειξη.

ΕΚΤΟ ΜΕΡΟΣ

145.—«Ο Κόσμος, ή Πραγματεία περί Φωτός», είταν έργο τελειωμένο κι έτοιμο για τύπωμα, από την αρχή του καλοκαιριού του 1633, αλλά ο Ντ. έμαθε την καταδίκη του Γαλιλαίου στη Ρώμη από την Ιερή Εξέταση. Ο Ντ. παραδεχόταν κι αυτός την άποψη του Κοπέρνικου για την κίνηση της Γης, καθώς εκθέτει σ' ένα γράμμα του στον Mersenne του Νοεμβρίου 1633: «...κι ομολογώ πως αν η κίνηση της Γης είναι ψέμα, όλες οι βάσεις τής φιλοσοφίας μου είναι κι αυτές ψέματα, γιατί η κίνηση της Γης αποδείχνεται φανερά απ' αυτές. Κι είναι πραγματικά τόσο στενά δεμένη με όλα τα μέρη τής πραγματείας μου, που μου είναι αδύνατο να την αποσπάσω, χωρίς να κάνω το υπόλοιπο ολότελα ελαττωματικό. Επειδή όμως για τίποτα στον κόσμο δεν θα ήθελα να βγάλω μια συζήτηση, όπου να υπάρχει έστω και μια μόνο λέξη που να την αποδοκιμάσει η Εκκλησία, προτίμησα να καταργήσω, την πραγματεία μου παρά να τη δημοσιέσω κουτσοσυρεμένη». Αργότερα, κατά τη μαρτυρία του βιογράφου του Baillet (1691), ο Ντ. επινόησε ένα τέχνασμα για να διδάσκει και να αρνιέται συνάμα την κίνηση της Γης. Το τέχνασμα είταν σχεδόν καθαρά φραστικό—ο Ντ. αναγκάστηκε να παίζει με τις λέξεις, κι η προσπάθειά του αυτή φωτίζει θλιβερά την κατάσταση που επικρατούσε κείνη την εποχή για την ελευθερία τής επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης. (Βλ. σημ. 110).

146.—Aussi distinctement σημαίνει εδώ με την ίδια ακρίβεια.

147.—Ο Ντ. απηχεί εδώ τις ιδέες του Φραγκίσκου Βάκωνα, που είχε δημοσιέψει το *Novum Organum* στα 1620.

148.—Ο πόθος να παρατείνουν τη ζωή τους απασχόλησε βέβαια τους ανθρώπους όλων τών εποχών. Όλη του τη ζωή, δουλεύοντας τη φιλοσοφία του, ο Ντ. δεν έπαψε ν' αποβλέπει και σ' ένα πρακτικό σκοπό: να εξυπηρετήσει τους ανθρώπους, ανακαλύπτοντας, για να παρατείνει τη ζωή και να θεραπεύει τις αρρώστιες τους, μέσα άγνωστα στην Ιατρική τής εποχής του, για την οποία δεν είχε μεγάλη ιδέα. Σ' ένα του γράμμα στον Mersenne, τον έμπιστο φίλο του, έγραφε στα 1629: «Είμαι πολύ στενοχωρημένος για το ερυσίπελός σου καθώς και για την αρρώστια του Μ.Μ. Σας παρακαλώ να συγκρατηθείτε, τουλάχιστον ώσπου να μάθω αν υπάρχει τρόπος να βρεθεί μια Ιατρική που να βασίζεται σε αλάθευτες αποδείξεις—αυτό ακριβώς ερευνώ τώρα». Ο Ντ. πίστευε πως η πρόοδος της Ιατρικής απαιτούσε να βασιστεί η Ιατρική στα μαθηματικά. Στην αρχή τής πραγματείας του «Περί Σχηματισμού του Εμβρύου», που γράφτηκε στα 1648, αλλά δημοσιεύτηκε στα 1664, γράφει: «Δεν υπάρχει πιο γόνιμη απασχόληση από το να προσπαθήσουμε να γνωρίσουμε

τον εαυτό μας, κι η χρησιμότητα που μπορούμε να ελπίζουμε απ' αυτή τη γνωριμία δεν αφορά μονάχα την Ηθική, καθώς νομίζουν πολλοί, αλλά ειδικότερα και την Ιατρική. Θα μπορούσαμε νομίζω να βρούμε πολλά παραγγέλματα πολύ σίγουρα, και για να θεραπεύουμε τις αρρώστιες, και για να τις προλαβαίνουμε, ως και για να καθυστερήσουμε ακόμα και την πορεία τών γερατειών, αν είχαμε μελετήσει τον εαυτό μας αρκετά ώστε να γνωρίσουμε τη φύση τού σώματός μας, κι αν δεν είχαμε αποδώσει στην ψυχή λειτουργίες που εξαρτιούνται αποκλειστικά απ' αυτό και τη διάταξη των οργάνων του». Τις αντιλήψεις του για τον ρόλο τού σώματος σε εκδηλώσεις που είταν καθιερωμένο να θεωρούνται καθαρά ψυχικές ο Ντ. τις είχε ήδη εκθέσει δυό χρόνια νωρίτερα (1646), στο πρώτο μέρος τής πραγματείας «*Τα Πάθη τής Ψυχής*», που γράφηκε ειδικά για την Πριγκίπισσα Ελισάβετ και δημοσιεύτηκε στα 1649.

Πάντως, οι αδιάκοπες έρευνες του Ντ. στην ανατομία, κι οι επιστημονικές του θεωρίες, οι σχετικές με ζητήματα φυσιολογίας, είχαν δημιουργήσει στο περιβάλλον τών θαυμαστών του τη βεβαιότητα πως ο Ντ. είχε βρει το μυστικό για να ζήσει όσο κι οι πιο μακρόβιοι Πατριάρχες τής Γραφής, ως τριακόσια, χρόνια πίστευαν πιο συγκεκριμένα μερικοί. Με την ίδια εντύπωση είχε μείνει κι η Βασίλισσα Χρηστίνα τής Σουηδίας, που φιλοξένησε τον Ντ. τούς τελευταίους μήνες τής ζωής του, και που έγραψε μετά τον θάνατό του σ' ένα της γράμμα στον Saumaise: «ses oracles l'ont bien trompé!». — «πολύ τον γέλασαν οι χρησμοί του!». .. Είναι πάντως αλήθεια πως ο Ντ. πίστευε αληθινά πως μια επιστημονικότερη Ιατρική θα μπορούσε να παρατείνει σημαντικά τη ζωή, και συνάμα είχε την αισιοδοξία να ελπίζει πως αυτή την πρόοδο θα κατάφερε να την πραγματοποιήσει ο ίδιος. Όταν, με το πέρασμα των χρόνων, πείστηκε πως το έργο είταν πολύ δυσκολότερο κι απαιτούσε προσπάθειες πολύ πιο μακρόχρονες απ' όσο είχε αρχικά πιστέψει, ο Ντ. έλεγε πως παρηγοριόταν για το ότι δεν κατόρθωσε να παρατείνει τη ζωή του με τη διαπίστωση πως είχε μάθει να μη φοβάται τον θάνατο. Πέθανε στα 1650 σε ηλικία 54 ετών περίπου.

149.—Στον Ντ. η λέξη *expérience* σημαίνει, κατά τις περιστάσεις, *πειρα* και *πειραμα*, αλλά κι *εμπειρία*, και *πειραματική* *παράτηρηση*.

150.—Στοιχεία σχετικά με τον εξωτερικό κόσμο, που αποτελούν «σπέρματα αληθειών» μέσα μας, είναι οι «μεταφυσικά βέβαιες» ιδέες μας για την έκταση, την κίνηση και την τελειότητα του Θεού. Η τελευταία αποτελεί εγγύηση για την αλήθεια των άλλων ιδεών μας. (Βλ. και σημ. 86 και 105).

151. Πρόκειται πάντα για την πραγματεία «*Περί Ανθρώπου*». (Βλ. σημ. 119).

152.—Το ρήμα *procurer* διατηρεί ακόμα εδώ την παλιά σημασία τού λατινικού *procurare*—φροντίζω για κάτι.

153.—Βλ. σημ. 74. Ο Ντ. αναφέρεται προπάντων στη Γεωμετρία του, όπου δίνει τη λύση τού προβλήματος του Πάππου και προπάντων εκθέτει τις βάσεις τής Αναλυτικής Γεωμετρίας, με την οποία πιστεύει πως απόδειξε την ορθότητα της θεωρίας και της μεθόδου του.

154.—Ο Ντ., γεννημένος την 31 Μαρτίου 1596, έγραφε το καλοκαίρι τού 1636. Είχε δηλαδή κλείσει τα σαράντα.

155.—Δυό χρόνια αργότερα, (τον Φεβρουάριο 1638), ο Ντ. θα παραπονεθεί στον Mersenne πως δεν ξέρει ακόμα αρκετή Ιατρική για να γιατρέψει μια θέρμη. Πιστεύει πως γνωρίζει το «ζώο ενγένει», που δεν παθαίνει θέρμες, όχι όμως και τον άνθρωπο ειδικά, που υπόκειται σ' αυτές.

156.—Ο Ντ. πίστευε πως η δημοσίεψη της δικής του φιλοσοφίας θα προκαλούσε αμέσως την κατάρρεψη τής Σχολαστικής, που είχαν στα χρόνια του η καθιερωμένη στη διδασκαλία. Και πραγματικά ο Ντ. έδωσε το θανάσιμο χτύπημα στη Σχολαστική φιλοσοφία που, παρ' όλες τις αντιδράσεις της και την προσφυγή της στην παρέμβαση της πολιτικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας, δεν ήταν πια δυνατόν να περισωθεί. Μόνο που τ' αποτελέσματα δεν εκδηλώθηκαν όσο γρήγορα το φανταζόταν ο Ντ.

157.—Τα ήθη που επικρατούσαν στις επιστημονικές συζητήσεις στην εποχή τού Ντ. φαίνονται αρκετά παράδοξα σήμερα. Πάντως, ο Ντ. έδειξε κάποια, υπερβολική ίσως, μέριμνα μην τύχει και, είτε οικειοποιηθούν, είτε υποτιμήσουν οι αντίζηλοι του τις δικές του ανακαλύψεις. Έτσι, απόφευγε να δίνει λεπτομέρειες, ή έδωσε συχνά στη διατύπωση των σκέψεών του μορφή δυσνόητη, ανατρέποντας και τη σειρά τών συλλογισμών του ακόμα, ή κάνοντας θεληματικές παραλείψεις. Γενικά, δεν μπορεί να ειπωθεί πως ο Ντ. έδειξε Σ' όλες τις επιστημονικές διαμάχες του μεγαλοψυχία ανάλογη με τη μεγαλοφυΐα του. (Βλ. και σημ. 160).

158.—Ολη η ζωή τού Ντ. δείχνει πόσο βαθιά αισθανόταν πως ζούσε σε κόσμο ξένο γι' αυτόν, κι ανίκανο να τον βοηθήσει δημιουργικά στο έργο που ήθελε να περατώσει ο ίδιος. Έτσι, τόνιζει πως η μόνη βοήθεια που οι άλλοι μπορούν νά δώσουν στον επιστήμονα ερευνητή είναι να τον χρηματοδοτούν και να τον αφήνουν ελεύθερο από κάθε είδους ενοχλήσεις. Είταν όμως και περήφανος. Δεν δεχόταν χρηματική βοήθεια από ιδιώτες. Υποστηρίζει πως μια που εργαζόταν για το κοινό καλό, το Κράτος είχε υποχρέωση να τον ενισχύσει. Αλλά κι αυτή την ενίσχυση δεν την εκλιπάρησε ποτέ. Έζησε πάντα με τη

μικρή οικογενειακή του περιουσία. Κατά το τέλος τής ζωής του, ο Βασιλιάς τής Γαλλίας, δηλαδή ουσιαστικά ο Mazarin, του χορήγησε (1648) μian αξιόλογη σύνταξη, που πιθανότατα δεν την πληρώθηκε ποτέ.

159.—Ε ξ η γ ώ ένα γεγονός όταν φανερώνω τη γνωστή και παραδεγμένη αρχή—το principium—που το κάνει νοητό. Α π ο δ ε ί χ ν ω, όταν προσδιορίζω το αίτιο που εξηγεί ένα γεγονός, κι επιβεβαιώνω κατόπι με το γεγονός αυτό τη βασιμότητα του αιτίου που προσδιόρισα.

160. Σ' ένα γράμμα του τού 1638 στον Debeaune, ο Ντ. γράφει: «Στη Γεωμετρία μου παράλειψα πολλά που μπορούσαν να προστεθούν για τη διευκόλυνση της πρακτικής. Ωστόσο, μπορώ να σημειώσω πως τίποτα δεν παράλειψα απρομελέτητα, εκτός απο την περίπτωση των ασυμπτώτων, την οποία ξέχασα. Είχα όμως προβλέψει πως μερικοί, που καυχιούνται πως τα ξέρουν όλα, δεν θα έχαναν την ευκαιρία να πουν πως δεν έγγραψα τίποτα που να μην το ξέρουν ήδη, αν είχα γίνει αρκετά νοητός γι' αυτούς, και τότε δεν θα είχα την ευχαρίστηση να δω την απρέπεια των αντιρρήσεών τους». Την ίδια εξήγηση έδωσε ο Ντ. και στον Mersenne (γράμματα των 4 Απριλίου και 27 Μαΐου 1638), τονίζοντας πως «αν δεν είταν ο Roberval κι οι όμοιοί του» θα είχε κάνει τη Γεωμετρία του πολύ πιο ευκολονόητη. Ο Roberval (1602 - 1676) είταν ένας Γάλλος μαθηματικός δεύτερης σειράς, αντίπαλος του Ντ. (Βλ. και σημ. 157)

161.—Πρόκειται για μια νέα μέθοδο κατασκευής φακών, με «υ π ε ρ β ο λ ι κ έ ς»—κατά τη μαθηματική σημασία—επιφάνειες. Ο καθιερωμένος τύπος φακών είταν με σφαιρική επιφάνεια. Θυμίζουμε πως η ανακάλυψη των τηλεσκοπίων είταν σχετικά πρόσφατη, κι ο κόσμος περίμενε πάρα πολλά από τη χρησιμοποίησή τους.

162.—Ο Ντ. σκέπτεται κυρίως στην πιθανότητα να του προσφερθεί αξίωμα που θα είχε σχέση με την πολεμική τέχνη, κι ειδικότερα το Μηχανικό τού Στρατού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία που αναφέρεται εδώ δεν είναι πλήρης. Περιορίζεται σε μόνα τα έργα που χρησιμοποίησε ο μεταφραστής. Για πληρέστερες πληροφορίες ο ενδιαφερόμενος ας κοιτάξει την *Histoire de la Philosophie*, του E. Bréhier, Tome II— *La Philosophie Moderne* σελ. 126 - 128.

Εξαιρετικά, πρέπει να σημειωθεί εδώ πως για τη ζωή του Ντεκάρτ, κύρια πηγή πληροφοριών είναι το δίτομο έργο του Adrien Baillet, *La Vie de Monsieur Des-Cartes*, που δημοσιεύτηκε στο Παρίσι στα 1691. Από το έργο αυτό έχουν αντλήσει, απευθείας ή έμμεσα, όλοι οι μεταγενέστεροι βιογράφοι, συμπληρώνοντας με στοιχεία από νέα τμήματα αλληλογραφίας ή αρχείων που ανακαλύφθηκαν μετά τον Baillet.

Ειδικά για την ελληνική βιβλιογραφία, θα είταν για την ιστορία των φιλοσοφικών μας σπουδών μια χρήσιμη εργασία να μελετηθεί από τότε και σε ποιούς παλαιότερους Έλληνες συγγραφείς αναφέρεται ο Καρτέσιος. Η αναδρομή στις Βιβλιογραφίες των Legrand, Βρετού-Παπαδοπούλου και τους δύο πρώτους τόμους της Βιβλιογραφίας των Γκίνη-Μέξα, μοιάζει να επιτρέπει το συμπέρασμα πως δεν έχει δημοσιευτεί τίποτα ειδικά για τον Καρτέσιο. Αλλά είναι πιθανότατο πως ο Καρτέσιος αναφέρθηκε παρεμπιπτόντως σε παλιά ελληνικά συγγράμματα του 18ου και 19ου αι. Ειδικότερα για τις ελληνικές μεταφράσεις του «Λόγου περί της Μεθόδου» παραπέμπουμε σε όσα αναφέρονται διεξοδικά στην Εισαγωγή μας, § 4. Γενικά, δεν μπορεί να ειπωθεί πως, στις διάφορες παλαιότερες και νεότερες Ιστορίες της Φιλοσοφίας, αρχίζοντας από του Ν. Κοτζιά ως του Ν. Λούβαρη, και τις «Εισαγωγές στη Φιλοσοφία»— που είναι ίσως άριστες κατά τα άλλα— μπορεί κανείς να βρει τεκμήρια σοβαρής, από πρώτο χέρι, μελέτης του Καρτεσίου. Η καλύτερη απ' όσες συμβουλευτήκαμε είναι, κατά τη γνώμη μας, η Ιστορία του Β. Αντωνιάδη.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΡΓΑ:

- Β. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ 'Εγχειρίδιον 'Ιστορίας τής Φιλοσοφίας, Τόμος Γ': *Η Νεωτέρα Φιλοσοφία* — Κων/πολις 1930.
- Θ. ΒΟΡΕΑ 'Ακαδημαϊκά: Α'. Λογική 1932, Β'. Ψυχολογία 1933. Γ'. Εισαγωγή εις τήν Φιλοσοφίαν, 1935 — 'Αθήναι.
- Δ. ΓΑΛΗΝΟΥ 'Αρθρο Καρτέσιος, στο «'Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν» του 'Ελευθερουδάκη. Τ. 7, σελ. 345-6.
- Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, 'Αθήνα 1933.
- Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ 'Ιστορία του Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος, Τόμος Α'. 'Αθήνα 1942.
- Ε. ΛΑΜΠΡΙΔΗ 'Αρθρο Καρτέσιος στη Μεγάλη 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος ΙΓ' σελ. 911 - 914.
- ΓΙΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ 'Ιστορικὸς Ὑλισμὸς καὶ Σπινοζικὴ Μεταφυσική, Περιοδ. «ΙΔΕΑ» ἔτος 1933.
- Στο 'Αρχεὶον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν 'Επιστημῶν, ἔτη 1929 - 1940, υπάρχει μόνο ένα σύντομο κριτικὸ σημείωμα του Π. Κανελλοπούλου για το βιβλίον του Jaspers «Descartes und die Philosophie».

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΕΡΓΑ :

- DESCARTES *Oeuvres publiées par CH. ADAM et P. TANNERY, 13 volumes, Paris 1897-1913.*
- DESCARTES *Oeuvres Complètes publiées par V. Cousin, 11 Volumes, Paris 1824-1826.*
- ÉT. GILSON *Descartes, Discours de la Méthode, Texte et Commentaire, 2ème Édition, J. Vrin, Paris 1930.*
- *Descartes, Discours de la Méthode, avec Introduction et Notes, J. Vrin Paris 1935.*
- *Index Scolastico-Cartésien, F. Alcan, Paris 1913.*
- *La Philosophie au Moyen Age, Payot, Paris 1947*
- L. LIARD *Descartes, Discours de la Méthode, Garnier, Paris 1942*
- JOHN VEITCH *Descartes, A. Discourse on Method, Intr. by A. D Lindsay, Everyman's Library 570, 1912.*
- L. ROTH *Descartes, Discourse on Method, Oxford at Clarendon Press, 1937.*
- CH. ADAM *Descartes, Sa Vie et ses Oeuvres, vol. XII, Chez L. Serf, Paris 1910.*
- *Descartes, Sa Vie, son Oeuvre, Boivin, Paris 1937.*
- *Descartes, Ses Amitiés Féminines, Boivin, Paris 1937.*
- A. FOUILLÉE *Descartes, 3ème Édition, Hachette, Paris 1919.*
- LABERTHONNIÈRE *Études sur Descartes, Publ. L. Canet, J Vrin, 2 vol. Paris 1935.*
- J. LAPORTE *Le Rationalisme de Descartes, Pr. Universitaires de France, Paris 1945.*
- G. MILHAUD *Descartes Savant, F. Alcan, Paris 1921.*
- P. VALÉRY *Descartes, (Pages Choisies et Expliquées par -), Corrèa, Paris 1946.*
- ALAIN *Histoire de mes Pensées, Gallimard, Paris 1936*
- *Idées, P. Hartmann, Paris.*
- J. MARITAIN *Trois Réformateurs, Plon, Paris 1937.*
- L. BRUNSCHWIG *Les Étapes de la Philosophie Mathématique, Pr. Universitaires de France, Paris 1947.*
- EGMONT COLERUS *De Pythagore à Hilbert, trad. de l'allemand, Flammarion, Paris 1947.*
- ÉM. BRÉHIER *Histoire de la Philosophie, Tome II, Le Dix-Septième Siècle, F. Alcan, Paris 1929.*
- P. DEUSSEN *Geschichte der Philosophie, Zweiter Band, Dritte Abteilung, Brockhaus, Leipzig 1920.*
- WINDEBRAND-HEIMSOETH *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Mohr. Tübingen 1935.*
- A. LALANDE *Vocabulaire de la Philosophie, 5ème Édition, Pr Universitaires de France, Paris 1947.*
- H. CHAMBERLAIN *La Genèse du XIXe Siècle, Ed. Française par R. GODET, 2 Volumes Brückmann, Munich 1913.*
- G. LANSON *Histoire de la Littérature Française, Paris 1924.*
- E. FAGUET *Dix-Septième Siècle, Boivin, Paris.*

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Στη Βιβλιογραφία που αναφέρεται στην πρώτη έκδοση τούτης τής εργασίας μου, που δημοσιεύτηκε το 1948, θα πρέπει να προστεθούν και μερικά έργα που κυκλοφόρησαν κατόπι. Καθώς αναφέρθηκε ήδη, με την ευκαιρία τής τριακοσιετηρίδας από τον θάνατο του Ντεκάρτ δημοσιεύτηκαν πολλές, πολύ αξιόλογες μελέτες για το σύνολο του έργου του. Σημειώνονται παρακάτω τα σημαντικότερα, ή μάλλον λίγα από τα πιο σημαντικά :

1. Βασικό για την Καρτεσιανή βιβλιογραφία γενικά — που αρχίζει από το 1800 και σταματά στο 1960 — είναι του Gregor Sebba *Bibliographia cartesiana* Vol. I *Introduction to Descartes Studies, Comprehensive Bibliography. A critical guide to the Descartes literature*, La Haye, M Nijhoff, 1964.
2. Ειδικότερα για τον «Λόγο περί της Μεθόδου», βασικό μένει πάντα του Etienne Gilson, *Descartes, Discours de la Méthode*, 3ème éd. Vrin, 1962.
3. Νεότερη πλήρης έκδοση των Απάντων τού Καρτεσίου, είναι του Ferdinand Alquié, *Descartes Oeuvres Philosophiques*, Vol. I (1618 - 1637), vol. II (1638 - 1642), vol. III (1643 - 1650). Περιλαμβάνει και την αλληλογραφία τού Καρτεσίου με πολυάριθμους σοφούς — άντρες και γυναίκες τής εποχής του, που είναι απαραίτητη για τη βαθύτερη μελέτη τού Καρτεσιανισμού. Μεγάλο μέρος τής αλληλογραφίας αυτής είταν στα Λατινικά, αλλά εδώ δημοσιεύεται σε Γαλλική μετάφραση.
4. Genevieve Rodis - Lewis, Πρέπει να αναφερθούν τα ακόλουθα έργα της :
 - a) *L'Oeuvre de Descartes*, 2 vol., Vrin, 1971
 - b) *La Morale de Descartes*, Vrin, 1970
 - c) *Les Passions de l'Ame*, Vrin, 1970
5. Pierre Mesnard, *Descartes, ou le combat pour la vérité*, Seghers, 1974.

EYPETHPIO KAI ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ

*Οι κανονικοί αριθμοί παραπέμπουν στα εδάφια του κειμένου — Οι ημί-
μαυροί στις αντίστοιχες σημειώσεις.*

Α

Ἄγγελοι **95**.
 Αδύναμα πνεύματα **30**.
 Αθανασία ψυχής **55, 144**.
 Αθηνά **21**.
 Αίμα (κυκλοφορία κλπ.) **48-51, 125-133**.
 Αισθήματα **55**.
 Αισθήσεις **26, 36, 41, 43, 52**.
 Αλαζονεία **10, 30**.
 Ἀλγεβρα **21, 26, 28, 55**.
 Αλήθεια-ες **1, 3, 8, 14, 26, 27, 33, 34, 40, 44, 59, 60, 61, 65, 89, 107, 150**.
 — εξ αποκαλύψεως **11, 34**.
 Αληθοφάνεια **14, 60**.
 Ἄλλα ζώα **47, 52, 53**.
 Αλφάδι λογικού **17**.
 Ἀμπαυτή **45**.
 Αμφιβολία, αμφιβάλλω **34, 37, 39, 72, 82**.
 Ανάγνωση **7**.
 Αναισθησία **10, 30**.
 Αναλογίες **26**.
 Ανάλυση **21**.
 Αναλυτική Γεωμετρία **10, 61, 28**.
 Ανάμνηση **105**.
 Ανασκοπήσεις **24, 33**.
 Ἀνθρωπος-οι **1, 3, 11, 47, 60, 96**.
 — γραμμάτων **14, 34**.
 — ηλίθιοι **54**.
 — περασμένων αιώνων **8**.
 — σοφοί **12**.
 Ἀνσελμος (Ἅγιος) **99**.
 Αξιώματα **67**.
 Απαγόρευση έργων Ντ. **109**.

Απαριθμήσεις **25**.
 Απελπισία **10, 30**.
 Απλάνεις αστέρες **45, 111, 112**.
 Απόδειξη **16**.
 Αποκάλυψη (υπερκόσμια) **11, 31, 32**.
 Απόφαση απομάκρυνσης **35**.
 Αποφασιστικότητα **31**.
 Αρετή-ες **7, 10, 38**.
 Αριθμητική **27**.
 Αριστοτέλης **61, 6, 16, 121, 122, 36, 142**.
 Ἄρτεμις **21**.
 Αρτηρίες **48-51**.
 Αρρώστιες **57, 148**.
 Ars Magna **53**.
 Αρχαία συγγράμματα **8**.
 Αρχαίοι φιλόσοφοι **61**.
 Αρχές (principia) **28, 36, 44, 61, 65**
 «*Αρχές τῆς Φιλοσοφίας*» **103, 109**.
 Αρχιτέκτονες **16, 29**.
 Ἄστρα **42, 45, 57, 58**.
 Ασχολίες ανθρώπων **3, 33**.
 Ατέλεια **87**.
 Αυγουστίνος (Ἅγιος) **82, 101**.
 Αυτόματα **52, 119**.
 Ἄψυχα σώματα **47**.

Β

Βάκωνας **6, 76, 147**.
 Balzac **14**.
 Βανίνι Λουτσilio **109**.
 Βασίλισσα Χρηστίνη **148**.
 Βεβαιότητα **38**.
 — ηθική **42, 103**.

— μεταφυσική 42, **71**, **104**.
 Βιασύνη 22, 28.
 Βιβλίο -α 6, 7, 15, 16, 34, 56.
 — αρχαία 7.
 — του κόσμου 14, 15.
 Βιέτ - Viète Fr. **55**.
 Βορέας Θ. **82**.
 Bruno Giordano **109**.

Γ

Γαλιλαίος 56, **28**, **109**, **145**.
 Γαλλία **42**, **109**.
 Γαλλική γλώσσα 66.
 Γάλλοι 19.
 Γερατειά 57, **148**.
 Γερμανία, Γερμανοί 16, 19, 41.
 «Γεωμετρία» 26, 36, 40, 42, 44, **10**, **42**,
74, **153**, **160**,
 Γεωμετρική ανάλυση 21, 26, **51**.
 — απόδειξη 40, 44.
 — έκταση **97**, **98**.
 Γη 42, 45, 58.
 Γης κίνηση **108**, **109**, **145**.
 Γιατρικά 57.
 Γλώσσα -ες 7, 8, 54, **20**.
 — γαλλική 66.
 — λαϊκή 66.
 — λατινική 66.
 — κωφαλάων 54.
 Γνώμη -ες 12, 19, 20, 30, 31, 33, 34, 35,
 36.
 — λανθασμένη **59**.
 Γνώσεις 33, 34.
 Γράμματα 6, 14.
 Γυαλί 4, 45.

Δ

Δάσκαλοι 18, 66 (Βλ. και παιδαγωγοί)
 Δάσος (ταξιδιώτες σε:) 31.
 Δέντρα 61.
 Δημιουργία 46.
 Δημοσίευση έργων Ντ. 59, 61, 63.
 Διάγραμμα πραγματείας 18, **47**.
 Διακριτός, διακριτά 2, 22, 26, 28, 38,
 42, 43, **4**.
 Διαμάντια 4, 32.
 Διάνοιες 39, **95**.

Διάστημα 40, 45.
 Διαφορά ανθρώπου - ζώων 54.
 Δικαστές 60.
 Δικηγόροι 60.
 «Διοπτρική» 65, 66, **74**.
 Δίψα 52.
 Δόξα 13.
 Δρόμοι 1, 3, 4, 15, 16, 17.
 Δύναμη της ύλης 55, **141**.
 Δυσκολιών διαίρεση 23.

Ε

Εγκέφαλος 51, 52, **125**.
 Έθιμα του τόπου 30.
 Είδος 2, 6.
 Ειδωολάτρες 10, **29**.
 Ειρήνη 35.
 Εκκλησία (Καθολική-) **65**, **109**, **145**.
 Έκταση **85**, **97**, **98**, **114**, **120**, **140**.
 Ελευθερία - ελεύθερος 30, 32.
 Έμβρυα 51, **120**, **148**.
 Εμπειρικές παρατηρήσεις 28.
 Εξακολούθηση συγγραφής 59.
 Εξωτερικός κόσμος **150**.
 Εξωφρενισμοί αρχαίων 61.
 Επάγγελμα 13.
 Επιθυμίες 33.
 Επίκτητος **66**.
 Επιστήμη -ες 6, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 26,
 27, 28, 34, 57, 59, **19**, **52**.
 — διαλεκτικές **46**.
 — θαυμαστή **42**.
 — περιέργες, σπάνιες, κακές 6, 13, **18**, **36**.
 — ψεύτικες 7.
 Επιστημονικές συζητήσεις **57**.
 Εργασία 7.
 Εφεύρεση -σεις 60, 66, **161**.

Ζ

Ζώα 47, 48, 53, 54, 55, **119**, **143**.
 Ζωγράφοι 45.
 Ζωή 2, 31, 33, 34, 52.
 Ζωικά πνεύματα 51, 52, **133**.

Η

Ηγεμόνες 57.
 Ήθη 7, 8, 14, 15, 30, 36, 57, **157**.

Ηθική 33, **24, 34, 67.**
 — βεβαιότητα 42, **103.**
 — προσωρινή 29, 33, **63.**
 Ηθικοί κανόνες 29 - 34
 Ηλικία 28.
 Ήλιος 45, **111, 112.**

Θ

Θέληση 33,
 Θεολογία, θεολόγοι 7, 11, 46, **31, 109.**
 Θεός 16, 18, 30, 32, 33, 39 - 47, 58.
102, 118.
 Θεού ύπαρξη *Προοίμιο* 39, 42, 44, **86,**
91, 98, 105.
 Θερμάστρα - θερμασμένο δωμάτιο 16, 34,
41.
 Θερμότητα 45, **116, 119, 122.**
 Θρησκεία 16, 30, 56, **64.**
 Θωμάς Ακουινάτης (Άγιος) **24, 118.**

Ι

Ιατρική *Προοίμιο* 7, 57, 67, **34, 63, 148,**
155.
 Ιδέα -ες 39, **43, 56, 84, 93.**
 — (αισθήσεων) 32.
 — έμφυτες **101.**
 Ιησουίτες 17, **109.**
 Ιστορία 7.
 — του πνεύματος του Ντ. **14.**

Κ

Καθαρός, καθαρά 2, 22, 28, 38, 39,
 42, **4**
 Καθολικά μαθηματικά **28, 107.**
 Campanella **109.**
 Καννίβαλοι 19.
 Κανόνες ηθικής 27 - 34, **63.**
 — μεθόδου *Προοίμιο* 22, 25.
 Καρδιά 47, 48, **122, 123, 125.**
 Καρδιάς λειτουργία 47 - 51.
 Κικέρων **48.**
 Κίνα, Κινέζοι 19, 30, 32.
 Κισσός 61.
 Κοινό αισθητήριο 52, **136.**
 Κοινωνία 17.
 Κολλέγιο La Flèche 19, **15, 16, 17, 24.**
 Κομμένα κεφάλια 52.
 Κοπέρνικος **145.**
 Κόσμος 34, 37, 45, 46, **113.**

Κράτος 16, 56.
 Κρίσεις 17, 18, 29, 30, 33, 60.
 — φίλων 4, 60.
 Κτίρια 16.
 Κυκλοφορία αίματος 48 - 51, **125, 133.**
 Κυνικοί 13.
 Κωμωδίες (του κόσμου) 34.
 Κωνάριο **133, 135.**
 Κωφάλαλοι 54.

Λ

Lavoisier **125.**
 Λάθη (υπόκειμαι σε:) 60.
 Λαϊκή γλώσσα 66.
 Lalande 6.
 Λαοί 15, 35, 53, 54.
 Λατινικά 61.
 Λογική **21, 24 52.**
 Λογικό 1, 2, 5, 16, 19, 27, 2, 28, 29, 33,
 43, 53, 65, **2, 3.**
 — ον 6.
 «Λόγος περί της Μεθόδου Προοίμιο 61,
 63, **1, 47, 106, 110.**
 Λόγοι 26, 36, **57.**
 Λυκούργος **45.**
 Lulle **21, 53.**

Μ

Μαθηματικά 7, 10, 21, 26, 34, **46, 58,**
59, 62, 107.
 Μέθοδος *Προοίμιο* 3, 5, 20, 21, 25, 27,
 28, 33, 34, **62, 107.**
 Μεξικό 32.
 Mersenne **1, 3, 145, 148, 155, 160**
 Μέταλλα 45.
 Μεταρρυθμίσεις 17, 18, 57.
 Μεταφυσική *Προοίμιο* **10, 24, 63, 107.**
 — βεβαιότητα 42, **104.**
 «Μεταφυσικοί Στοχασμοί» **105, 110**
 «Μετέωρα» 65, **74.**
 Μηδέν (Néant) 42.
 Μηχανές 53, 57.
 Μηχανική 10, **63.**
 Μηχανικός 16.
 Μνήμη 2.
 Μόδες 19.
 Μπρούνο Τζιορντάνο **109.**
 Μυθιστορήματα 8, **26.**

Montaigne 2, 49, 70, 138.

Μύθοι 8.

Μυῶνες 53.

N

Νεύρα 52, 133.

Νιάτα 3, 14, 61, 7.

Νόηση 33, 41, 2, 102.

Νοητική φύση 39.

Νομική, Νομικά 7, 15, 16, 34.

Νόμοι 16, 21, 30, 44, 45.

— φυσικοί 46.

Novum Organum 76, 147.

Ξ

Ξαναχτίσιμο σπιτιού 29.

Ξερίζωμα (γνωμών, πλανών) 34.

Ξύπνος, ξυπνητός 36, 42, 43, 52.

O

Οικονομική κατάσταση Ντ. 13, 34.

Ομιλία 53, 54.

Όν τέλειο 39, 40.

Όνειρα 36, 42, 43, 52.

Οντολογικό επιχείρημα 98, 99.

Όραση 41.

Ορέξεις 16, 55.

Oresme Nic. 61.

Ορθοφροσύνη 1, 2, 30.

Ουρανός 11, 45, 57, 58.

Ουσία 2, 37, 6, 84, 140.

Π

«Πάθη τής Ψυχής» 148.

Παιδαγωγοί 14, 16 (Βλ. και δάσκαλοι)

Παιδί-ιά 6, 16, 27, 30, 51, 54.

Παλιά σπίτια 24.

Παλίρροια 45.

Πανάκεια 37.

Παπαγάλοι 45.

Πάππος (Μαθηματικός) 51, 153.

Παραγγέλματα 5, 21, 27, 12.

Παράδειγμα 19.

Παράδεισος 11.

Pascal 42 118.

Πατροκτονία 10, 30.

Πείνα 52.

Πειράματα κλπ. 57, 58, 62, 63.

Πεποιθήση 20, 36.

Περηφάνεια 35.

Περιουσία 13.

Πέρσες 30.

Πίθηκοι 53, 54.

Πιλότος - καράβι 55, 142.

Πλάνη -ες 15, 34, 43.

Πλανήτες 45.

Πλανόδιοι ιππότες 8.

Πλάτωνας 101, 142.

Πλειοψηφία 19.

Πλίνιος 12.

Πνεύμα-τα 2, 14, 18, 41, 42, 54, 57, 48, 60, 3.

— αδύναμα 30, 31.

— έξοχα 12, 35.

— ζωικά 51, 52, 133.

Πνεύμονες 48, 51, 125.

Ποίηση 7, 9, 22.

Ποιητική τέχνη 9, 27.

Ποιότητες 45.

Πόλεμος 16, 35.

Πολιτείες 16, 17, 35.

Πολιτική οργάνωση 44.

Πουατιέ (Νομική Σχολή) 15.

Πραγματεία 45, 52, 63.

— «Ο Κόσμος ή περί Φωτός» 45, 52, 56, 58, 10, 41, 110, 119, 134, 145.

Πριγκήπισσα Ελισάβετ 63, 148.

Πρόβλημα Πάππου 153.

Προβλήματα 34, 35.

Προκατάληψη 21, 28.

Πρόσθεση 27.

Πρόταση -σεις αληθινές 38.

Προφανής -άνεια 40, 43.

Προφήτης 57.

Πρώτα αίτια 58.

Πρώτες αρχές 58, 83.

P

Ramus 76.

Revius 64.

Régnier (Mathurin) 2.

Ρητορική 7, 9.

Roberval 160.

Σ

Σελήνη 45.

Σκεπτικοί φιλόσοφοι 34, 81.

Σκέψη -εις 16, 24, 30, 31, 34, 36, 38, 39, 85, 120, 140.

«Σκέπτομαι, άρα υπάρχω» 36, 38, **82, 120**,

Σοφοί 6, 12, 18, 19, 35, 43, 44, 61.

Σπάρτη 16, **45**.

Σπίτια 17, 29, 34.

Σπουδές 6, 14, **8, 16**.

Σταθερότητα 31.

Στομάχι 51.

Στοχασμοί μεταφυσικοί 3, 36, **79, 105**,

110, 140.

Στρατηγοί που νικούν 59.

Στρατός **162**.

Στωϊκή φιλοσοφία **66, 67**.

Σύγγραμμα -τα 5, 8, 10, 61, 63.

Συζητήσεις 60.

Συλλογισμοί 10, 11, 14, 34, 36, 39, **54**.

Συλλογιστική δύναμη 9.

Συμβεβηκότα 2, 6.

Συμβόλαια 30.

Συμπεριφορά 30

Συναλλαγές 30.

Συνήθεια 19.

Σύνθετα σώματα 45.

Σύστημα (φιλολογικό) 35.

Σχολαστική Φιλοσοφία **5, 6, 17, 24, 33, 46, 91, 92, 95, 99, 113, 114, 136, 156**.

Σχολή, σχολές 6, 7, 17, 39, 41, 57, 60 **24, 92**.

Σχολής ορολογία 39.

Σώμα -τα 37, 39, 42, 45, 52, 53, 55, **85, 120, 121, 140**.

T

Τάξη 24, 26.

— κόσμου 32

Ταξίδια 8, 14, 19, 34, **68**.

Ταξιδιώτες σε δάσος 31.

Ταξίματα 30, **65**.

Τέλειο -όν, τελειότητες 38, 39, 40, 42, **43, 86, 87, 90, 91, 105**.

Τέχνη -ες 10, 14, 21, 57, 38, **52**.

Τηλεσκόπια **42, 161**.

Τίτλος αρχικός «λόγος» **9**.

Τριακονταετής πόλεμος **39**.

Τρίγωνο 40,

Τσαπατσούληδες χαρακτήρες 18.

Τυφλοί 61.

Τύχη 32.

Τύψεις 31.

Υ

Υγεία 57.

Ύλη 45, 55, **6, 124**.

Υλικά πράματα 45.

Ύπαρξη, υπάρχω 36, 37, 38, 39.

Ύπνος 36, 42, 43, 52, **106**.

Φ

Φαντασία 2, 26, 41, 43, **102**.

Φαύλος κύκλος 65, **105**.

Fermat P. **61**.

Φήμη σοφίας 61.

Φίλοι 4, 60.

Φιλοσοφία 7, 12, 13, 21, 26, 28, 32, 35, 36, 57, **6, 31, 33, 34, 46, 58, 59, 92, 113, 114, 156**.

Φιλόσοφοι 3, 15, 18, 19, 32, 41, **61**.

Φλέβες 48-51.

Φροντίδα για άλλους 59.

Φύση, φύσεις 39, 44, 45, 57, 59, 61.

— απλές **59**.

Φυσική *Προοίμιο* 57, 59, 24, 34, 62, 63, 73.

Φως **45, 112, 115, 116**.

Φωτιά 44, 45, 57, 58, **112, 123**.

X

Χάος 45, 46.

Χαρακτήρες 18.

Χάρβεϋ Γουίλλιαμ 50, **125**.

Χειμαδιό 16, 40.

Χειραφέτηση από παιδαγωγούς 14.

Χίμαιρα 43.

Χτίρια 16.

Χυμοί κρεάτων 51.

Χώνεψη 51.

Ψ

Ψέμα 1, 14, 18, 33, 34, 42, **89**.

Ψυχή *Προοίμιο* 37, 40, 44, 55, 58, **85, 107, 120, 121, 125, 140, 141**.

Ψυχή αθάνατη 55, **144**.

— αισθητική 47, **121**.

— ζώων *Προοίμιο* **143**.

— λογική 47, 55.

— θρεπτική 47, **121**.

Ψυχής ύπαρξη 37, 42, 44.

Ω

Ωροσκόπια 37.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίδες
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ	ζ' - ια'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	ιγ' - κζ'
1. Μια εξήγηση σελ. ιγ' — 2. Τι προσφέρει η μετάφραση του «Λόγου» σελ. ιε' 3. Αναζητώντας τον Ντεκάρτ σελ. ιζ' — 4. Προγενέστερες μεταφράσεις του «Λόγου» σελ. κγ' — 5. Παρατηρήσεις σχετικές με το βιβλίο σελ. κε'	
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ	κη'
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	κθ' - νγ'
Τα παιδικά χρόνια σελ. κθ' — Κολλέγιο και Πανεπιστήμιο σελ. λ' — Χρόνια νεανικής απραξίας σελ. λα' — Πρώτη μετάβαση στην Ολλανδία. Ο Ντεκάρτ στρατιωτικός. Γνωριμία με τον I. Beeckman σελ. λγ' — Αλλαγή στρατού. Ο Ντεκάρτ στη Γερμανία. Η νύχτα της 10 - 11 N/βρίου 1619 σελ. λδ' — Ταξί- δια στην Ευρώπη σελ. λστ' — Οριστική εγκατάσταση στην Ολλανδία. Πρώτη Περίοδος. Η δίκη του Γαλιλαίου. Η Φρανσίν. Ο «Λόγος» σελ. λη' — Δεύτερη Περίοδος στην Ολλανδία. Δύσκολοι καιροί σελ. μβ' — Η Περιγκήπισσα Ελι- σάβερ σελ. μδ' — Ταξίδια στη Γαλλία σελ. με' — Ο Ντεκάρτ στη Σουηδία. Ο θάνατός του σελ. μζ' — Μεταθανάτια σελ. μθ'	
ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΝΤΕΚΑΡΤ	νε' - ξ'
Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ «ΛΟΓΟΥ»	ξα' - ξβ'
ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ «ΛΟΓΟΥ»	ξγ' - ξθ'
ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ	1 - 70
— Πρώτο Μέρος (§§ 1 - 15)	5 - 12
— Δεύτερο Μέρος (§§ 16 - 28)	13 - 22
— Τρίτο Μέρος (§§ 29 - 35)	23 - 30
— Τέταρτο Μέρος (§§ 36 - 43)	31 - 38
— Πέμπτο Μέρος (§§ 44 - 55)	39 - 54
— Έκτο Μέρος (§§ 56 - 67)	55 - 70
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	73 - 105
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	107 - 109
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟΥ & ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ	113 - 117

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ Δ. ΜΠΟΥΛΟΥ-
ΚΟΥ (ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54, ΤΗΛ. 92.38.933), ΣΕ 2000
ΑΝΤΙΤΥΠΑ, ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Β. ΠΑΠΑΖΗΣΗ Α.Ε.Β.Ε

ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ

Η

ΛΕΑ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΣ 1976